

821.512.122-82

М-86 к

Алаш тұрасы

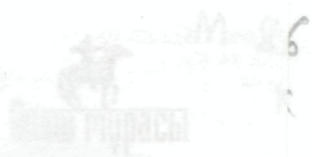
ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

10

221. 521 72-82

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ

МІ-КА
БОИМ

ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ

10

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРАЛІГІ

ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

А.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ЖАНЫНДАҒЫ «ОТЫРАР КІТАПХАНАСЫ»
ҒЫЛЫМИ ОРТАЛЫҒЫ

221.572/65
82

M-86

Алаш тўрасы

К

ҚАЙЫМ

МҰХАМЕДХАНОВ

10

Стенограмма
Пікірлер
Материалдар

АЛМАТЫ "ЕЛ-ШЕЖІРЕ" 2012

УДК 82.1.512.122.0
ББК 84. Қаз-7
М 86

*Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Шығармалар жинағы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің жанындағы «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында дайындалды.

Жоба жетекшісі: ПҒА-ның академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Құдакелдіұлы Жұртбай.

Пікір жазғандар:

С. С. Қирабаев, – ҚР ҰҒА-ның академигі, ф.ғ. д. профессор.

А. С. Еспенбетов, – ф. ғ. д., профессор.

А.Ә. Рамазан, – ф. ғ. д., профессор.

Жауапты редакторы:

Ж.Ә.Аймұхамбет, – филология ғылымдарының докторы.

Қолжазбалар мен фотосуреттер «Қайым Мұхамедханов атындағы Білім және мәдениет орталығы» қоғамдық қорынан алынды.

Жинақты құрастырып, баспаға дайындап, түсініктемелерін жазған – Ербол Исламұлы ІРГЕБАЙ.

Мұхамедханов Қ.

М 86 Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2012, «Ел-шежіре».

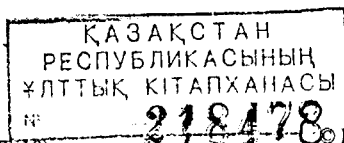
Т. 10 384-бет

ISBN 978-601-7317-22-5

Ғалым, әдебиет сыншысы, драматург Қайым Мұхамедхановтың көптомдық шығармалар жинағының онінші томына 1951 жылы Қазақстан Ғылым академиясы Жоғарғы аттестаттау комиссиясында «Абайдың әдебиет мектебі» тақырыбында қорғалған диссертацияның стенограммасы, Қ. Мұхамедхановтың диссертациясына берілген ғалымдардың пікірі және 1951 жылы маусымда Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылығын оқып-үйрену жөніндегі пікірталас материалдары берілген.

Қайым Мұхамедхановтың тар жол, тайғақ кешуден өткен килы тағдыры жөнінде сыр шертетін мұрағат материалдарының көшірмелері беріліп отыр.

Көп жылдар бойы ашық айтылмай келген Қ. Мұхамедхановтың тағдыры таразының басына түсіп тұрғанда, өз ұстанымынан таймаған қайсар ғалымның өмірі кімге болса да үлгі.

УДК 82.1.512.122.0
ББК 84. Қаз-7

ISBN 978-601-7317-22-5 (Т. 10)

© Мұхамедханов Қ., 2012
© “Ел-шежіре” 2012

ОРЫНДАЛҒАН АМАНАТ (Алғысөз орынына)

Тіршілікте мақсат етіп, қолға алған істің бір байлауы болады. Ес біліп, сөзге үйір болғалы, киелі алаш идеясының шалығы шалып, Абай мен Мұхтардың «келер күндерге аманат еткен дәнінің бірі» жүрекке түскелі – Қайым аға солардың тірі қалған көзіндей қасиетті тұлға ретінде көрініп, бауырына көк бауырдай басылғым келіп жүруші еді. Жазмыштың тосын сыйы болар, ол аңсар да орындалып, Қайым аға алғаш көрген беттен-ақ жатсынбай бауырына басып, інісіндей еркінсітіп, баласындай еркелетті. Тағдырдың талай тауқыметті талқысынан шыққан қайсар әрі болатөзек Қайым аға кеңестік тұста айтылмауға тиісті құпияларды маған айтып, жандүниемді сілкіп, шындықтың көзін ашып беріп отырды. Оның бұл әділ де қатал қағидалары менің шығармашылық жолымды қақпайлап, қазіргі қалыптасқан жолға салған, демеген, қамшылаған намыс бишігі болды.

Сол бір еркелеп өткен отыз жылдың ішіндегі етекбасты тіршілікке және ол дүниеден қайтқаннан кейінгі қарбалас өмірде ұстаз-ағаның, өзі «он бірінші балам» деп балаларына мойындатып кеткен әке-ұстаздың соңғы сәттерінде, ол – аманат ретінде тапсырып, мен – аманат есебінде қабылдап алған еңбектерінің басын жиып, толықтырып шығарсам-ау деген перзенттік парызды өтеу жолындағы бір талпыныс қайырымен аяқталған сияқты. Жинақталып, жүйеленіп, түсініктер жазы-

лып, баспаға ұсыну жұмысы он жылға созылған Қайым мұраларының он томдық басылымының басылымның «Отырар» кітапханасы» ғылыми орталығы дайындаған осы соңғы томына атқарылған істің есебі ретінде мына қысқаша алғысөзді жазуды жөн көрдім.

Атқарылған істің адал есебі мынадай: бұл он томдыққа Қайымның жарық көрген, көрмеген, қолжазба күйінде сақталған таңдамалы еңбектері негізінен қамтылды. Іздестіру, жинақтау, мәтіндік салыстыру жұмыстарының күрделілігі мен баспаның мерзімдік талаптарына және әуелде алты, одан кейін тоғыз томға жобаланған басылымның көлемінің өзгеруіне байланысты кей тұстарда жылнамалық жүйеден сәл ауытқып, зерттеулер мен мақалаларды тақырып, жанр бойынша топтастыруға тура келді. Алғашында Абай туралы зерттеулер мен мақалаларды бірыңғай топтап беру ниеті болғанымен де, оның ғалымның көзқарасының қалыптасу кезеңімен сәйкеспейтіні анықталған соң, зерттеулері бірыңғай, зерттеу мақалалары бірыңғай, мерзімдік асылымға арналған пікірлері бірыңғай берілді. Кей тұста томдықтың құрылымына біздің ырқымыздан тыс өзгертулер де енгізіліп кетті. Ғылыми түсініктер ысырылып қалған томдар да болды. Оның себептерін түсіндіріп жатудың қажеті жоқ шығар. Сондай-ақ, қазақ әліпбиінің және жазылу ережелерінің өзгеруіне орай (Қайымның қолжазбалары мен жарияланымдарының басым көпшілігі араб, латын, крилл қарпінде және қазақ тілінің қазіргі орфографиялық, емілелік ережелерінің бұрынғы үлгісінде жазылған) көз сұғына ілінбеген бірер сөздің (мыс: қыйындық, сыияқты т.б.), бірер кісі аттарының (бірде – Көкбай, бірде – Көкпай сияқты) қате басылған тұстарын біз де байқап қалдық.

Әу баста ғалымның эпистолярлық мұраларын жинақтап, оған жазылған, не өзі жазған хаттарды, тілшелерді жеке том етіп құрастыру көзделген еді. Ол іс біздің еркімізден тыс жағдайларға орай жүзеге асырылмады. Мұхтар Әуезовпен жазысқан хаттары қауіпсіздік комитетінің тергеу ісінен

кері қайтарылмады. Негізгі еңбектерінің бірі, 1946-жылы қидаланып кеткен «Қазақ әдебиетінің тарихына» арналып жазылған «Бөгенбай батыр жыры» атты ғылыми монографиясын Орталық ғылыми кітапхананың қорынан көзіміз шалғаны бар еді, кейіннен іздестіргенімізде орынында жоқ болып шықты. Іздестірулер нәтижесіз аяқталды. Бұл жай алдағы уақытта әдебиеттанушылардың қаперінде жүрер деген ойдамыз.

Алайда мұның барлығы адал ниетпен орындалған еңбектің бетіне шіркеу түсірмес дейміз.

Қалай дегенмен де мақсатты бір жұмыс аяқталды. Оның нәтижесі туралы пікірді көпшілік қауымның өзі білдіре жатар. Дегенмен де, осы он томдықтың жарық көруіне тікелей атсалысқан, өздеріндегі бар мұраларды «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығына тапсырған ғалымның ұл-қыздарына, соның ішінде Роза марқұм мен Дина Қайымқызына, Жәнібек Қайымұлына шексіз алғысымды айтамын. Дина әкесінің мұраларын жинақтап, жүйелеуге, оны зерттеуге мүмкіндік беретін Қайым Мұхамедханов атындағы Білім және мәдениет қоғамдық қорын ашты. Олар да қазір дербес жинақтар құрастырып жатыр. Осы басылымда қамтылмаған мұраларды мүмкін солар толықтырар деген үміттемін. Қорытынды томға тек Қайымның ғана емес, бүкіл қазақ халқының руханиятындағы ең бір толқымалы оқиға болып саналған «Абай мектебі» туралы қорғалған кандидаттық диссертацияның стенограммасы ұсынылып отыр. Басылымды Алла Белякинаның эссесін жазушы Ғаббас Қабышұлының аудармасында жинаққа енгізілді.

Ал, жауапты басылымның жүзеге асуына тікелей араласып, мұраларды жинақтап, жүйелеп, том-томға бөліп, тиісті түсініктемелер жазған, ұстазының алдындағы парызына адал орындаған Қайым Мұхамедхановтың шәкірті, зейіні зерделі, ғылыми тәрбие көрген ғалым-педагог Ербол Исламұлы Іргебаевқа жалпы қазақ руханиятына жаны ашитын қауымның, Қайымның ұрпақтарының атынан үлкен алғыс айтамын. Осындай адал

шәкірттер мен санасы сергек, ықыласы ықтиятты азаматтар еліміздің жоғын жоқтап, кем жерін толтырып отырса – ұлтымыздың мерейі мәңгі үстем бола бермек.

Сонымен, ендігі бар ықылаc сiздерде. Ұлттық руханиятты толықтыру барысындағы бiткен iстiң қайырын көруге, елдiң кәдесiне жарауға жазсын.

*Тұрсын Жұртбай,
жоба жетекшiсi, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нiң
жанындағы «Отырар кiтапханасы»
ғылыми орталығының директоры, филология
ғылымдарының докторы, профессор.
12 маусым, 2012 жыл.*

БІРІНШІ БӨЛІМ

**1951 ЖЫЛҒЫ ЖОҒАРҒЫ АТТЕСТАТТАУ
КОМИССИЯСЫНЫҢ
СТЕНОГРАММАСЫ**

СТЕНОГРАММА

Заседания Объединенного Учёного совета Института истории,
этнографии, археологии, Института языка и литературы

КазАН

город Алма-Ата 7 апреля 1951 г.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЕТ:

Доктор филологических наук, профессор И. С. САУРАН-
БАЕВ.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Товарищи, приступим к следующему вопросу:

ЗАЩИТА ДИССЕРТАЦИИ К. МУХАМЕДХАНОВА
НА СОИСКАНИЕ УЧЁНОЙ СТЕПЕНИ КАНДИДАТА
ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК НА ТЕМУ
«ЛИТЕРАТУРНАЯ ШКОЛА АБАЯ»

Научный руководитель: М.О.АУЭЗОВ.

Официальные оппоненты:

профессор М.С.СИЛЬЧЕНКО,

профессор М.О. АУЭЗОВ.

Слово для оглашения официальных данных имеет Учёный
секретарь совета Б. СУЛЕЙМЕНОВ.

СУЛЕЙМЕНОВ:

На имя директора Института языка, литературы Академии
Наук поступило заявление от директора музея имени Абая,
члена Союза Советских писателей, преподавателя Пединсти-
тута г. Семипалатинска товарища Мухамедханова К. о допуске
к защите диссертации на соискание учёной степени кандидата
филологических наук.

Данные о тов. Мухамедханове: рождения 1916 года, по национальности – казах, социальное происхождение из крестьянско-фермерского сословия, социальное положение – служащий, по специальности – преподаватель, стаж работы 11 лет.

Все документы приложены к делу тов. Мухамедханова в соответствии с инструкцией Комитета по Делах Высшего Образования. Имеется характеристика директора Семипалатинского Педагогического Института, имеется решение кафедры языка и литературы Семипалатинского Педагогического Института, а также сектора казахского языка и литературы ходатайствовать перед Ученым советом о допуске тов. Мухамедханова к защите диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

Поступил отзыв члена-корреспондента Академии наук СССР, заведующего сектором истории народов республик Средней Азии и Казахстана, Востоковедения Союза ССР профессора Бертельс Е.А. Отзыв на автореферат поступил также от известного критика, члена Союза писателей ССР Кедринной З.С., отзыв от доцента Казахского государственного университета Тургамбаева К., отзыв старшего преподавателя кафедры казахской литературы Семипалатинского Педагогического Института Рахимжанова А.

Все отзывы положительные. Тов. Мухамедханов имеет научные труды, список трудов приложен. Имеется свыше десятка научных трудов по вопросам казаховедения, опубликованных и рукописных неопубликованных.

Вот и все данные.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Имеются ли вопросы к тов. Сулейменову?

Вопросов нет.

Переходим к диссертации. Слово предоставляется диссертанту К. Мухамедханову на тему «Литературная школа Абая».

МУХАМЕДХАНОВ:

«АБАЙДЫҢ ӘДЕБИЕТ МЕКТЕБІ»

Абай XIX ғасырдағы қазақ жазба әдебиетінің тарихындағы бірден-бір әдеби мектептің атасы болды.

Абайдың әдебиет мектебі «XIX ғасырда, ол ғасырдың екінші жартысында қазақ халқы, оның алдындағы дәуірге қарағанда, сөзсіз алға басқанын» көрсететін мәдени-тарихи дамудың бір көрінісі болды.

Абай мектебі қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған рухани мәдениетін сын көзімен қарап игеріп, орыстың XIX ғасырдағы классик әдебиетін өзіне зор мектеп етті.

Әдеби мектептің атасы Абай әдебиеттегі халыққа жат кертартпа идеяларға қарсы, ислам шығысының әсеріне қарсы күресті. Осы рухта өзінің шәкірттерін тәрбиеледі.

Сөйтіп, Абай мектебі өз заманындағы озық ой-пікірдің жетекшісі болды.

Диссертант, Абайдың ақын шәкірттерінің жазба әдебиетіне идеялық мазмұн, көркемдік түр жөнінен әкелген жаңалықтарын, Абайдан алған ақындық үлгі – өнегесін зерттеу мақсатын алдына қойды. Сол сияқты ұлы орыс халқы мәдениетінің Абай мектебіне еткен жақсы әсерін зерттеуге айрықша көңіл бөлінді.

Абайдың көрнекті ақын шәкірттерінің өмірі мен әдеби еңбектері зерттеліп, олардың өлең, поэмаларына әдеби талдау жасалды.

Диссертант, Абай маңында болып, ұлы ақынның үлгі-өнегесін көрген әнші-композитор, ертегіші-жыршылар тобының Абай мектебінің идеясын халыққа жаюда еткен елеулі еңбегін зерттеуді де мақсат етеді.

Орыстың революцияшыл-демократтары Белинский, Чернышевский, Добролюбов, т.б. еңбектеріндегі озық ой-пікірлерін, осы диссертацияда қаралатын мәселелерді зерттеуде кең пайдалануға ерекше көңіл бөлінді.

Диссертация, Абай шәкірттерінің көпшілігі әлі жарияланбаған қолжазбадағы әдеби мұраларын зерттеу негізінде жазылды. Ол әдеби мұралар автордың 1939-1950 жылдар арасындағы іздеп, жыйнауға арналған еңбегінің нәтижесінде

табылған еді. Бұл жөнінде Мағауияның екі поэмасын, оннан астам лирикалық өлеңдерін, Ақылбайдың екі поэмасын, бірнеше ұсақ өлеңдерін, Әріптің жүзге жуық өлеңін, бес поэмасын, Көкпайдың т.б. көптеген өлең–жырларын айтуға болады.

Бұл шығармалардың бәрі де бірнеше жыл бойы үнемі зерттеліп, тексеріліп нақтылы авторлары жоғарыда аталған Абай шәкірттері екені анықталды.

Осы жұмыста алғашқы рет әңгіме болып отырған мағлұматтарға қосымша, Абайдың туған, өскен жерінен жыйналып жазылған мемуарлық мәні бар материалдар пайдаланылды.

* * *

«Шәкіртсіз ғалым тұл», – дейді Абай. Абай шәкіртсіз тұл ғалым, тұл ақын болған жоқ.

Абай айналасына «көкірегі сезімді, тілі орамды жастар топталды». Олар Абайдың өсиетін тыңдап, өнерге ұмтылған талантты шәкірттер болды».

«Абайдың насихатын көп тыңдап, қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі... ғылым жолындағы кісі сықылды, әр нәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді», – дейді Абайдың бірінші өмірбаянын жазушы Кәкітай Ысқақов.

Талантты жастар Абайды ақын-ұстаз, ағартушы ғалым деп таниды да, өздерін шәкірті деп есептейді.

Абайдың ақын шәкірті Көкпай қалада оқуда жүрген кезіндегі бір өлеңінде:

Семейге Абай келсе бізде думан,
Ән салып босамаймыз айғай-шудан.
Бас қосу, бақастасу, мәжіліс құру,
Секілді бір ғалымның жолын қуған.

Тарихтан неше түрлі Абай сөйлеп,
Өзгелер отырады аузын буған.

Бір барсаң мәжілісінен кеткің келмес,
Хақімдей Аплатон аңырап тұрған ..., – дейді.

Бұл 1870 – 1875 жылдардың кезі болады.

1865 – 1870 жылдардан бастап Абай ауылына орыс мәдениетінің жақсы үлгі-өнегелері келе бастайды. Осы жылдарда Абай ауылында орыс әдебиеті классиктарын ынта қойып оқумен бірге, Белинскийдің, Добролюбовтың әсерімен қызу талқылау болып отырғанын да көреміз.

Абай Михаэлистермен таныспай тұрып-ақ ақынның туған інісі Халилolla Өскенбаев /1849-1870/ Абай ауылын орыс классиктерімен таныстырады. Халилolla жөнінде Н.Г.Потанин былай дейді:

«Мне рассказывали об одном киргизском султane (уже умершем Уськенбаеве), который окончил курс в Омском кадетском корпусе и потом жил на родине в степи около Семипалатинска, что он любил вечерами рассказывать своим землякам содержание русских повестей и романов, и киргизы с таким интересом его слушали, что просили его записать свои рассказы; таким образом, получались тетради, написанные по киргизски и содержавшие в себе вольный перевод произведений Тургенева, Лермонтова, Толстого и других. Иногда во время этих литературных вечеров в юрте киргизы пускались в рассуждения, и тогда как рассказывал очевидец, можно было слышать, как Уськенбаев пользовался русскими авторитетами. «Послушайте, а вот что об этом говорит известный русский критик Белинский», или «вот какого мнения об этом был русский критик Добролюбов».

Абай мектебінің өзіне үлгі-өнеге еткен ұлы мектебі орыс әдебиеті, ұлы орыс халқының мәдениеті болғанын көреміз.

XIX ғасырдың әдебиетінде Шортанбай, Мұрат бастатқан «Зар заман» аталатын ескішіл кертартпа ағымға қарсы, Жүсіпбек қожа Шайхыисламов сияқты ислам дінін уағыздаушыларға, Шәңгерей сияқты «көркем өнер көркем өнер үшін» деген халыққа жат идеяны уағыздаушыларға қарсы күрескен XIX ғасыр әдебиетіндегі прогресшіл бағыттың атасы Абай болды.

Абай мектебінің шәкірттерін біз екі топқа бөліп қараймыз. Ақындар тобы – Ақылбай, Мағауия, Көкпай, Әріп, Әсет, т.б.

Әнші-композитор, жыршылар-ертегішілер – Мұқа, Мұқа-метжан, Әлмағамбет, Бейсембай, Баймағамбет, т.б.

Әнші, жыршылар Абайдың өлең, поэмаларын, Абай айтып берген орыс жазушыларының шығармаларын халыққа таратады.

Баймағамбет, Бейсембай, т.б. қазақ жастарын Пушкиннің «Евгений Онегин» романымен, Дубровский мен Лермонтовтың поэмаларымен, өлеңдерімен, Крылов мысалдарымен т.б. таныстырды.

Бұлардың бәрі дерлік хат танитын. Сондықтан елге жайған өлең-жырларын жазып алып жаттап түпкі нұсқасын өзгертпейтін.

Абай шәкірттері орыс әдебиетімен ғана емес, орыстың музыка мәдениетімен де таныс болады.

Мұқа бір өлеңінде:

Он саусақ бірі басып, бірі қаға,
Сорлы ғой қақпа күйге жұрттан баға,
Бекітіп скрипкамның смычогін,
Мен соқтым «Дунайская волнаға», – дейді.

Композитор Абайдың әндері осы әнші шәкірттерінің елге таратуының арқасында түгелдей және өзгермей сақталып жетті. Абайдың әнші шәкірттерінің жемісті еңбектері орыс әдебиетшілеріне де мәлім болған. 1915 жылы «Сибирский студент» журналының № 3 – 4 былай деп жазады:

«Поет в степи акын-киргиз «Письмо Татьяны к Онегину», знает он певца-акына Пушкина, знает Лермонтова, стихи которого так любил Абай, знает он и все басни Крылова».

* * *

Абай шәкірттерінің енді бір тобы – Абай өлеңдерін халыққа таратумен бірге өздері де күрделі поэмалар, өлеңдер жазып, Абай мектебінің өрісін кеңіткен талантты ақындар болады.

Жұмыста, Абайдың ақын шәкірттеріне ұстаздық мәселесі, оларға қоятын талабы мен шарты – Абай мектебінің эстетикасы, Абайдың ақын шәкірттеріне жазатын тақырып ұсынуы, оларға сыны зерттеледі.

Абайдың ақын шәкірттері Абай нұсқаған бағытта, ұстазы жазбаған нағыз сюжетті поэмалар туғызады. Олар қазақ әдебиетіне прогресшіл мәні бар романтикалы поэма стилін енгізеді.

Сонымен қатар, Абайдың ақын шәкірттері «шәкірт» деген мағынада ұғылады. Бұлар ұлы ақынды толықтырушылар, оның әдебиеттегі жолын қуушы, данышпан ақынның талантты шәкірттері.

Біз шығармалары молырақ жиналған, зерттеп пікір айтуға толық мүмкіншілік бере алатын Абайдың бес ақын шәкіртіне ерекше тоқтадық. Олар – Ақылбай, Мағауия, Әсет, Әріп, Көкпай ақындар.

Абай ақын шәкірттеріне тақырып берумен қатар, олар жазған шығарманы өздерімен бірге талқылайтын болған. Сынға кең жол беріп отырған.

Абай мектебінің эстетикалық принципі, поэзияға жанр, стиль жөнінен енгізген жаңалықтары – ол мектептің өзіне тән ерекшелігін көрсетеді.

Абай шәкірттерінің Абай әсерімен жазылған өлең, поэмаларында демократтық сарын, гуманизм айқын танылады. Бұл бір жағынан Абайдың өзіне, екінші жағынан оның шәкірттеріне алдыңғы қатарлы орыс әдебиетінен келіп жатқан үлгі, өнеге болды.

Ақылбай өзінің «Дағыстан» поэмасында:

Сөкпе қалса сөзімнің шалалары,
Кітапта жазған орыс даналары,
Бұрын талай соғыста ойран болған,
Керінді Дағыстанның қалалары, –
деп өнегені орыс даналарынан Пушкин, Лермонтов сияқты
дана ақындардан алатынын аңғартады,

Ақылбай осы поэмасында Терек өзенін суреттегенде:

Ақырып айдаһардай жүз толғанып,
Тауды бұзып тас жарған долы Терек, –

дейді.

Лермонтов «Демон» поэмасында Теректі:

И Терек, прыгая как львица,
С косматой гривой на хребте, –

дейді.

Ал, Абай Лермонтовтың «Дары Терека» өлеңін аударғанда, оның «Демон» поэмасындағы сөз образын алып:

Арыстанның жалындай бұйра толқын,
Айдаһардай бұралып, жүз толғанып, –

дейді.

Ақылбайға Абайдың, Лермонтовтың, Пушкиннің әсері айқын байқалады.

Поэманың композиция, сюжет құрылысында орыс әдебиетінің үлгісі анық көрініп тұрады. Пушкин «Кавказский пленникте» черкестерді:

Черкес оружием обвешен,
Он им гордится, им утешен, –

десе, Ақылбай черкестерді сипаттағанда:

Қаны қызса қанжарын қайтармайды,
Өзге елдің бұрын сермер таяғынан, –

дейді.

Ақын адамның бас еркін, махаббат бостандығын арман ету жолындағы идеялық іздену сапарында Пушкин, Лермонтовты ұстаз еткен. Ақылбай бұрын қазақ әдебиетінде үлгісі болмаған Пушкин, Лермонтов үлгісіндегі романтикалы поэма туғызады.

Жұмысымызда біз осы тұрғыдан «Дағыстан» поэмасына әдеби талдау жасаймыз. Сонымен қатар ақынның діни сенімнен арыла алмауын, суевериядан туған іштей қайшылығын да ашамыз.

Ақылбайдың «Зұлыс» поэмасы жиһанкездік, отарлық тақырыптағы шығармаларға ұқсайды. Генри, Гут сияқты ағыл-

шын капиталистерінің Зұлыс еліне байлық, жер іздеп баруы, зұлыстардың жабайылық халінің шындықпен суреттелуі поэманың негізгі идеялық мазмұны болады. «Зұлыс» поэмасы арқылы Абай мектебі қазақ әдебиетіне өзіне тән ерекшеліктерімен роман-поэма енгізеді.

Мағауияның Абай тапсыруымен 20 жасында 1890 жылы жазған поэмасы «Еңлік-Кебек». Поэма өткен ескі заманды әшкерелеуге арналған.

Ақын поэмасының басында:

Заманның ғәділетсіз надандығын,
Қозғады жүрек, тілім, сөйле шығып.
Баяғыны көксейді білімсіздер,
Мінекей көрсетейін жамандығын, –

деп өткен заманды реалистік жолмен қатты сынайды.

Феодалдық әдет-ғұрыпты бұзып қосылған Еңлік пен Кебек-ке өлім жазасын кескен, парақор бай Кеңгірбайды:

... Бауырыңды өзін қиып өлтірдің ау,
Кеңгірбай, артық емес иттен баған, –

дейді.

Бұдан алпыс жыл бұрын бұндай поэманы тек Абай мектебі ғана туғыза алатын еді.

Мағауияның ірі еңбегі – «Медғат-Қасым» поэмасы. Бұл көлемді, шиеленіскен бай уақиғалы көркем шығарма.

XIX ғасырдың екінші жартысында Африкаға келген құлмен сауда етуші араб, ағылшын, португал т.б. колонизаторлардың қаталдық істері «Медғат-Қасым» поэмасының сюжет негізі болған. Ақын поэманың бастамасында:

Бір әңгіме қозғалды ойымдағы,
Мақсұт болды әшкере болынбағы,
Бай мейірсіз әр құлдан саза тартқан,
Африка Ніл дария бойындағы, –
деп, идеялық мазмұнын ашып береді.

Мағауия жауыздыққа қарсы күресті көксеп, еркіндік жолындағы бөгеттермен қажымай алысатын күшті жанды қиял еткенде Пушкиннің, Лермонтовтың романтизмін үлгі етеді. Пушкиннен, Лермонтовтан идея жөнінен өнеге алумен бірге, көркемдік прием жөнінен үйренеді. Ауыр жаза тартқан қайсар, ер құл Қасымның мінезін:

Екі сутке қозғалмай қалды жатып,
Біттей дыбыс бермеді тастай қатып.
Қасына қойған асқа қарамады,
Тиген жоқ тым болмаса бір дәм татып.

Сыр бермеді босанып биттей жасып,
Өлгендей сұп-сұр болып қаны қашып,
Екі күн сол қалыппен жатты дағы,
Үшінші күн жоқ болып кетті қашып, –

деп сипаттайды.

Лермонтовтың «Мцыри» поэмасының геройы черкес баласының қайсар, тәкаппар мінезі Қасым образын жасауда үлгі болған:

Без жалоб
Томился – даже слабый стон.
Из детских губ не вылетал,
Он знаком пищу отвергал,
И тихо, гордо умирал ...
«Как однажды он исчез
Осенней ночью», – дейді.

Пушкин шығармаларындағы Дубровскийдің байлардан кек алу, сорлыларға рахым ету мінезі «Медғат-Қасым» поэмасындағы Қасым ісінен де көрінеді:

Әсіресе байларға рахым етпес,
Ағаш толы зәңгінің бәрі ниеттес.

Сорлы болған жандарға тағы әдеті,
Бір жақсылық қылады естен кетпес, –

дейді Мағауия.

Ақын Пушкин, Лермонтовтан творчески үйрене отырып, уақиғаны өзінше дамытып өзінше шешеді.

«Медғат-Қасым» романтизм сарынындағы поэма болса да, тартыс желісі, характерлері өмірге жанасымды, нанымды, реалистік бағытта беріледі.

1889 жылдан бастап бірнеше жыл Абай қасында болып, Абай өнегесін көрген талантты ақынның бірі – Әсет. Абайдың Әсеттің жағымсыз мінез-құлқын сынап айтқан өлеңі елге мәлім. Әсет өлерде ұлы ұстазы Абайды есіне алып:

Абайдай арт жағына сөз қалдырып,
Жақсы еді ау әттеген-ай, өлу деген, –

дейді.

Әсет, Мағауия, Ақылбайлар үлгісінде «Салиха-Сәмен» атты поэма жазады. Абай дәстүрімен «Евгений Онегиннен» еркін аударма жасайды.

Абай мектебінің көрнекті өкілдері Әріп пен Көкпай ақын. Бұл екі ақын да Абайдың әсерімен импровизаторлықтан поэт дәрежесіне көтеріледі. Бұл екі ақын да медреседен, діни қиссалардан алған әсерімен қисса жазып, мұсылман шығысына еліктегені үшін 1889 жылы Абайдың қатты сынына ұшырайды.

Сөз айттым, әзірет Әлі айдаһарсыз,

Мұнда жоқ алтын иек сары ала қыз, – деген сын, Абайдың Әзірет Әліні мойындамауы, мұсылман шығысының қазақ әдебиетіне әсеріне қарсы күресі болумен бірге, панисламизм және пантюркизм кертартпа идеясына қарсы саяси күрес болып табылады.

Абай сынынан соң бұл екі ақын таза қазақ тілінде әлеуметтік тақырыпта өлең, поэмалар жазады.

Бұл арада еске ала кететін нәрсе Абай ұсынуымен жазылған Көкпайдың «Сабалақ» атты поэмасы. Сонымен қатар Көкпай

халыққа «Сабалақ» жырымен емес, Абай үлгісінде әлеуметтік тақырыпта жазылған өлеңдерімен танылады.

Көкпайдың атқамінерлерді шенеген «Тоғыз көк», /218/ Абай өлең қылатын Дұтпай болысқа, «Оразбай байға», «Семей саудагерлеріне», т.б. толып жатқан сатиралық өлеңдері нағыз Абай үлгісін көрсетеді.

Көкпай – Абайдың ақын шәкірті, жақын досы. Абай алғашқы өлеңдерін осы Көкпай атымен жариялайды. Абай өлеңдерінде аты аталатын шәкірт досы да – осы Көкпай.

Әріптің «Қалың мал туралы», «Еңбек туралы», «Ғылым туралы» т.б. әлеуметтік тақырыпта жазған толып жатқан өлеңдері өзінің идеялық-мазмұн, көркемдік жөнінен нағыз Абай шәкірті екенін көрсетеді.

* * *

Абайдың әдебиет мектебі қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған рухани мәдениетін сын көзімен қарап меңгереді.

Абайдың, оның шәкірттерінің шығармалары діни-мистикадан, ескі өмірді дәріптеуден, идеялық, эстетизмнен аулақ болды.

Ұлы орыс халқының классикалық әдебиетін өзіне ұлы мектеп студің арқасында Абай және оның шәкірттері қазақ поэзиясын идеялық мазмұн, көркемдік түр жағынан жоғары сатыға көтерді. Фольклор дәрежесінен жазба әдебиет дәрежесіне жеткізді.

Абай мектебі XIX ғасырдағы орыс әдебиетіндегі гуманизмді, демократтық идеяны үлгі-өнеге етті. Рулық-феодалдық салт-санаға қарсы күресті.

Ресми Россия мен ұлы орыс халқын айыра танып, қазақ халқын орыс халқымен достыққа шақырады.

Абайдың әнші-композитор шәкірттері ұлы ақынның тамаша эстетикалық принциптерін өз шығармаларына негіз етіп ұстаған және оның ән-күй туралы терең мағыналы соны пікірлерін халыққа жаюда да айтарлықтай еңбек етті.

Абай мектебі өзіне дейін болып көрмеген прогресшіл-өршіл сарынды, бай уақиғалы романтикалы поэма жанрын қазақ поэзиясына кіргізді. Ондай поэмалардың уақиғасы тарихи шындыққа негізделгендіктен өз заманының әлеуметтік талабына сай келіп отырады.

Абай мектебі қазақ жазба әдебиеті тарихында адамның жатымды көркем образын жасады. Олар – бас еркі үшін, махаббат бостандығы үшін ескі әдет–ғұрыпқа, зұлымдыққа қарсы қажымай күрескен, тәкаппар ер мінезді, қайсар жандар /Қасым, Сәлім, Ғазиза, Жәбіраһил, Зәһира, Еңлік, Кебек т.б.

Абай мектебі туғызған жаңа поэмалардың таптық бағыты да айқын болды. Мұрат, Медғат сияқты құл иемденуші байларға қарсы Қасым құл, Сәлім, Ғазизалар /«Медғат-Қасым»/, Жүсіп байға қарсы кедей жігіт Жәбірәһил /«Дағыстан»/, Ханға қарсы ер жігіт Сәмен /«Салиха-Сәмен»/ күреседі. Қазақтың ру басы, биі Кеңгірбайға Еңлік пен Кебек қарсы қойылады.

Абай шәкірттері ұлттық тар шеңберде калып қоймаған. Пушкин, Лермонтов, Абайдың традициясымен тақырыпты кеңінен қамтиды (Кавказ, Африка т.с.с.). Өз заманында бүкіл дүниежүзінде болып жатқан оқиғалардан сырт қалмай, ол оқиғалардың саяси-элеуметтік жайын түсініп, өз шығармаларына тақырып етіп жырлайды («Медғат-Қасым», «Зұлыс» т.б.). Батыс Европа, шығыс отаршылдарының зұлымдығын әшкере етеді.

Абай шәкірттерінің поэмаларындағы махаббат мәселесі шыншылдықпен, адамгершілік, прогресшілдік идеяда жырланады. Қазақ өмірінде ғасырлар бойы орын алған, лиро-эпостарда («Қозы-Көрпеш – Баян-Сулу», «Қыз Жібек» т.б.), сол сияқты XIX ғасыр кертартпа ақындарының (Мұрат, Шортанбай т.б.) дәріптелетін жесірлік салт-әменгерлік сияқты ескі дәстүр Абай шәкірттерінің шығармаларында биттей де орын ала алмайды. Адамның ішкі сезім-сырын терең толғап жырлайтын лирикалы сарын, адамның бас бостандығын, еркіндік өмірді дәріптеу Абай мектебі тудырған поэмалардың ерекшелігі болды.

Абай мектебі туғызған өлең, поэмаларда мол орын алатын адамға әсерлі, көңілге қонымды, терең идеямен қабысқан табиғат суреттері, лирикалы монологтар – орыс әдебиетіндегі прогрессившіл романтизмнің жақсы үлгісі, қазақ поэзиясын жаңғыртқан жаңалық болды.

Абай мектебінің адастырмас темір қазығы Пушкиннен бастап А.М.Горькийге дейін әкелетін орыс әдебиетіндегі сара жол болды.

Абай және оның ақын шәкірттері орыстың революцияшыл – демократтарынан көп үлгі-өнеге ала отырса да, қазақ қоғамының мәдени, экономикалық жөнінен мешеу қалуы себепті, оларды қоғамдық стройды революциялық жолмен өзгерту идеясының дәрежесіне көтеріле алмады.

Абай өзінің мінез-құлық мәселелеріне арналған шығармаларында діннен арыла алмады.

Осындай іштей қайшылықтар Абайдың өз басында және ақын шәкірттерінің басында да болды. Діннен, суевериеден мүлдем қол үзіп кете алмау белгілері – Абай шәкірттерінің шығармаларындағы қайшылықтар.

Бірақ, бұл айтылғандар олардың шығармаларындағы негізгі сарын емес. Ол қайшылықтар Абай мектебінің қазақ әдебиеті тарихындағы прогресшіл мәдени-тарихи маңызын төмендете алмайды.

А.М.Горькийдің Пушкин туралы айтқан пікірінің тұрғысын қарап, Абайды, оның шәкірттерін өз заманына ала келген бізге жат жайлардан арылтып ала білгенде ғана дұрыс түсініп, әділ бағалай аламыз.

Абай шәкірттері ұлы ақынның тірі кезінде өсиетін тыңдап, айналасына топтанып жүріп, Абай өлген соң тарап кетпейді. Абай сәліп кеткен әдебиеттегі сара жолдан таймай, Абай дәстүрін берік ұстайды.

Н. С. САУРАНБАЕВ:

Диссертантқа кімнің қандай сұраулары бар? Сұрауды қазақша берулеріңізге болады.

Қ. ЖҰМАЛИЕВ:

1. Әсет туралы зерттедіңіз ғой, Әсет қай жылы туып, қайда өлген? Қытайға кетіп қалғандардың ішінде жоқ па екен?

2. Көкпайдың өлеңдері кімнен жазылып алынған және Мыржақыппен айтысы қайдан табылған?

3. Мағауияның «Еңлік-Кебек» поэмасы 1929 жылы табылды дедіңіз, осы кезге дейін бұл поэма Мағауиянікі болмайтын, біз әдебиет тарихынан оны білмейміз. Авторы табылған жоқ

делінуші еді. Сіз жана осыны Әуезовтің архивынан табылды дедіңіз, Мұқаң 1930 жылдары авторы жоқ деуші еді, бұл қайдан табылған архив?

4. «Зұлыстың» уақиғасы қайдан алынған?

5. Көкпай мешіт ұстаған кісі ме?

6. Жаңа келтірілген өлең шумақтарын сол Көкпай шығармасының ішінен толық алдыңыз ба, болмаса кейбір жерлерінен алдыңыз ба?

Н.САУРАНБАЕВ:

Тағы кімде қандай сұрақтар бар?

М. ҒАБДУЛЛИН:

1. «Диссертацияның 16-бетінде қазақтың ұлттық сипатын беретіндей Абайға дейін әдебиет болған жоқ» деген пікір бар, осы дұрыс бола ма? Дұрыс болмаса, не нәрсеге негізделген?

2. Осы еңбегіңізде Абай сыншыл реализмнің өкілі дейсіз де, шәкірттерін романтиктер дейсіз. Осы екі арасында қандай байланыста жатқан жайлар бар?

3. Абай шәкірттері көбінесе Абайдан тема алған болса, сол алған темалардың, болмаса Абайдың берген темаларының «Еңлік-Кебектен» бөтені, басқа шетелдік тақырып неге қазақтың өз тұрмысынан тақырып іздемеген?

4. Сіз Абайдың шәкірттерін екі топқа бөлдіңіз ғой: соның екінші тобы – Абай өлеңдерін үйреніп алып, халыққа таратушылар дедіңіз, міне осыларды да шәкірт деуге бола ма? Осының қисыны келе ме екен?

5. Әріптің өз қара басының қайшылықтары қандай болды екен?

ТАСТАНБЕКОВ:

1. Абайдың ақындық мектебі ...¹

2. Тоғызыншы кластың оқу құралында Мағауияны 1869 жылы туды дейді де, Жиреншин «Абай оның орыс достары» деген еңбегінде Мағауияны 1870 жылы туған дейді, осының қайсысы дұрыс?

НҰРЫШЕВ:

1. «Социалистік Қазақстан» газетінде 1947 жылы 2-августа «Еңлік-Кебекті» жазған адам халық жауы болды дейді. «Челкашты» аударған адам да халық жауы болды дейді. Сіздің көрсеткендеріңізде олай емес сияқты, сіздің алғаныңыз қате емес пе екен? Тағы сонда: Әріпті чиновник болған адам дейді, сіз оған қалай қарайсыз?

2. Сіз жаңа Абай мектептерін зерттегенде, марксизмге сүйеніп зерттедім дедіңіз, сол туралы еңбегіңізде дәлел келтірдіңіз бе? Марксизмнің қай жеріне сүйеніп сипаттадыңыз?

АМАНЖОЛОВ:

«Гіржан-Сара» дастанын жазған Әріп деседі, осы рас па екен?

БАЛХАШЕВ:

Осы күнгі біздің жазушыларымыздың, сыншыларымыздың Абай туралы кейбір пікірлеріндегі қателіктері, негізгі принциптік жақтарын көрсету қалай болар еді? Осы Абай туралы көзқарастарға сын дегендер көрсетілді ме? Әуезов, Мұқанов статьяларындағы көзқарастар қалай?

Қ. МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ жауабы:

Қ. ЖҰМАЛИЕВТЫҢ сұрақтарына жауап.

Әсет туралы ертеден мәлім, Абай өлеңдерінің жинағының бәрінде бар. Осы күнгі шығып жүрген кітаптардың бәрінде де Әсет бар. Әсет әндері деп күнде радио арқылы орындалып жатады. Әсет әндері операларға да кірген. Абайдың шәкірті

¹ Материалдар Стенограмма сәйкес өзгертпей беріліп отыр. Бұл жерде және одан әрі мәтінде көп нүкте қойылған, толық берілмеген пікірлер бар.

ретінде Әсетті біз зерттедік. 1942 жылғы Сәбит Мұқановтың редакциясымен шыққан «Айтыс» атты кітабында да Әсеттің Рысжанмен айтысы бар. Енді «Әсеттің өлерінде айтқан өлеңі» деп газеттерде басылып шыққан. Пушкин юбилейіне арналып 1937 жылы шыққан Пушкиннің қазақшаға аударылған кітабында Әсет аударған «Евгений Онегин» басылғаны мәлім. Әсет 1923 жылы Семей облысының Мақаншы ауданында өлген. Қазір әйелі бар, сонда тұрады.

Екінші, Көкпайдың «Ленинге» арналған және «Мыржақыппен айтысы» деген өлеңдерін Жөндібаевтің қолжазбасынан жазып алдым. Ақынның өз баласы Ахметқали /қазір тірі, өзі ақын/ Көкпайдың өлеңдерін жатқа біледі. «Ленин» туралы өлеңін Көкпай ауырып жүріп, Москваға емделе барып, қайтып келген соң жазыпты. Көкпай діншіл болған.

Үшінші сұрауыңыз, «Еңлік-Кебек» 1890 жазылған поэма, оның Әуезовтың архивында бар екені рас, Дайрабай қолжазбасы деген бар, соның ішінде екен.

Төртінші сұрақ «Зұлыс» туралы. Бұл поэманы Абай ауданында білмейтін адам жоқ. Бұл «Сана» журналына басылып шыққан. Поэманың кейінгі табылған бөлімін, Рахым Жандыбаев деген кітап жинаған адам бар, соның архивынан алдым.

Көкпай бір кезде бала оқытқан, Абай өлгеннен кейін арабша, парсыша, орысша сабақ берген, медресесін совет өкіметі тұсында мектепке пайдалануға берген. Ол Көкпайдың мынау өлеңінен де белгілі:

Босаттым медресемді мұғалімге,
Иесі сол, берейін енді кімге.
Медресем балаларға орын болып,
Қағанағым қарық боп тұр осы күнге, —

деп қуанып жырлайды.

Алашордашыл Дулатовқа осылай жауап берді:

«Ескі жұртқа қаңғырсаң өзін қаңғыр менен аулақ», — деп аттонын ала қашады.

ҒАБДУЛЛИН жолдастың сұрағына жауап:

16-бетте ұлттық әдебиет сипаты Абайға дейін болған жоқ деген пікір айтылған дедіңіз. Абайға дейінгі әдебиеттің көпшілігі ауыз әдебиеті болды. Ұлттық әдебиет деп жазба әдебиеттің сатысына жеткендігі туралы айтылды ғой. Ал, ақындық жөнінен Алтынсарин Абай дәрежесіне жете алған жоқ.

Абай реализмді жақтаушы еді, шәкірттері неге романтизмді жақтады дегенге жауап. Бұл өзі әлі де терең зерттелмей келген мәселе сияқты. Оны келешекте аша түсуім керек. Бұл жөнінде еңбегімде мен А.А.Фадеевке сүйендім. Фадеев: « ... », – дейді ғой. (орысша оқыды).

Сөйтіп келеді де, романтизмнің өзі сыншыл реализмге қайшы нәрсе емес дейді. Міне, осыған келгенде Абайдың өзінде де романтизм бар ғой. Құр ғана романтизм емес, реализммен байланысып жатқан прогресшіл, активный романтизм бар. Мысалы, Абайдың: «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» деген өлеңінде Абай романтизм мен реализмді ұштастырып береді. Островскийдің «Гроза сындағы» Катерина сияқты, жауыздыққа қарсылық жасап, ерлік көрсеткен әйел образы көз алдыға келіп отырады. Мен мұндағы Абайдың романтизмін активтік романтизм деп бағалаймын.

Абай шәкірттеріне бірталай тақырыптар берген, шәкірттерінің нені жырлағаны олардың жазған шығармаларынан белгілі ғой. «Еңлік-Кебек» қазақтың өз елінің тұрмыс-салтынан берілген тақырып, басқа шетел халықтарының тұрмысынан шығарма жазуға тапсырылса, онда өз халқының, өзоқушысының кругозорын өсіру үшін, шетел тұрмыс-халын халыққа білдіру үшін берілген болады. Пушкиннің өзі де бүкіл дүниежүзілік халықтар өмірінен тақырып алып отырған жоқ па? Мысалы, бізде сол кездің өзінде шығып жүрген хиссалардың өзінде көп еді ғой, сол кезде:

«Семейден үлкен қала жоқ,
Жалпақтан үлкен дала жоқ», –

деп жүрген кез емес пе еді.

Абай шәкірттерінің Кавказ, Африка тағы басқаларды жырлауы Абай мектебінің мәдени дәрежесін көрсетсе керек.

«Әншілер шәкірт бола ма?» деген сұрауға жауап: Абайдың үлгісін айтқанда, біз Абайдың әржақтылығын айтамыз. Өзі композитор болған соң, оның қасында әнші жүрмей, кім жүруі керек? Композитордың қасында музыканы терең бағалайтын адам жүруі, өзі әнші болған соң әнді бағалауы тәрбиелік нәрсе емес пе!

Екінші бір топ шәкірттері – Абай өлендерін, сол Абай мектебінен туған шығармаларды халыққа таратушылар, пересказчик талапкерлер болған, сол қатарда: Мұқа, Әлмағамбеттер кетеді.

Әріп туралы сұрауға. Әріпте қайшылық үлкен болды. Жаңа бір сұрауда «Абайдың өз Тобықтысынан шыққандарды ғана шәкірт дейміз бе?» делінді. Ал, осы Әріп кім? Әріп Найман руынан шыққан. Бұл Байғарадан: Ақтайлақ, Сабырбай, Қуандық т.б. сияқты 17 ақын шығады. Міне осы 17 ақынның әсерімен әуелде Әріп те суырып-салма ақын болады. Әріптің «Зияда» деген поэмасы шығыс хиссаларының үлгісінде жазылған. Оны Абай қатты сынаған. Абайдың сынын Әріп бір кезде көтере алмай, Абайға қарсы өлең де жазып жүрген. Кейін ой-санасы өсе келе, Абайдың сынын мойындап, кейін өзінің өлендерін Абай үлгісінде жаза бастайтын болады.

Кейінгі шыққан ақын-жазушыларға Абайдың әсері болғаны бәрімізге де белгілі. Бұл туралы жалғыз Абайдың әсерін айтпағанда, Абай мектебінен шыққан шығармалардың әсерінің болғаны жөнінде бір-ақ мысал айтуыма болады: мысалы, Исаның «Кавказ» поэмасы Ақылбайдың «Дағыстан» поэмасының үлгісінде жазылмады деп айта аласыз ба?

Мағауияның 1870 жылы туғаны дұрыс.

НҰРЫШЕВ жолдастың сұрағына жауап:

Газетте Әріпті чиновник, «Еңлік-Кебекті» жазған адам халық жауы болып кеткен делінген, осы еңбекте сол туралы неге тоқталмады дегенге айтарым: ол мақала маңызды мақала болса, тоқтаған болар едім. «Семейдегі әдебиетшілер» де-

ген мақаланың шыққаны рас. Ал, Әріп чиновник болған, ол шәкірт бола ала ма дейсіз, олай қарайтын болсақ, Пушкин де чиновник, Салтыков-Щедрин – вице-губернатор болған адам, Лев Толстой дворянин, солай бола тұрса, Әріп тілмаш болған екен деп, шәкірттікке жарамайды деуіміздің қандайлық қисыны болар екен? Ал, олай қарайтын болса Абайдың өзі де болыс болған, төбе би болған адам. Шоқан Уалиханов офицер царской армии болған т.т. Абайдың кейбір шәкірттері неге чиновник болған? деп сұрақ қою орынды бола қояр ма екен.

«Еңлік-Кебекті» жазған адам кім екенін айтпаған дейсіз. Сіздің айтайын деп отырғаныңыз – Шәкәрім жазған варианты ғой. Шәкәрім ол поэмасында Кеңгірбайдың зұлымдығын ашпайды, одан бұрын Мағауияның «Еңлік-Кебек» поэмасын басып тастап, өзі басқа вариантта жазады. Мағауия поэмасында:

Қылжырақтап атандың биім қабан,
Қабан түбі шошқа ғой білсең надан.
Үлкен бидің алдында сөйлесерміз,
Не болады билігі бидің арам, –

дейді.

Кеңгірбайды «қабан» деп шошқаға теңейді ғой. Осы Кеңгірбайды сөккендігінен барып, Мағауияның жазған варианты тарамай қалады. Менің еңбегімде айтылып отырған вариант Мағауияның варианты, осы жерін ескеріңіз.

Диссертация негізінен марксизмге сүйеніп жазылған. Басқа болуға мүмкін де емес. Мүмкін жаңағы өз сөзімде бәрін айта алмаған болармыз.

АМАНЖОЛОВ жолдасқа жауап:

«Біржан-Сараны» жазған Әріп деген мәселе-таласта жүрген мәселе, Әуезов пен Жұмалиев профессорлардың ұйғаруы бойынша «Біржан-Сара» әзірше Әріптікі бола алмай жүр.

Жолдас БАЛАХАШЕВ, Абай туралы жазғандардың көзқарастарын ашпаған дейді, рас бұл жағынан шалағайлығым

бар екен, жөндеймін. Бұған тоқтамай кетіпшім. Тоқтамауымның өзі, менің темам «Абайдың шәкірттері» ғой. Абайдың өз басы емес, осы себепті мол тоқтамаған едім.

«Челкашты» аударған Абайдың Тұрағұл деген баласы. Оның халық жауы екенін мен білмеймін. Мүмкін білсеңіз сіз білерсіз.

НҰРЫШЕВ:

1. Газетте басылғандар дұрыс болмаса, неге газет бетінде жауап бермедіңіз?

2. Абай шәкірттеріне тема бергеніне шәк келтірмейсіз бе? Неге Дағыстанды берген, Әзірбайжанды неге бермеген?

ЖАУАП:

1. Газетке жауап жазғам. Баспады.

2. Мен бұл еңбегімді игілікті істің басы ғой деп отырмын, сондай мәселелерге шешуші жауап мен бере алмасам, сіздер ілгері дамытар деп сенем.

ӘБЕТОВ:

Абайдың шәкірттері Абайдың үлгісінен қаншалық үйрене алды? Және көркемдік орын жағынан қандайлық меңгерді?

ЖАУАП:

Әрине, форма жағынан да үйренген, әсіресе көркемдіктің өзі идеясынан шығады ғой, Абайдың идеясына берілгеннен кейін оның көркемдігін де меңгеруге талаптанған болады. Ол жайды диссертацияда айтамыз.

Н. САУРАНБАЕВ:

Сұрақтар мен жауап бітті. Ендігі сөз оппоненттер: Әуезов пен Сильченкоға беріледі. (екеуі де орыс тілінде сөйледі).

Айтыс сөздер.

ЖҰМАЛИЕВКЕ берілді (орыс тілінде сөйледі).

УСАНОВИЧКЕ берілді (орыс тілінде сөйледі).

НҰРЫШЕВКЕ берілді (орыс тілінде сөйледі).
БЕКМАХАНОВҚА берілді (орыс тілінде сөйледі).
ТҰРҒАНБАЕВҚА берілді (қазақша сөйледі, сөзі тіркелді.)

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Какие будут вопросы к диссертанту?

Тов. ДЖУМАЛИЕВ задает вопрос на казахском языке

Тов. ГАБДУЛЛИН задает вопрос на казахском языке

Тов. ТАСТАНБЕКОВ задает вопрос на казахском языке

Тов. НУРУШЕВ задает вопрос на казахском языке

Тов. АМАНЖОЛОВ задает вопрос на казахском языке

Тов. БАЛКАШЕВ задает вопрос на казахском языке

Тов. МУХАМЕДХАНОВ отвечает на все заданные ему вопросы на казахском языке.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Будут ли еще вопросы?

СИЛЬЧЕНКО:

Разрешите спросить в отношении поэмы «Зулус». Нашли ли вы какое-нибудь произведение, вольным переводом которого является эта поэма?

МУХАМЕДХАНОВ:

Да, это «Копи царя Соломона» Хаггарда.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Вопросов больше нет? Нет.

Переходим к выступлениям официальных оппонентов. Слово предоставляется официальному оппоненту М.О.АУЭЗОВУ.

ВЫСТУПЛЕНИЕ М.О.АУЭЗОВА

Тов. Мухамедхановым ведётся исследовательская работа на эту тему в течение целого ряда лет. В порядке подготовки своей диссертационной работы он провел огромную, систематическую и собирательно-изыскательскую работу по сбору биографических данных, а так же по сбору и публикации большого количества забытых, уже исчезавших трудов ряда поэтов и деятелей искусства абаевского окружения.

Так, им выявлены весьма ценные данные о певцах-композиторах, о сказителях, певцах-акынах /как Муха, Алмагамбет, Баймагамбет, Асет, Аубакир и др./.

Им собраны неопубликованные произведения таких поэтов-учеников Абая, как Акылбай, Магавья, Асет, Арип и др.

Общее количество выявленных им и записанных поэтических образцов из наследия упомянутых поэтов составляет около 40 п.л., а биографические данные о представителях поэтов абаевского окружения, записанные Мухамедхановым, достигают 15 печатных листов.

Являясь преподавателем Семипалатинского казахского педагогического института, а за последние годы, совмещая исследовательскую, педагогическую практику с работой директора Литературного музея им. Абая, тов.Мухамедханов действительно немало обогатил абаеведение новыми, ценными данными историко-биографического и литературно-художественного порядка.

Как один из исследователей жизни, деятельности Абая и его литературной среды, я считаю необходимым заявить, что тов. Мухамедханов в своём исследовании встал на наиболее правильный путь при определении круга творческих личностей, составляющих поэтов абаевского окружения. Эта среда чрезвычайно разнообразна не только по видам и жанрам, по идейно-тематическому содержанию их поэтического творчества, как это мы наблюдаем в отношении поэтов-учеников – Акылбая, Магавьи, Арипа, Асета, но разнообразна и по видам искусств.

Здесь же наряду с поэтами мы имеем перед собой певцов – поэтов Муху, Аубакира, композитора-певца – Муху, Альма-

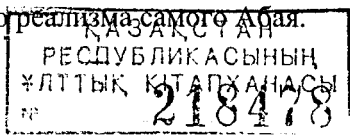
гамбета, Акылбая, просветителя, общественного деятеля – Халилоллу, Какитая, Абдрахмана, народного акына – Бейсембая и сказочника Баймагамбета. Однако, несмотря на такое многообразие творческих профессий этих личностей, все они имели непосредственную, близкую и именно творческую связь с Абаем, как с их учителем. В этом многообразии видов литературы и искусства, представленных упомянутыми лицами сказалось многогранное богатство творческой природы самого Абая – поэта-классика, мыслителя, общественного деятеля, композитора-певца, переводчика вплоть до изустного художественного переводчика и пересказчика романов и повестей классиков мировой и русской литературы.

В исследовании Мухамедханова творческого наследия учеников Абая особого одобрения заслуживают его обоснованное, последовательно продуманное выявление индивидуального присущих каждому ученику Абая их творческих особенностей.

Эта задача решается диссертантом путём тщательного и убедительного анализа избранных поэтами тем и способов их разработки – разбор поэмы «Дагестан», «Медгат-Касым», «Енлик-Кебек», «Салиха-Самен» и др. И что весьма ценно, через выявление разнообразных особенностей творчества учеников-поэтов, тов. Мухамедханов устанавливает в каждом отдельном случае внутреннюю, идейно-творческую связь их произведений с теми или иными сторонами творчества или творческих поисков самого Абая.

Таким образом, все исследование наследия поэтов-учеников Абая с привлечением новых литературных фактов, с освещением их творческих биографий, несомненно, проливает дополнительный свет, расширяет наши представления о тех или иных гранях поэтической природы главы этих поэтов.

В наследии учеников, естественно, отражены лучшие, передовые идейно-творческие искания Абая. Так, в обращении Магавьи, Акылбая к реалистическим традициям русской классической поэзии, а позже в обращении Арипа к традициям критического реализма-самого Абая.

Работа тов. Мухамедханова дает исторически и методологически правильное определение в общей оценке всей суммы достижений поэтов абаевского окружения, называя эти достижения положительным, значительным вкладом в послеабаевскую казахскую литературу.

Вместе с тем из исследования не вытекает преувеличенная оценка отдельного поэта-ученика якобы полностью и разносторонне освоившего традиции Абая, или в присущей Абаю широте охватившего круг идей и задач поэзии, поставленных и решенных в своём творчестве самим главой этих поэтов.

Правильно также, на наш взгляд, решён вопрос для данного, начального этапа изучения влияния Абая на историю казахской литературы через изучение жизни и деятельности именно того сравнительно небольшого круга творческих личностей, которые жили и творили в непосредственном соприкосновении с Абаем, то получая от него темы, то подвергая его оценке свои творения.

Безусловно, вопрос о влиянии Абая на казахскую литературу отнюдь не ограничивается изучением творчества лишь этих лиц. Но одно понятие вопроса об учениках, и совсем другой вопрос, требующий широкой и дальнейшей многосторонней разработки – о влиянии Абая на творчество поэтов, писателей поздних эпох вообще.

А решение проблем и круга вопросов, поставленных диссертантом в данном исследовании, своей конкретностью и научно-исторической обоснованностью вполне законно должно оцениваться как продуктивно полезный, серьёзный вклад в абаеведение и в историко-литературную науку в целом.

Вместе с тем при разработке своей диссертационной темы в отношении современной Абаю литературной эпохи т. Мухамедханов не ограничил рамки своего изучения вопросами о поэтах-учениках Абая, а предпослал своим основным главам широкие экскурсы к истории казахской литературы второй половины XIX века.

Лишь определив историко-литературную обстановку эпохи Абая, он приступает к установлению исторически прогрессив-

ных, передовых традиций в творческом наследии самого Абая. Здесь он привлекает достаточно широкие данные из заимствованных передовых революционно-демократических традиций русской литературы XIX века.

Диссертант при этом обнаружил серьезные знания по русской литературе и по вопросам марксистско-ленинского понимания литературных процессов прошлого. Почти на всём протяжении своей работы автор подтверждает свои основные мысли, выводы мотивированными ссылками на труды Маркса, Энгельса, Ленина. Убедительно и продуманно, вполне уместно пользуется автор трудами Белинского, Чернышевского и так же вдумчиво пользуется мыслями, высказываниями Горького, Фадеева и других ученых, выдающихся деятелей советской культуры.

В диссертации действительно много новых данных, правильных мыслей и выводов автора, которые могут быть учтены и использованы в последующих трудах всеми исследователями наследия Абая и его ближайших воспреемников.

А в отношении последних весьма ценно полное, подробное освещение творческой продукции и путей каждого из них.

Ценно также установление первоисточников, из которых исходит тот или иной поэт в поисках лучшего, примерного для себя образца в предшествовавшей ему литературе.

Так, например, по поводу поэмы Акылбая «Дагестан» и поэмы Магавьи «Медгат-Касым», написанных этими учениками Абая под непосредственным влиянием южных поэм Пушкина и Лермонтова, тов. Мухамедханов впервые обнаружил поэтические параллели из произведений русских классиков, повлиявших на те или иные куски или строфы в названных двух поэмах.

В главах диссертации, посвященных двум другим ученикам Абая – Арипу и Асету, тов. Мухамедханов, ссылаясь на собранные им же произведения этих поэтов, достаточно полно и убедительно раскрывает особенности творческого пути каждого из них.

Как поэты, надолго пережившие своего учителя, они проходят по-разному сложный, извилистый путь. Все они при жиз-

ни Абая были признаны им как талантливые поэты. Упомянув о них в своих различных стихотворениях, Абай, однако, и сурово критиковал их произведения. Арип позже приходит, как к логическому, исторически оправданному концу своего творческого пути и создает стихи, осуждающие буржуазных националистов, он же заканчивает свои песни воспоминанием образа В. И. Ленина. Начав с учебы у Абая, приходит к знамени Ленина, и тем самым доказывает на своём творческом опыте, насколько исторически и идейно правильно была ориентирована эта школа поэтов.

Исследование жизни и деятельности этих поэтов, данное в работе тов. Мухамедханова, даже в одном, только что упомянутом нами плане, намного возвышает идейно-политическое содержание наследия поэтов абаевского окружения.

Но наряду с указанием на перечисленные выше достоинства диссертации тов. Мухамедханова нужно упомянуть и об отдельных недостатках этой работы.

В заключительной части анализа поэмы «Дагестан» следовало указать на существенный недостаток этого произведения, отражающего веру в божественную предопределенность, веру в силу проклятия. А тов. Мухамедханов ограничился очень поверхностным указанием на этот факт при анализе самой поэмы.

В диссертации следовало гораздо полнее и значительнее оценить факт идейно-политического смысла обращения Арипа к образу Ленина.

Несмотря на то, что вся работа в целом написана ярким, стилистически грамотным, стройным языком, все же порою встречаются отдельные погрешности в некоторых фразах автора.

В целом же работа тов. Мухамедханова, являющаяся действительно серьезным вкладом в абаеведение и заслуживает, с исправлением упомянутых выше недостатков, её публикации в печати и помимо этого является трудом вполне достойным для присвоения его автору искомой степени кандидата филологических наук.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Слово предоставляется официальному оппоненту, кандидату филологических наук тов. СИЛЬЧЕНКО.

ВЫСТУПЛЕНИЕ СИЛЬЧЕНКО

Работа Каюма Мухамедханова (на казахском языке объемом 318 страниц машинописи и приложения к ней объемом 478 страниц машинописи) является результатом и обобщением длительного и любовного собирания и исследования материала, значительно восполняющего наши представления о литературном процессе конца 19-го начала 20-го века. Из работы Мухамедханова мы узнаем о широком круге талантливых поэтов, музыкантов, сказителей, общавшихся с Абаем, учившихся у него, следовавших его указаниям. Таким образом, в истории казахской литературы XIX века вырисовывается направление ближайших последователей Абая, вслед за которым идут дальнейшие преемники традиций великого поэта.

Диссертация К.Мухамедханова – результат его большой собирательской и исследовательской работы. На материале, записанном от отдельных знатоков казахской поэзии и из печатных изданий, К.Мухамедханов провел исследование одной из значительных проблем истории казахской литературы XIX-XX века. Можно спорить об условности определения «Литературная школа Абая», составе «школы», отношениях учеников к учителю, но нужно и полезно изучать традиции основоположника казахской литературы Абая, которые были, несомненно, восприняты, в первую очередь, его ближайшими последователями.

Диссертант правильно поступил, предпослав главам об отдельных поэтах «школы» разделы о состоянии казахской литературы XIX века и об особенностях того направления, которое ведет свое начало от Абая. В этих главах сжато дано изложение основных принципов «школы», реализованных каждым поэтом сообразно его творческой индивидуальности.

Возражение вызывает слишком резкая грань, которую проводит К.Мухамедханов между двумя направлениями в казах-

ской литературе XIX века: а) представленной Шангереем Букеевым, Байтоком-жирау, Жанузаком, Акжолом Коржаубаевым и б) Шортанбаем, Муратом, Базаром-жирау. Выражая различные отношения к пореформенным порядкам и русскому колониальному аппарату, представители обоих этих направлений, в конце концов, жаждали и старых порядков и ханско-байских привилегий. Мистицизм, реакционная идейность, пессимизм, идеализация патриархально-феодалного быта присущи обоим направлениям, хотя и выражены каждым в специфических формах, что справедливо отмечено диссертантом, когда он говорит, что оба направления отрывали казахский народ от передовой русской культуры, выступали против его сближения с великим русским народом. Оба течения – две стороны единого процесса борьбы реакционной литературы с передовой, демократической литературой.

Характеризуя школу Абая, диссертант правильно квалифицирует, как ее основной принцип, единство миросозерцания Абая и его учеников. Вполне закономерно, что через все творческие портреты проходит мысль о благотворном влиянии Абая на учеников и в особенности идея творческого усвоения принципов передовой русской литературы. Но, как показывает сам автор работы, одни из учеников – Акылбай, Магавья – были современниками Абая и умерли в один год с ним. Другие – Асет Найманбаев, Арип Танирбергенов, Кокпай Жанатаев дожили до наших дней и, следовательно, пережили революцию 1905 года, эпоху реакции и Великую Октябрьскую революцию. В заслугу диссертанту следует поставить привлечение стихов этих поэтов, откликнувшихся на события Великой Октябрьской революции и посвященных В.И.Ленину. Но в исследовании не показаны сложные условия и путь, пройденный ими во время переходное, когда поднявшаяся волна воинствующего национализма, репрессии со стороны «власть имущих», месть царизма окраинам за их «свободолюбие вызывали ответную волну национализма снизу, переходящего порой в грубый шовинизм». (И.В.Сталин. Сочинения. Т. II, стр. 231). Только как следствие абаевских традиций, без достаточно полного освещения пути

Арипа или Кокпая в послеабаевскую эпоху, их отрицательное отношение к буржуазным националистам еще не раскрывается исследователями, а подается лишь как факт, несомненно положительный.

Диссертант справедливо квалифицирует поэмы «Дагестан», «Зулус», «Энлик-Кебек» и другие как сюжетно-романтические и устанавливает в плане влияния на Абая традиций романтических поэм Пушкина и Лермонтова.

Однако в конкретном анализе этого влияния, К.Мухамедханов часто обходит всю сложность мирозерцания, коренные особенности условий, в которых находились Пушкин и Лермонтов, и ученики Абая. Особенно оттеняя в поэмах Акылбая и Магавьи идеи протеста против средневековья, диссертант подчеркивает созвучие этих произведений просветительству, с которым выступал и в общественной жизни и в литературе сам Абай и его ученики. «Кавказский пленник», «Бахчисарайский фонтан» Пушкина, «Мцыри», «Демон» Лермонтова были отражением иных идейных исканий поэтов. Они выражали противоречия первого периода революционных движений в России (декабристы), идейную борьбу прогрессивных слоев дворянства и их глубокую жизненную неудовлетворенность. Понятно отсюда, что сам же диссертант в работе приводит, главным образом, параллели пейзажей Лермонтова и учеников Абая (стр. 123, 125, 126).

Утверждения диссертанта (стр. 179) о том, что «Дагестан» – поэма подлинно историческая, осталось немотивированным. И, конечно, основное положение об этой поэме и других поэмах, как сюжетно-романтических, более верно. Им при-суще еще не получившее конкретно-историческое воплощение, романтическое вольнолюбие и протест против социальной несправедливости и колониального рабства. И в этом плане хотелось бы в исследовании видеть более четко роль влияния Абая, как известно, прежде всего, создателя критического реализма в казахской литературе.

Верным является в диссертации основной принцип показа двойной формы распространения поэм учеников Абая: устной

и письменной (печатной). Так распространялись произведения и самого Абая. Но, если абаевские стихи жили в народе через песни, то тов. Мухамедханов мог собрать поэмы учеников Абая лишь от профессиональных певцов. Это не случайно. И диссертант сделал бы полезное дело, если бы проник в сущность причин этого явления. Тогда глубже были бы вскрыты творческие отношения учителя и учеников и противоречия методов, сосуществовавших в казахской литературе в XIX-XX вв. Это следовало бы сделать еще и потому, что печататься стали поэмы учеников Абая в период оживления буржуазно-националистических элементов казахского общества. Раскрытие народности и широкого бытования произведений школы Абая еще полнее представляло бы нам традиции великого поэта.

Диссертант, ограничившись изучением распространения поэм Абая в устной традиции пределами районов, примыкающих к абаевским кочевьям, не получил полной картины распространения стихов его школы.

Диссертант не показал, как, например, переведен Асетом роман «Евгений Онегин», его отличие от переводов Абая.

Наряду с этими принципиальными возражениями и замечаниями имеются и замечания, касающиеся методики работы, в особенности, обращений к «Дубровскому», «Кавказскому пленнику» Пушкина, «Парусу» Лермонтова для подтверждения вопроса о влиянии русской литературы на учеников Абая. Большая в своей основе проблема русского влияния подменяется в ряде случаев частными моментами. Так, например, на странице 173, где идет речь о поэме «Медгат Касым» утверждается: «Қасымда да Владимир Дубровскийдін кек алу жолына түскені сыяқты мінез бар». Дубровский байларды кек алып, сорлыларға көмек етсе, Қасымды: әсіресе байларға рахым етпес ағаш талы зәугелі бәрі ниеттес...» – Таких сопоставлений о мести богатым и сочувствии бедным в литературе разных народов можно найти немало. И заключения: «Бірақ Қасым мен Дубровскийдін екеуі екі басқа адам екені мәлім» т.е. разные люди – отрицает все сопоставления.

Суммируя сказанное, подчеркиваю, что т. Мухамедханов – зрелый и трудолюбивый исследователь, что поставленные мною вопросы или высказанные возражения в большинстве связаны с тем, что им впервые подвергнута разработке сложная проблема «Литературная школа Абая».

До тов. Мухамедханова вообще трудно было разрабатывать этот вопрос из-за отсутствия самих произведений учеников Абая. В литературе об Абае имелись лишь общие характеристики этой школы.

Положив начало изучению творческой школы Абая, диссертант тем самым восполнил значительный пробел в истории казахской литературы и дал возможность продолжить и углубить исследование поэтических традиций Абая уже в более широком плане наследия и относящихся к нему советских поэтов.

Диссертация тов. Мухамедханова отличается аккуратностью выполнения, стройностью глав и разделов, четкостью языка, полнотой научного аппарата.

Имеющиеся в работе погрешности (есть 1-2 пропуска ссылок) в технике работы, ее оформлении могут быть устранены при подготовке к печати.

Следует также уточнить при подготовке к печати объем и наименования привлекаемых источников.

Диссертация тов. Мухамедханова как самостоятельное исследование, построенное на большом фактическом материале, опирающееся на работы классиков марксизма-ленинизма и подкрепленное теоретическими работами русских революционных демократов, Горького и видных деятелей советской литературы дает ему полное основание получить искомую степень кандидата филологических наук.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Переходим к выступлениям.

Слово предоставляется профессору ДЖУМАЛИЕВУ.

ДЖУМАЛИЕВ:

Темой данной диссертации является «Литературная школа Абая». Этот важный вопрос требует от исследователя вдумчивого и осторожного подхода к его исследованию. Для того чтобы назвать какого-либо поэта учителем, а других поэтов его учениками, надо найти много общего между ними, которое должно проявиться не в кажущемся сходстве, а должно иметь определенную закономерность.

Если взять для примера натуральную школу 40-х годов XIX века в русской литературе, то она отличалась от своих предшественников – славянофилов в реальном показе жизни. Об особенностях этой школы Белинский писал: «Отличительный характер новейших произведений вообще состоит в беспощадной откровенности, в них жизнь является как бы на позор во всей наготе, во всем ее угрожающем безобразии: мы требуем не идеала жизни, а самой жизни, как она есть».

Натуральная школа боролась за улучшение жизни крестьянина, и крестьянский вопрос был ее главным вопросом. Она по-новому ставила проблему женской эмансипации. Народность в литературе также являлась одним из главных ее вопросов. В 1860-е годы эта школа имела разногласия среди своих представителей, но, несмотря на это, они сходились между собой в стремлении к реализму, к прогрессу и т.д.

Таким образом, важное значение этой школы для русской литературы заключалось в том, что она закрепила эпоху основоположников русского реализма Пушкина, Гоголя, Лермонтова.

Следовательно, при разработке вопроса школы Абая в казахской литературе мы должны найти глубокое идейное сходство между Абаем и его учениками. Абай по сравнению со своими предшественниками был на стороне прогресса, боролся против феодального и капиталистического угнетения, решительно обличал его, ратовал за тесные дружеские взаимоотношения казахов с русским народом и стал проводником начавшей входить в казахскую степь новой культуры.

Он избежал участи своих современников – акынов Шортанбая, Аубакира, впавших в отчаяние и пессимизм и призывал народ к знанию, культуре, к науке. Он стал национальным народным поэтом в подлинном смысле этого слова.

Когда мы хотим доказать, что те или иные поэты были учениками Абая, то основные тезисы Абая мы должны находить в их творчестве. Если с этой точки зрения подойти к так называемым «ученикам Абая», о которых пишет диссертант, то мы не можем согласиться с утверждением автора, без всякого основания причисляющего к числу учеников Абая тех, кто находился в окружении поэта. В этом отношении автор стоит на аполитичных позициях. Автор считает учеником Абая его сына Турагула, подвергнутого конфискации в 1928 году. Не говоря о других, необходимо делать различие и между сыновьями самого Абая – Акылбаем и Магавьей. Магавья по своим взглядам и стилю ближе к поэту, а Акылбай во многом отличается не только от Абая, но и от Магавьи. Поэма Акылбая «Хиса Жусуп» верно написана в романтическом стиле, тогда как Абай является реалистом. Элементы жизнеутверждающего романтизма в творчестве Абая не получили никакого отражения в данной поэме. Все главные герои погибают, причём, от проклятия одной старухи. В отношении этой поэмы можно говорить как о новом явлении в казахской литературе, только в развитии её романтического стиля.

Что касается поэмы «Зулус», то диссертант неправильно трактует её. Эта поэма не только не продолжает идейные взгляды, а наоборот. Диссертант считает, что эта поэма разоблачает нынешний «колониальный социализм» английских лейбористов. На самом же деле это не оригинальное произведение, а перевод в стихах романа самого реакционного английского писателя Хаггарда, который называется «Копи царя Соломона», где утверждается колонизаторская политика английских капиталистов над племенами зулусов. Миллионеры сэра Генри и Гутта показаны в романе самыми благородными людьми, которые выступают на стороне обиженного Гвалом Омпапы и с

начала до конца показываются в роли добродетелей, гуманных человеколюбцев пренебрегающих сокровищами Соломона. Кроме этого здесь утверждается идея расовой дискриминации.

При таком положении вещей автор скорее уподобляется, в лучшем случае, переводчику Хаггарда, нежели ученику Абая. Диссертант своим анализом оправдывает поэму Акылбая «Зулус», представляет ее в ином свете, а не как идейно-невыдержанную поэму и тем самым невольно оправдывает реакционную концепцию английских буржуазных консервативных писателей.

В отношении поэмы Магавьи «Медгат Касым» можно в некотором смысле говорить об её авторе как ученике Абая, но и то с соответствующими оговорками.

Важнейшей чертой творчества Абая является его народность, отражение духа народа. Что же касается его учеников, то ни один из них не отразил в своих произведениях жизнь и борьбу родного казахского народа. Это главное зерно отсутствует у Акылбая и Магавьи.

Дальше. В отношении Кокпая. На странице 212 диссертант пишет: «Кокпай был самым лучшим, самым близким другом Абая. Казахский народ уважает его как ученика Абая».

Кокпай ни в коей мере не может являться учеником Абая. Во-первых, потому что он в своём культурном развитии не мог достигнуть уровня Абая. Во-вторых, его поэмы «Сабалак» и «Кенесары-Наурызбай» являются реакционными. В этих поэмах им воспевается ханско-монархическое движение Касымовых и главными «положительными» героями поэмы являются Кенесары, Наурызбай и их сподвижники. Восхваление казахских ханов Кокпаем не даёт никакого основания диссертанту считать Кокпая учеником Абая.

Вот основное кредо тов. Мухамедханова в диссертации: он всякими правдами и неправдами пытается доказать, что Кокпай был действительно верным учеником Абая.

На стр. 225 диссертант пишет: «Поэма Сабалак», где воспеваются подвиги Кенесары и Наурызбая ... (цитата)

Прежде всего, надо ответить на вопрос: откуда идёт легенда, что Кокпай написал эту поэму по поручению Абая? Во-вторых, восхваление Кенесары можем ли считать в данный момент только противоречием.

На первый вопрос можно ответить так: никаких законных оснований для этого нет.

И вот появляется статья М.О. Ауэзова, написанная в 1933 году по этому поводу. И он это неоднократно подтверждал в других своих работах. Остальные исследователи доверились ему как знатоку Абая. И эти данные считались до сегодняшнего времени достоверными, что Абай поддерживал инициативу этой молодёжи, некоторым, например, Кокпаю сам давал тему и т.д. Это он снова утверждает в романе «Акын-Ага», который недавно вышел из печати.

(Дальше говорит на казахском языке)¹

Давайте приведём цитату из Кокпая. В своем произведении «Кенесары», где описываются подвиги Наурызбая и Кенесары, он пишет так: (зачитывает цитату). Потому что эти родственники Кенесары были в плену у русских, он отдал четырех русских бухарскому хану и получил одного коня, который называется «...».

Вот такое восхваление Кенесары, можем ли мы сказать о критическом подходе Кокпая к действиям Кенесары и Наурызбая?

Здесь тов. Мухамедханов допускает большую ошибку, мы не можем пожертвовать Абаем – классиком казахской литературы. Если хотите, Абай дал задание Кокпаю написать произведение, но Абай проводил идею дружбы между русским и казахским народами, он считал примерными людьми Пушкина, Толстого и никак не мог одобрять поэму, в которой русские считались врагами казахского народа.

Мне думается, если Кокпай читал эту поэму Абаю, то он не только не слушал бы её в упоении, как говорит диссертант, но он бы прогнал его.

Это один вопрос. Во-вторых, в этой поэме он является сам феодалом, байским певцом, озлобленным против..., здесь под-

¹ Стенограмма жазылмаған

тверждение того, что он якобы выступал против..., как говорит тов. Мухамедханов. Здесь он цитирует только в одном месте поэму, но не приводит такие фразы... (цитата на казахском языке).

После этого можно ли считать Кокпая учеником Абая? И последнее стихотворение Абая... (на казахском языке), он пишет это в 1926 году. Против кого же он говорит – против советской власти, я так понимаю.

Далее. Кокпай ни в коей мере не мог являться учеником Абая. Во-первых, потому что в своём культурном развитии он не мог достигнуть уровня Абая.

Во-вторых, его поэма «Кенесары-Наурызбай» – реакционная, главными героями её являются Кенесары, Наурызбай и их сподвижники. Восхваление казахских ханов не даёт права считать Кокпая учеником Абая.

Органы партийной печати в настоящее время ставят перед советской общественностью задачу выкорчевать все проявления идей восхваления движения Кенесары. Следовательно, можем ли мы считать поэта, который писал панегирическую поэму об этом, учеником Абая и ставить это в заслугу диссертанту?

Диссертант на стр. 5 своей диссертационной работы пишет: «Мухтар Ауэзов в своей статье впервые высказал идею о том, что задача исследователя заключается в том, чтобы создать специальную работу об установлении литературной школы Абая и дал ясное направление будущему исследователю». Эту установку он подтвердил в статье «Окружение Абая», написанной в 1934 году (журнал «Адебиет Майданы»).

В этой статье он писал, что Абай – ученик Востока, пантюркистов и панисламистов, и Абай поддерживает Шиабиди, Маржани, который является выходцем из Татарии. Кроме этих двух, он поддерживает Смагула Гаспринского, рационалистов 60-х г. (стр. 15).

Далее автор статьи перечисляет Жалялиддин Ауганы, Мухаммед Габдули, последние были новыми панисламистами Египта. Они были лидерами течения панисламистов, они одновременно являлись членами ложи Парижских масонов. «Если бы соответствовал период, если бы Абай не был занят меж-

родовыми распрями, если бы он имел государственный большой размах, – замечает далее автор, то Абай был бы действительным идейным продолжателем вышеуказанных людей, т. е. пантюркистов и панисламистов».

Все вышеуказанные данные являют собой худшую форму протаскивания пантюркизма и панисламизма и приписывание Абаю того, чего и сам Абай не подозревал. Диссертант эту ошибочную концепцию М. Ауэзова, опровергнутую нашей общественностью, ещё и сейчас считает основополагающим документом в деле установления абаевской школы. На стр. 234 им приводится большая цитата, где он ссылается на труды профессора Ауэзова. А вообще он в своей диссертации в 16 местах ссылается на профессора Ауэзова и везде хвалит его. Создается впечатление, что Ауэзов хвалит Мухамедханова за то, что Мухамедханов хвалит Ауэзова.

Странно, что диссертант вместо того, чтобы подвергнуть острой критике эти ошибки Ауэзова, идёт у него на поводу. А М.Ауэзов вместо правильного направления молодого научного работника, ходатайствует перед Учёным советом о присуждении ему степени!

Диссертация оставляет впечатление не научно-исследовательской работы об установлении школы Абая, а как бы обширных комментариев к роману Ауэзова «Абай», подтверждающих историчность, а главное, положительную роль лиц, окружающих Абая, что не всегда верно. Не чувствуется самостоятельной исследовательской мысли автора работы. Многие факты, на которых базируется автор диссертации, являются очень сомнительными, например, поэма Акылбая «Енлик-Кебек», стихотворение Кокпая о В. И. Ленине и др. Эти произведения нигде не были опубликованы и никому не известны. По словам диссертанта, поэма «Енлик-Кебек» найдена им в архивах М. Ауэзова в 1951 году.

Что касается поэтов Асета и Арипа, то доказательства приводимые диссертантом не являются убедительными. Они всю жизнь были противниками Абая, и не имели никакого отношения не только к Абаю, но и к письменной литературе вообще.

Об этом была критика в газете «Социалистик Казахстан» от 1947 г., где жестко осуждается ошибочная концепция Мухамедханова о литературной школе. Но автор из этого не сделал соответствующих выводов. Вместо того, чтобы выбросить из числа учеников Абая Арипа, этого царского чиновника, он увеличивает количество учеников Абая людьми, не имеющими отношения к поэтической школе великого поэта.

На стр. 237 и 249 Мухамедханов и на странице 250 М. Адильханов – скрипач, талантливый ученик и т.д. Таких «учеников» очень много.

Мне вспоминается одно слово Белинского, который ненавидел тех критиков-литераторов, которые приписывали маленькие имечки к великим именам поэтов. Он говорил в отношении ... Гёте. Он говорил, что Мещерский прикрывал своё маленькое имечко именем великого поэта Гёте.

«Как паук прицепился к хвосту орла, орёл вознёс его на вершину облаков, но паук не выдержал, оборвался и упал в бездну, а орел, раскрыв свои могучие крылья, с великой громады ринулся в пространство».

Почему таких маленьких людей, которые не имели никакого отношения к литературе, приводят в пример?

Диссертация тов. Мухамедханова, представленная на соискание учёной степени кандидата филологических наук, не соответствует требованиям, предъявляемым к кандидатской диссертации, потому что она носит антинаучный характер. В ней сосредоточены восхваление поэтов, идеализирующих Кенесары Касымова, протаскиваются идеи пантюркизма, панисламизма, находят себе оправдание поэты, чуждые народу по своему мировоззрению.

Поэтому я, как член Объединенного Учёного совета гуманитарных институтов АН КазССР при всём уважении к официальным оппонентам, не могу ходатайствовать перед Учёным советом о присуждении автору диссертации учёной степени кандидата филологических наук без коренной переделки его работы.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Слово предоставляется тов. УСАНОВИЧУ.

УСАНОВИЧ:

Глубокоуважаемый диссертант не знает меня, и не знает, что я не специалист-литературовед. Большинство из присутствующих это хорошо знают.

Я диссертацию не читал, только очень внимательно прочитал автореферат, и позволю попросить слова, чтобы сказать следующее диссертанту:

Сейчас очень ответственный и торжественный момент в Вашей жизни, потому что Вам приятно будет когда-нибудь вспомнить, что старый учёный, который выпустил несколько десятков кандидатов, ознакомившись с Вашим авторефератом, хочет выразить глубокое убеждение, что Ваша диссертация представляет явление незаурядное, что она представляет действительный вклад в науку.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ: Слово имеет тов. НУРУШЕВ.

НУРУШЕВ:

Мне не совсем хотелось бы нарушить то приятное впечатление, которое произвело выступление профессора Усанович, хотя и это пожелание, как мне показалось, высказано без знания материалов.

Прежде чем высказать то, что у меня подготовлено, я хотел бы сделать такое замечание. На мой вопрос по поводу статьи в «Социалистик Казахстан», диссертант в своем ответе старался исказить то, что высказано партийной печатью. Он сказал, что кто против Абая, того нельзя считать врагом, а в газете написано не так. Я считаю, что такая игра слов диссертантом употребляется с целью, чтобы обмануть внимание присутствующих. Газета считает врагом того самого ..., о котором дал справку профессор Джумалиев, подвергнутого конфискации в 1928 г. и переведшего «Челкаш» Горького.

Перед этой диссертацией поставлены огромные задачи, в разрешении которых нуждается в данное время наша общественность. Эти задачи в общих чертах так можно сформулировать. Сейчас в казахском литературоведении идет жестокая борьба до сегодняшнего дня (смех в зале), борьба за Абая. Одни литературоведы хотят Абая сделать восточником, идейно-теоретические основы Абая хотят возвести к традициям арабо-персидской литературы, а другие считают, что идейно-теоретические основы Абая восходят к традициям русской классической литературы и русской литературы вообще.

Диссертация эта призвана к разрешению некоторых моментов данного вопроса. Я отмечу ряд серьезных недостатков защищаемой диссертации.

Эти свои замечания в общих чертах я сделал при обсуждении данной диссертации в Институте языка и литературы АН КазССР в целях их устранения до защиты и, тем самым, сделал попытку помочь диссертанту. Но мои критические сигналы не были приняты ни диссертантом, ни теми товарищами, которые готовили эту диссертацию к защите.

Поэтому, не имея возможности предотвратить эти ошибки диссертанта, я вынужден о них заявить здесь при защите. В диссертации имеются такие ошибки:

Литературные явления рассматриваются в отрыве от условий литературной жизни общества. Например, в разделе «Абай», казахская литература второй половины 19 века, диссертант определяет две группы реакционных акынов. Одна из них воспевает интересы баев, отрицающих связь с Россией, влияние товарно-денежных отношений. А другая, воспевает интересы баев, воспринимающих влияние товарно-денежных отношений как положительный факт, т.е. обуржуазившихся баев.

Диссертант считает, что творчество первой группы акынов порождено интересами баев первой группы, а творчество второй группы акынов – интересами баев второй группы. При этом диссертант не прибегает к каким-либо анализам определенных материалов, а просто от себя заявляет.

Мне кажется, что такое объяснение источников идейно-творческих взглядов акынов нельзя считать правильным. И интересы баев и соответствующее им творчество акынов рождаются ходом социально-экономического развития.

Второе. Разделение баев на две группы диссертант считает положительным отношением одних и отрицательным отношением других к реформам царизма 1822 и 1868 годов. По нашему мнению это тоже не верно. Разделение этих социальных групп не определяется стихийным отношением к тем или иным реформам, а определяется законами исторического и экономического развития.

Третье. Диссертант искусственно создает эти две группы акынов с такими определенными идейно-творческими взглядами. По мнению диссертанта даже еще в первой половине XIX века, после реформы 1822 года, была казахская буржуазия и казахская буржуазная литература. К таким выводам можно прийти только в результате отрыва литературных явлений от условий материальной жизни общества.

Дальше. Продолжая свои исследования в таком же наивном тоне, признаки буржуазного направления литературоведов диссертант считает восхвалением ханов, и в это же время он приводит отрывки из произведений противоположного лагеря восхваляющие ханов, тем самым сам уничтожает свои доводы.

Диссертант наивно противопоставляет стихи Абая стихотворениям реакционных акынов. Целый раздел исследования только в этом и заключается. Там есть такие курьезные противопоставления: перечисляя конкретные вопросы и подтверждая их цитатами из реакционных акынов и Абая, он говорит, что Шортанбай зовет к паломничеству и в подтверждение этой мысли прибегает к цитате из Маркса. А Абай зовет к примерам у Толстого и Щедрина. Это одна мысль, одна концепция автора.

Определяя характерные черты творчества Мурата, автор заявляет, что характерной чертой его является родовое... По нашему представлению не только у Мурата, но и во всех реак-

ционных айтысах родовое ... самая первая характерная черта. Таким образом, Мурат остается не раскрытым. Автор в этом разделе делает следующий вывод: «В конце концов, реакционные писатели остались на уровне фольклора, а Абай поднялся до уровня письменной литературы». Вот выводы первого раздела.

Или другой раздел об отношении Абая к Пушкину. Исследование этого раздела заключается исключительно в том, что Абаю творчество Пушкина понравилось, он воспринял это творчество, учился у него. Поневоле задаешь вопрос: ведь не один Абай из казахских литераторов учился у Пушкина. Если учеба Абая у Пушкина считается школой Абая, то, как быть с Алтынсариним и другими, которые тоже учились у Пушкина? Тогда придется перечислять на основе такого исследования сотни школ в казахской литературе, которые учились у Пушкина.

А если и у Лермонтова учились, то какая это будет школа? Диссертант не задает себе вопроса, почему именно Абай любил творчество Пушкина, а почему не Толстого, не Щедрина и тем самым Пушкина противопоставил всем другим русским классикам.

Другая концепция автора диссертации: Абай учился реализму у Пушкина и Лермонтова. И диссертант не пытается доказать это каким-либо анализом исторических и литературных вопросов, а просто заявляет, что Абай учился реализму у Пушкина и Лермонтова. Разве человек, в какой-то степени грамотный, не знает, что реализму не учатся, а он возникает на основе социально-экономического развития каждого народа, что реализм имеет социальную почву, что реализму можно учиться только тогда, если этому способствует социально-экономическое, общественно-политическое развитие. Только тогда можно учиться реализму, а не в другое время.

В отношении Кокпая. Как может быть Кокпай учеником Абая после того, как автор диссертации вырвал из рук Кокпая две больших поэмы «Сабалак» и «Кенесары Наурызбай».

При этом я обращаю внимание присутствующих на подтасовку материала. От литературного анализа «Сабалак» автор отказывается, якобы потому, что этот материал не является подлинным, а до этого ни звука не было сказано в казахском литературоведении о материале другого характера. Автор и другие единомышленники, когда нужно было восхвалять ханов, они вытаскивали «Сабалак» перед обществом, а сейчас, когда осуждается «Сабалак» общественностью, они спрятали его. Для такой подтасовки материала автор умалчивал такую поэму как «Кенесары Наурызбай». А это – самое главное произведение Кокпая, восхваляющее Кенесары и других сподвижников этого хана.

В диссертации сказано так..., что Аубе...¹ по правильному пути ориентировал Кокпая и он является единомышленником Абая. А что делается в жизни?

После смерти Абая Кокпай построил громадную мечеть и медресе, имел не в пример другим муллам 200 учеников для проповедования исламской религии. Кокпай в приведенном стихотворении пишет, что он был мулла, и бай и проповедовал ислам, а теперь пришли большевики и приходится все это бросать.

Диссертант старается дать анализ произведению Кокпая..., это самое безыдейное произведение. В этом своем произведении Кокпай возмущается некоторыми своими ровесниками, что они много едят мяса, сала, а это считается настоящей сатирой на баев. Но Кокпай сам – бай и сидит за одним столом с баями и говорит про них, что они много едят, а он мало. Диссертант считает это произведение сатирой. Все ученики тянут Абая назад к старой отжившей традиции в литературе, к старой арабской литературе.

В таком тоне написана вся диссертация, в ней чувствуется какая-то неопределенность, двойственность. Если ограничиться только чтением, то, что написано в ней? А настоящее лицо диссертации можно видеть только тогда, когда вы обратите внимание на некоторые авторитетные, с точки зрения диссер-

¹ Толык емес сөздер мен көп нүктелер Стенограммаға сәйкес беріліп отыр.

танга, материалы, на которые он ссылается. Ознакомившись с идейно-теоретическими взглядами этих «авторитетных» источников, можно будет оценить те противоречия диссертации, которые нами отмечены выше.

Как мы уже отметили, в диссертации нет и признака попытки обосновать защищаемую тему путем анализа фактов закономерного развития общества. Отдельные абзацы, фразы и слова о влиянии России, о товарно-денежных отношениях, о влиянии Пушкина и т.д. не пристают к диссертации. Они в основном сказаны от самого автора, т.е. сказаны не в связи с каким-либо исследованием. Кроме того, многие из них сказаны не к месту и не по существу. Даже цитаты из трудов классиков марксизма-ленинизма и других авторитетных представителей русской культуры и некоторых товарищей из Казахстана, во многих случаях приведены не по существу, а для формальности. Например, из Маркса и Энгельса диссертант приводит цитату, чуть ли не единственную для того, чтобы доказать религиозность Шортанбая. Религиозность доказывается автором диссертации из Маркса и Энгельса! (стр. 35 диссертации).

По такому же мотиву, т.е. для доказательства религиозности цитируется Горький. Слова тов. Шаяхметова цитируются диссертантом в нескольких местах, чтобы констатировать реакционность творчества Шортанбая, который давным-давно осужден всей нашей общественностью. Существует решение партийной организации и нечего доказывать реакционность Шортанбая цитатами из выступления тов. Шаяхметова.

Интересный факт получается с Сабитом Мукановым. Кто брал в руки диссертацию, наверное, подумал, что там цитируется Сабит Муканов. Он, правда, фигурирует в нескольких местах, но для того, чтобы брать произведение реакционных писателей, а взгляды самого Муканова нигде не приводятся. Между тем, Муканов в сносках называется в десяти местах для ...

Это старые учебники, реакционные учебники, откуда берутся стихи, и ставится имя Муканова, а исследования Муканова ни в одном месте не приводятся. Джумалиева и духа нет в этой диссертации.

Когда вы глубоко поймете все это, то в диссертации в основном остаются ссылки только на Ауэзова. Более чем в 15 – 16 местах, как говорил здесь и профессор Джумалиев, цитируется М.Ауэзов, чтобы доказать школу Абая. Таким образом, литературная школа Абая доказывается ссылками на Ауэзова в основном. Причем, надо учесть, что ссылки на историю Казахстана тоже берутся из раздела Ауэзова.

Таким образом, то реальное, что содержится в диссертации – это идейно-теоретические взгляды М.Ауэзова по вопросу о литературной школе Абая.

Самой существенной ошибкой является то, что в самом начале диссертации не правильно определена идейно-теоретическая основа литературной школы Абая. Мы все знаем, что самым основным в данном случае должны быть ссылки на классиков марксизма-ленинизма. Вместо этих ссылок идейно-теоретическая школа Абая обосновывается старыми ошибочными трудами М.Ауэзова.

Диссертант правильно поступил, дав в начале диссертации идейно-теоретическое определение этой литературной школе, но он неправильно поступил, взяв некоторые старые ошибочные взгляды некоторых других литературоведов за основу своего определения.

На четвертой странице читаем: «Впервые обратил внимание на литературную школу Абая, впервые проложил путь научному исследованию школы Абая и заложил ее основу М.Ауэзов».

Мухтар Ауэзов в 1933 году в своей большой статье «Абайдын туысы мен ...» (Абай. Полное собрание сочинений 1933 г.) изложил, что начиная с 1889 года учеба у Абая превратилась в большую школу. Вокруг Абая начали собираться молодые люди – ученики Абая... Я могу привести казахский текст, если нужно.

В подтверждении этого диссертант приводит цитату из упомянутой статьи. Дальше. Расшифровывая эту заложенную М.Ауэзовым «основу» литературной школы Абая, диссертант приводит те места статьи Ауэзова, где говорится, что ученики Абая приезжали издалека, что ученики Абая писали на истори-

ческие темы, на темы Кавказа, Африки и т.д. и заключает свои мысли такими словами: «Мухтар Ауэзов этой своей статьей показал, что литературная школа Абая является одним из таких вопросов, которые требуют специального исследования и начертил ясное направление исследовательской работе в дальнейшем» (стр. 4).

Диссертант добавляет: «М.Ауэзов в своей статье «Абай акындыгынын айналасы», написанной в 1934 г., еще дальше проясняет, что литературная школа Абая была настоящей писательской школой».

В этой статье в добавление к сказанному доказано, что Абай своим ученикам давал темы, критиковал, исправляя их произведения, учил их, как писать, и тем самым Абай и являлся родоначальником литературной школы. Так он излагает мысли М.Ауэзова о том, что значит литературная школа и, что значит быть ее учеником. После этого перечисляются труды М.Ауэзова, в которых, по мнению диссертанта, он подтвердил эти свои положения о литературной школе Абая. В числе таких трудов приведена «Биография Абая», написанная в 1940 г., «Жизнь и творчество Абая», написанная в 1945 г. Наряду с ними цитируются и другие статьи, которые были написаны в 1949 и в 1950 гг.

Отсюда видно, что для диссертанта между этими статьями Ауэзова нет никакой разницы. Наоборот, нельзя не заметить, что первые две статьи он ставит выше написанных в последнее время. Я эти моменты подчеркиваю потому, что диссертант в основном опирается на эти первые статьи, а эти первые две статьи представляют собой труд, доказывающий панисламистское происхождение творчества Абая. А в последних статьях М.Ауэзов начинает приукрашивать эти мысли. Так вот диссертант делает упор на эти панисламистские труды.

Я цитирую диссертанта: «Вопрос о литературной школе Абая, освещенный в первых статьях Ауэзова, открыл путь к выявлению и исследованию акынов». Диссертантом эти слова подчеркнуты: «Открыл путь к выяснению и исследованию акынов».

Дальше диссертант перечисляет свои статьи об учениках Абая. Таким образом, ясно и четко сказано, что данная диссертация возникла не только под идейным влиянием первых статей Ауэзова, но является прямым продолжением тех идейных воззрений, которые содержатся в этих статьях.

Я прошу обратить внимание на следующее: все эти труды М. Ауэзова диссертант принимает полностью, без всяких замечаний и даже подчеркивает идейную значимость первых двух статей Ауэзова и ссылается на них как на идейную основу школы Абая. Отдельные замечания оппонентов ни в какой мере не ослабляют этот идейный расчет диссертанта на данные статьи, так как он не только ссылается на них, но и он сделал их идейной основой всей диссертации. Поэтому мы подробно остановимся на одной из этих статей М. Ауэзова.

В этих статьях действительно говорится о школе Абая, на фактических материалах и теоретических положениях обосновывается школа Абая. Но дело в том, какая школа там обосновывается, какой считает Ауэзов школу Абая, как он освещает идейно-теоретические основы творчества Абая? В статье, написанной в 1934 г. и напечатанной в 11 – 12 номерах журнала «Адебиет майданы», он доказывает, что Абай исключительно предался подражанию восточным традициям в литературе. И далее восточные традиции он расшифровывает как традиции арабо-персидской литературы. После многих рассуждений о том, что Абай вначале внешне подражал восточным традициям, он пишет: «Это начало. В дальнейшем, хотя и отошел от подражаний детского периода, Абай до конца своей жизни не отрывался от восточной литературы. Он традиции арабо-персидской литературы называет восточным направлением, а русскую литературу западным.

В творчестве Абая нить Востока протянута с начала и до конца. Она кончается в 1902 году стихотворением «Бог правдив сам, правдивы и его слова».

«... теперь поэт начинает глубоко понимать дух, внутренне и внешние традиции, основное направление восточной софийской поэзии».

Дальше. М.Ауэзов в доказательство суфизма у Абая приводит его стихи «Козимнин карасы» и заключает: «Любовная философия акынов-софистов здесь видна не двусмысленно, совершенно ясно».

Таким образом, М.Ауэзов считает, что школа Абая – это восточный софизм, сложившийся на основе идейно-творческого влияния арабо-персидской литературы.

По мнению Ауэзова, восточное направление творчества Абая на этом не останавливается. В дальнейшем автору статьи очень легко «удается» сделать Абая панисламистом.

Он пишет следующее: «Таким образом, Абай приближается к новаторам, рационалистам, реформистам религии, которые начали появляться на арене восточной науки во второй половине XIX века.... Рационалистами, вышедшими из мусульманского мира и убежавшими в шестидесятые годы со своей родины в Париж были Жалялитдин Аугани и Мухаммед Габдули. Если бы Абаю удалось дальше участвовать в социальных вопросах в государственном масштабе, выходя за рамки рода и аула, настоящими сподвижниками Абая были бы они, т.е. Жалялитдин Аугани и Мухаммед Габдули. Плюс к ним он еще добавляет и Каюма Насыри – феодала. Этот Абай был бы Абаем, помогавшим буржуазному развитию казахского общества. Хотя и не достиг он этого, но за последнее время жизни он все же стал освобождаться от старины. Абая, повернувшегося к этому, мы видим в его лице, повернувшимся к Европе. После Абая, идущего по пути рационалистов, новаторов мы видим его повернувшегося к Европе.

Я продолжаю цитировать: «Если бы Абай не был склонен к такому рационализму и полуноваторству в области морали, то у Абая мы не нашли бы признаков Европы». Он в понятие «Европа» включает и русскую культуру.

В этих отрывках Ауэзов утверждает, что идейно-творческое направление Абая, школа Абая – это панисламизм. Если бы он вышел за рамки аула, он пошел бы по пути панисламизма. Даже поворот Абая к русской культуре он объясняет панисламизмом. Он утверждает, что Абай повернул к европейской

культуре потому, что стал на путь рационализма, руководимого панисламистами.

Этому последнему утверждению М. Ауэзова о том, что Абай к русской культуре пришел через панисламизм, соответствуют и те выводы, которые им сделаны по отношению к влиянию русской культуры на Абая. Он пишет, что «Абай не воспринимает ничего у революционно-демократических поэтов и писателей как Чернышевский». Он подчеркивает это. И дальше: «К Пушкину, возвеличиваемому тогда всей культурной общественностью, Абай обращался не как ниже его стоящий, а как равный, как бы говоря Пушкину: «Не так надо писать, а так», – обращался с некоторым высокомерием.

В статье по-всякому доказывается, что Абай или совершенно не воспринимал русскую культуру или воспринимал ее для внешнего оформления своей внутренней восточной сущности. Восточную сущность Абая автор доказывает, как мы показали, разными путями.

1. Первый из них – попытка обосновать, что якобы Абай почти до 40 лет внешне подражал исключительно арабо-персидским традициям.

2. Позднее Абай воспринял внутреннюю сущность арабо-персидской культуры и стал софистом.

3. Дальнейшие перспективы Абая – панисламизм.

4. Якобы Абай не только не воспринял, но и проявлял враждебные отношения к русской культуре.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Товарищи, поступило несколько записок от членов Ученого Совета с требованием к оратору говорить по существу диссертации.

ГОЛОСА: Правильно.

НУРУШЕВ:

Я приводил слова диссертанта, который всецело ссылается на эти произведения.

РЕПЛИКА АМАНЖОЛОВА: Вы хотите сказать, что диссертант проповедует панисламизм, как Ауэзов? Вы уточните, а то получается разбор статей Ауэзова, а не обсуждение диссертации.

НУРУШЕВ:

Я буду сокращаться. Тогда я приведу концепцию в этой статье о школе Абая. Что из себя собой представляет школа Абая?

Пятый вариант «доказательств восточной сущности Абая» – это литературная школа Абая, та самая школа, которая является темой обсуждаемой диссертации. Другой вопрос в этой статье Ауэзова заключается в том, что он должен окончательно завершить арабо-персидскую сущность творчества Абая.

Если вышеперечисленные четыре мотива извращали, то, что сам Абай писал, то этот последний мотив автору статьи понадобился для того, чтобы Абаю приписать написанные другими произведения. Например, всем известно, что Абай не воспевал ханов, что соответствует прогрессивному духу его творчества, но это противоречит духу панисламизма, ибо панисламизм мог иметь место в жизни казахов только на основе всего реакционного, всего отсталого, на основе идеализации старины. Поэтому исследователь приписал Абаю восхваление ханов через так называемых его учеников. Я пропущу, кого называет М.Ауэзов учениками Абая. Дальше, Мухтар Ауэзов объясняет, как надо понимать «литературная школа» и «ученик».

Какие новые произведения рождаются? Автор говорит, что Абай воспевает по плану Кокпая Аблая и сыновей Касыма, т.е. «Кенесары и Наурызбая». Там подчеркивается, что «Сабалак» и «Кенесары и Наурызбай» – произведения Кокпая, идеализирующие ханов, написаны по заданию Абая и исправлялись его собственной рукой.

...Дальше, диссертант указывает, что в этой статье Ауэзов считает важной задачей дальнейшее исследование литературной школы Абая. Дело только в том, в каком направлении он

предлагает ее исследовать? Он предлагает исследовать софизм в творчестве Абая.

Приведу слова автора: «Исследование влияния Гаруза в казахской литературе и исследование его с одной стороны в связи с Абаем является новой проблемой, стоящей перед литературоведами».

Вот идейно-теоретическое положение того произведения, в котором, по словам самого диссертанта, заложена основа литературной школы Абая и продолжением которого является данная диссертация. Каковы эти положения? Они от начала и до конца панисламистские. Можно ли в этой статье найти хоть что-нибудь положительного? Ничего положительного там нет. Относится ли эта статья к данной диссертации? Да, действительно, относится, как предмет критического разбора. Надо было беспощадно критиковать ее с точки зрения марксизма, вскрыть сущность панисламизма.

Какую ошибку допустил диссертант, объявив эту антимарксистскую статью основой литературной школы Абая в своей диссертации? Он допустил грубую политическую ошибку, подменив марксизм панисламизмом, ибо идейно-теоретическую основу литературной школы Абая можно установить только через марксизм.

Считать ли это только ошибкой, которую можно было бы только заметить, как это делает М.Ауэзов? Нет, нельзя. Это надо считать протаскиванием в советскую науку антимарксистских взглядов, как со стороны диссертанта, так и со стороны М.Ауэзова.

Что это значит по отношению к Ауэзову? Это значит, что он все еще не отказался от своих ошибочных взглядов.

Что это значит по отношению к диссертанту? Это значит, что он не свободен от влияния такого рода идейных шатаний, отражение которых является двойственностью в его диссертации. Он в своей диссертации, с одной стороны рекомендует общественности, студенчеству антимарксистскую литературу как основу анализа литературной школы Абая и делает диссертацию трибуной для реакционных произведений ряда акынов. Поскольку

реакционность приведенных материалов осталась не раскрытой, они – эти произведения остались в роли идеализации их. Автор сознательно уклоняется от критического разбора произведений, воспевающих ханов, приписывает Абаю чуждые духу его творчества произведения, в частности восхваляющих ханов. Пытается защищать..... школу Абая, диссертант определяет ее не по научным путям, а по патриархально-феодалным традициям, т.е. школа Абая определяется не с идейно-теоретической стороны, а со стороны семейственности: кто окружал в то время Абая, кто с ним вместе жил, кто был родственником и т.д.

Все эти ошибки диссертанта являются формой проявления борьбы двух тенденций за Абая: борьбы за прогрессивного Абая, с одной стороны, и, с другой стороны, чтобы творчество Абая показать реакционным. Мы надеемся, что наша общественность отстоит прогрессивного Абая!

РЕПЛИКА: Вы все-таки не сказали своего мнения о диссертации!

НУРУШЕВ: Я в начале своего выступления сказал об этом.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

От имени Ученого совета обращаюсь с просьбой, чтобы выступающие товарищи не злоупотребляли временем. А также просьба говорить только по существу диссертации.

Слово предоставляется тов. БЕКМАХАНОВУ

БЕКМАХАНОВ:

Я подробно не успел ознакомиться с авторефератом диссертации. Здесь правильно выступали товарищи Джумалиев, Митрофан Семенович, что я до сих пор движение Кенесары Касымова освещал с буржуазно-националистических позиций. Эту нашу линию совершенно правильно осветила «Правда» на своих страницах в статье «За марксистское освещение вопроса о движении Кенесары Касымова». Я, в частности, был пленен

литературой, так называемой буржуазно-националистической литературой как дореволюционного, так и послереволюционного периода.

И когда мы сегодня обсуждаем диссертацию, посвященную школе Абая, мне кажется странным, почему диссертант при анализе творчества его учеников и тем более после выхода статьи в «Правде», разоблачающей движение Кенесары Касымова, не дал должной разоблачающей оценки этим произведениям? Это очень серьезный пробел диссертации, который нужно учесть в дальнейшей работе.

Теперь несколько слов о самом Абае. Я с Мухтаром Омархановичем в свое время как-то беседовал до выхода его романа «Акын-ага». Я говорил: Первые две части «Абая» – замечательные произведения. Но теперь старайтесь показать Абая в следующем романе всесторонне и самое главное – покажите пути его дальнейшего мировоззрения и т.д.

Я, правда, к моему стыду, еще не читал «Акын-ага», но мне кажется, что эти вопросы должны найти отражение в этом романе. Абай в 1860-1870-е годы – это одно. А Абай в канун демократической революции – это совершенно другая личность. Мне думается, если бы Абая освещали в период, описанный в книге, было бы не совсем правильно. И с этой точки зрения надо подойти к школе Абая.

Ученики Абая продолжают традиции Абая и должны были пойти по новому пути, новым традициям. Многие ученики Абая дожили до 1924-1926 г.г. А что представляет собой канун XX века? Он полон героическими революционными событиями: революция 1905 года, когда ... масса активно втягивается в народную борьбу. В этот период живут ученики Абая.

Приходит Великая Октябрьская социалистическая революция. И этот период является периодом двух противоположных направлений литературной школы – демократической и буржуазной. Как здесь ученики видят зародыши, начало будущего, прогрессивного в общественной жизни Казахстана, или они стояли в стороне от этой бурной жизни, потрясшей весь организм Казахстана?

Ведь если подойти с этой точки зрения, то картина получилась бы ясная, и тогда диссертанту можно было бы видеть прогрессивные творческие искания учеников Абая, на каком этапе преобладают прогрессивные направления, на каком реакционные.

Только при таком вдумчивом анализе в творчестве этих учеников можно установить, действительно ли они являются учениками, продолжателями традиций Абая в условиях нового строя. Мне представляется, что эти ученики, которые воспитывались на хороших реалистических традициях в новых общественных условиях, не могли быть в стороне от этой кипящей жизни в Казахстане и по всей стране.

Второе замечание. Когда идет речь о школе Абая, мне кажется, давно пора раздвинуть рамки этого понятия. Я не хочу такого понятия, что Абай – это только герой Чингистау. Мне хотелось бы видеть Абая в развитии всего Казахстана. Тогда школа шла бы по линии воздействия его огромного творческого создания на уровне передовых людей того времени. Мне кажется, эта работа страдает местничеством. С этим давно пора покончить.

Дальше. Несколько замечаний по поводу текста. Диссертант пишет: «В силу отставания общества в социально-экономическом отношении, литературная школа Абая не сумела подняться до изменения общественного строя до материалистического мировоззрения».

Значит, надо полагать, что ученики Абая остались на уровне абаевских времен, в лучшем случае выступают эпигонами, а в новых условиях общественного развития ничего передового, поступательного эти ученики не видят.

Далее, я не согласен с другим тезисом: «Его школа ... (зачитывает цитату).

Товарищи, здесь правильно было сделано замечание, не помню кем, как правильно надо понимать дружбу народов, дружбу казахского народа с великим русским народом и влияние великой русской революционно-демократической культуры. Влияние русской культуры времен Абая – это

одно. И новым содержанием наполнено влияние передовой русской революционно-демократической культуры XX века. Куда денете влияние революционной романтики начала XX века? Разве это не самое лучшее выражение плодотворного революционно-романтического влияния на учеников Абая, и как эти идеи претворялись в условиях казахской действительности? Мне кажется, что это требование вполне законно. И так надо было бы осветить эти важнейшие вопросы. Не знаю, в какой степени нашло это отражение в самой диссертации, но на эти вопросы надо было дать ответ.

Некоторые ученики Абая представляются с широким кругозором. Они даже пишут об Африке, они в курсе событий в далекой Африке. Почему они оттуда берут сюжет для своих песен, для своих произведений, когда на их глазах развернуты события огромной гигантской силы в самом Казахстане и по всей стране? Мне кажется, что с этой точки зрения нужно подходить к творческим исканиям учеников Абая. Мне хотелось бы, чтобы они не были простыми продолжателями, эпигонами, а были настоящими творцами новой общественной жизни, шедшими на уровне новых задач, выдвигаемых самой жизнью. Нельзя многое требовать от них, но в основных вехах эпохи жить импульсом самой жизни они должны были.

Следующая цитата: «Одним из величайших ... (приводит цитату).

Мне думается, за эти термины мы не должны восхвалять Абая, а должны ругать. Правда, в последующих произведениях он освободился от них, ведя борьбу с этой мистикой. Но смазывать такие негативные стороны в творчестве Абая не следовало бы. Даже величайший гений Лев Толстой наряду с гениальными произведениями имел серьезные пробелы. И мне думается, что правильное воспитание наших литераторов и наших исследователей осуществим тогда, когда сумеем дать правдивую оценку его школе, его направлению.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Слово предоставляется доценту тов. ТУРГАНБАЕВУ.

ТУРҒАНБАЕВ:

Турганбаев говорит на казахском языке.

ТУРҒАНБАЕВТИҢ сөзі:

Ең алдымен диссертация XIX ғасыр әдебиетіндегі зерттелмей жатқан бір бөлік мәселені қозғайды. «Абайдың әдеби мектебі» деген тың мәселе. Бұл мәселе актуалдық жағынан жоғары мектептердің оқушылары үшін өте маңызды мәселе.

Бұл диссертацияны қорғаған адам 10 – 12 жылдан бері материал жыйып, еңбек етіп келе жатқан кісі. Бұл диссертацияға кіріскелі де алты жыл өтті. Әдебиетке кездейсоқ келген адам емес. Абай туралы, Абайдың мектебінің шәкірттері туралы жыйылған материал аз көрінбейді. Ол шәкірттердің прогресстік жағынан автор толық дәлелдер келтірген. Одан кейінгі тарауында Абайдан өнеге алған мектептің прогрессін кеңінен көрсетеді. Орыс мәдениетінен үлгі алғандығын көрсетеді. Бұрын ешбіреудің еңбегінде және баппада болып көрмеген Халиолла Өскембаев туралы айтқандары болса, бұл бізге жеткен жаңа материал.

Ақын кісілер ірі тұлғалар, ақындық мектебі бар тұлғалардың аймағына жыйналушылар, орыс мәдениетінен келген жаналықты ала келуге дұрыс және орынды.

Автордың көп тоқталатыны: Ақылбай, Мағауия, Көкпай, Әріп, Әсеттер. Ақылбайдың «Дағыстан» поэмасын білеміз. Онда жырлайтыны қай уақытта әділдік жеңеді деген емес пе! Мұнда да Ақылбай Пушкин, Лермонтов ізімен шешкен. Ал «Зұлыс» поэмасында зұлыс жеріне қанаушы ағылшын империалистерінің келуі айтылса, ақыр-аяғында зұлыстың бір қарт кісісі «бұлар пәле ала келді» деп қуып жіберді. Адастырып жіберді. Бұ да ағылшын империалистеріне қарсы күресін көрсетеді.

1890 жылдары Абай мектебінен шыққан Абайдың шәкірттері сол жылдардың өзінде ағылшын империалистерінің қанаушылық ниетін сезіп, көрсете білгеннің өзін бір қуанышты нәрсе дейміз.

«Еңлік-Кебек» поэмасында, бүкіл Тобықтыға «әулие» атанған Кеңгірбайды «қабан» деп, «шошқа» деп атаса, бұл сынның

қатан түрі емес пе! Бұл поэма арқылы үлгі әкелмесе, жамандық әкелмейді. Біз осы поэмалар арқылы Абай мектебінен шыққан ақындардың прогрессивтік бағытта тәрбиеленгендігін көреміз.

«Медғат-Қасым» поэмасында құлдардың тартысын көрсетеді. Және сол поэмада құлдар жеңіп шығады. Бұл поэмадан реакциялық ештеңе көрмейміз.

Көкпайдың «Сабалақ» поэмасында Абылайды жөнсіз дәріп-тегендігін көрсетеді. Бірақ көп талдамаған десе жөн.

Диссертанттың кемшілігі – бай туралы Әуезовтің мақалаларын және соған қоса Сәбиттің, Жұмалиевтің мақалаларының кемшілігін көрсетпегендігін мен берген бағамда атаған едім. Абай туралы Әуезовтың кемшін пікірі Абайдың 100 жылдығына дейін болып келіп еді. Екінші кемшілігі – орыс социал демократтарының идеясы Абай шәкірттеріне таралуы арқылы демократтық ұғым алды ма, осыны кем көрсетті деген едім.

Мен енді диссертация бойынша сөйлеген жолдастардың пікіріне тоқталайын. Қажым мен Нұрышев жолдастар Абай айналасына өз туысқандарын топтады дейді. «Абайдың шәкірттері» деп әсері, тиген ақындардың бәрін топтайтын болсақ, біздің Сәбитке дейін әкелуге болады. Оның бәрін бір диссертацияға сыйғызу оңай болмайды. Сондықтан, Сәбитке дейін келмеді екен деп, «Абайдың мектебі Абай туысқандарының көлемінде қалып қойды» деген ұғым шыға ма? Абай мектебіндегілер тек қана Абайдың туысқандары екен деу дұрыс емес. Әріп кім? Әсет кім? Әлмағамбет кім?

«Әрі-беріден соң былай қарауымыз керек қой: Абай мектебіне дарындылығы бар адамдар жыйналған емес пе? Ақылбайдың «Зұлысы» творчестволық еңбек емес деу дұрыс болмайды. Зұлыс тақырыбы Хагардтан алынғаны рас: бірақ отаршылық саясатты Хагард онда көрсетпейді. Ақылбай сол тақырыпты ала отырып, ағылшын империалистерінің отаршылық саясатын әшкерлеп, творчестволық жолмен жазғандығын көреміз:

Көкпайдың қайшылығы «Сабалақ» поэмасында ғана. Көкпайдың молдалығы туралы «Абай» романында айтылған емес пе! Көкпайдың қайшылығы туралы бұл диссертацияда ашық көрсетіледі. Бұл поэмада көрсетілген Қасым, Кенесары,

Наурызбайларды толық тоқтап талдамаған деуге сыяды. Осы сыяқты кемшілігі бар екен деп антинаучный деп Көкпайды алып тастау деген жөн бола ма?

«Правдаға» шыққан мақалаға дейін, өліп қалған Көкпай тұрмақ, тірі өздеріңіздің де қаталықтарың болып келді ғой. Жетпіс жыл бұрын жазылған поэмасы үшін Көкпайды қайта көмуіміздің жөні жоқ.

Көкпайдың шәкірт бола алмайтыны ұстазы Абайды басып оза алмағаныннан деу дұрыс болмайды. Көкпай тұрмақ осы күнде де ұстазын басып озған шәкірт аз. Абайға жете алмады деп шәкірт емес деу дұрыс болмайды. Көкпайды бір «Сабалақ» поэмасы үшін «антинаучный» десек, онда Абайды да айтуымыз керек. Абайдың өз басында қайшылық болған жоқ па? Болды. Абай болыс болды ма? Болды. «Құдайдың өзі де рас, сөзі де рас» деген не? Сол сыяқтыны Көкпайдың басындағы қайшылығы деп қарауымыз керек.

Қажымның ешбір ғылымдық зерносы жоқ диссертация деуі тіпті дұрыс емес. Бұл тенденциозный пікір. Осы сыяқты тартыс әдебиетшілерден басталады. Сіздің сөзіңіз Әуезовтің басында, диссертациядан тыс жатқан мәселе. Бұл үлкен әдебиетшілердің арасында болса, жазушылардың арасында да бар. Бұл бізше, шірік әдет. «Екі арада шыбын өледі» дегендей, сіздердің шірік әдеттеріңіз үшін он жыл еңбек еткен Мұхамедхановтың еңбегі өлуі керек пе!

Нұрышевтің сөзінен де тендециозный пікір екенінің исі аңқып тұр. Сіздің «Лениншіл жас» газетіне шыққан мақалаңыздың түбірінен қата екенін бүкіл студенттер де біледі. Сіз сол мақаланызды ақтап алу үшін сөйлеп отырсыз. Коммунист жолдастарға мұндай сөз дұрыс емес. Сол өзіңіздің бес беттік еңбегіңіз үшін «буржуазиялық бет» деп апаруыңызға бола ма? «Әдебиетті шығысқа апара жатыр» деу бүкіл қазақ әдебиетін кірлеу болып шықпай ма? Сол сіздің айтып отырған «Шығысқа апара жатыр» деген сөз сымағыңыз «Ақын аға» болмаса «Абай» романының қай жерінде айтылған?

Жалпы айтқанда, Әуезов өзінің 1933-1934 жылдардағы мақаласының кемшілігі туралы өзі айтып кетті. Оны көпшілік

естіді. Соны жолдас Нұрышевтің қайталап жатарлық, оны жарты сағат сөз етерлік қандайлық қажеті болды екен!

Бұл еңбек – он жылдан артық еңбек сіңірген, зерттеген әдебиетшінің еңбегі, әдебиетте бұл кісі кездейсоқ адам емес, сондықтан филология ғылымының кандидаты атағын алуға жарайды деймін.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Слово имеет тов. СУЛЕЙМЕНОВ

СУЛЕЙМЕНОВ:

Я считаю своим долгом определить лично свое отношение к диссертационной работе тов. Мухамедханова, обсуждаемой на данном Ученом совете, представленной им на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

У меня создалось такое впечатление, что диссертация тов. Мухамедханова остается в стороне от обсуждения. Полемика идет между тов. Джумалиевым и тов. Ауэзовым. Причем, тов. Джумалиев построил свое выступление на старых произведениях тов. Ауэзова, не учитывая его последних работ, которые совершенно правильно стоят на марксистской точке зрения.

В прошлом году я выступал с этой же трибуны по поводу статьи М.Ауэзова, опубликованной в журнале ...№ 5. Выступал и товарищ Джумалиев, но почему-то он, ни одним словом не обмолвился об ошибках тов. Ауэзова.

Я считаю, что Мухтар Ауэзов в вопросах абаеведения является новатором и в своих последних произведениях стоит на марксистской позиции. Его работа «Абай» и последние работы, помещенные на страницах союзной и республиканской печати, как «Дружба народов» и другие в нашей печати, в Академии наук, все эти работы выражают марксистскую точку зрения. Это отмечено в 1949-1950 г.г. в трех передовицах «Правды» – органе ЦК ВКПб. Это редакционные статьи, не говоря о статьях Фадеева и других русских критиков и литературоведов, посвященных работам М.Ауэзова и печатавшихся на страницах «Правды».

Поэтому я считаю, что этот вопрос мы могли бы обсудить как-нибудь в следующий раз, открыв для этого специальное полемическое заседание.

Тов. Ауэзову звание Лауреата Сталинской премии присудили за то, что он впервые показал казахских просветителей как последователей русской революционно-демократической мысли. Впервые в своих трудах писал о влиянии русской культуры, дружбе русского и казахского народов на примере русских и казахских просветителей. За это партийная и советская общественность и оценила его труды.

Что касается его первых трудов, то там есть много путаницы, также как и в трудах С. Муканова. Однако большая заслуга М.Ауэзова заключается в том, что он поднялся на прочную позицию, и мы должны судить о нем по последним работам, а не по первым работам. Конечно, мы их тоже должны оговорить, но для его оценки последние работы должны иметь решающее значение.

Этим заканчиваю свое выступление в отношении М.Ауэзова, так как не он защищает диссертацию, а тов. Мухамедханов.

Как я определяю свое отношение к его работе?

Во-первых, выступавшие здесь товарищи построили свои доводы на отрицании школы Абая. Это неправильно. Отрицать школу Абая, великие традиции Абая Кунанбаева, Чокана Валиханова, Алтынсарина – это значит отрицать роль и значение великой русской демократической культуры, традиции русского реализма в казахской литературе.

ДЖУМАЛИЕВ:

Вы много понимаете в реализме? По существу, это значит отрицать значение Великого Октября в Казахстане.

СУЛЕЙМЕНОВ:

С моей точки зрения, Хажим Джумалиев не является крупным исследователем по абаеведению (аплодисменты в зале).

Я лично понимаю столько, сколько Х.Джумалиев понимает по вопросам абаеведения. (аплодисменты).

Говоря о литературной школе Абая, диссертант совершенно правильно построил свою диссертацию. Чем, по-нашему, выгодно отличаются ученики Абая? Давайте обратимся к истории Казахстана начала XX века, в период бурных буржуазно-демократических революций, в период обострения классовой борьбы, классовых противоречий. В это время обостряются панисламистские течения, которые проповедаются алашординцами. Покажите конкретно, были ли ученики Абая алашординцами. Если вы докажете это, тогда можно вычеркивать одного, другого ученика Абая.

Ваши утверждения, что Абай остается одиночкой, что русская демократическая литература со смертью Абая остается бессильной, прекращает оказывать влияние на казахский народ – неправильно. Я считаю, что ни один советский человек не согласится с Вашими доводами, если хоть раз прочитает «Краткий курс истории ВКПб».

Второй вопрос, о Кокпае, о его поэме «Сабалак». Нужно сказать, что Кокпай – это ошибочное положение, это противоречие. Мы должны учесть такое положение, что здесь отмечается, что в силу отсталости казахского общества в социально-культурном отношении, литературная школа Абая не сумела подняться до идей общественного строя, до идей домарксовской философии, поскольку ....

Возьмите Тохтагула, выдающегося представителя киргизского народа, умершего в 1942 г. Он принят в философию, хотя и остается идеалистом домарксовской философии.

Дальше о Сабалаке. Это противоречие, что сам Абай не понимал этого представителя домарксовской философии ....., а заслуга тов. Мухамедханова заключается в том, что он разоблачает эти .....

Теперь обратимся к трудам наших последующих литературоведов. Говорим, что Кокпай написал «Сабалак», что он ошибся, его нужно вычеркнуть из числа учеников Абая. А как же тов. Джумалиев восхваляет Шортамбая, Аубакира и других, а его из истории вычеркнуть нельзя?

ДЖУМАЛИЕВ:

Настоящая ложь. Вы – лжец!

НУРУШЕВ:

Вы на всех клевете с этой трибуны!

СУЛЕЙМЕНОВ:

Дальше, мне бы очень хотелось остановиться на мировоззрении, вернее об источниках мировоззрения Абая. Не могу не согласиться с Нурушевым и Джумалиевым. Джумалиев раньше в своих работах, в докторской диссертации «Язык Абая» писал: «Доминирующее влияние на Абая имели просветители восточной литературы».

ДЖУМАЛИЕВ:

Это ложь!

СУЛЕЙМЕНОВ:

Вы так писали в своей работе, а сегодня, Вы отрицаете, какое бы то ни было, влияние культуры народов советского Востока.

РЕПЛИКА: А Ауганы?

СУЛЕЙМЕНОВ:

Это в работах Ауэзова 1930 г. Об источниках мировоззрения Абая. С моей точки зрения имеются три источника и здесь совершенно прав М. Ауэзов:

1. Русская культура – доминирующее влияние.
2. Самобытная демократическая казахская культура.
3. Самобытная демократическая культура народов советского Востока.

С этим не согласиться никак нельзя.

С. Муканов в 1923 г. писал, что у казахов три врага – это Абай Кунанбаев, Чокан Валиханов и Ибрай Алтынсарин. То, что в 1930 году Ауэзов ошибался – это правильно, но будем судить их по последним трудам.

Мне бы хотелось сказать о том, что мы, например, должны судить учеников Абая также по их росту: как они росли, при этом последний период их жизни играл решающую роль. Если ученики Абая в Алаш орде не были, если против Советской власти не выступали, если постепенно, медленно росли и умирали с восхвалением великого Ленина, то их судить иначе нельзя как в традициях великого Абая. (аплодисменты в зале).

Товарищи не понимают одного. Диссертант понимает правильно, но не делает нужных выводов. Выступавшие товарищи не понимают одного и считают, что если Абай проповедовал буржуазный строй, то Абай – реакционер. Если он проповедовал реакционный строй, то он – реакционер.

Прогрессивные взгляды Абая, Валиханова и Алтынсарина и их школы в XIX веке заключаются в том, что они проповедовали буржуазные отношения. А Вы что хотите, вы ищите в казахском ауле того времени социализм, когда он не миновал капиталистического строя? Прогрессивность их заключается в том, что они выступали и осуждали патриархально-феодальные отношения, которые являются реакционными. А мистики-поэты стояли на позициях патриархально-феодальных отношений, между тем как Абай, Валиханов и Алтынсарин стояли против этих отношений.

В.И.Ленин прав, что они не поднялись до уровня Чернышевского, они – просветители, но просветители буржуазные. Мы должны трактовать их в свете истории казахского народа, а не оторвано от этой истории.

Теперь разрешите мне отметить некоторые недостатки.

Недостатки заключаются в том, что диссертант не совсем смело критиковал. Ему нужно было критиковать и Ауэзова, и Джумалиева не только по вопросам литературы, но и абаеведение нужно было подвергнуть строгой идейной критике.

Второе. Нужно было более широко показать влияние буржуазно-демократической революции на школу Абая. В этом я присоединяюсь к мнению профессора Бекмаханова.

Таким образом, у меня такое впечатление, что в целом работа новаторская. Вот тов. Кедрина подчеркивает недостаток

влияния на казахскую советскую литературу, она пишет ..... (зачитывает).

В этом отношении она говорит, что отрицать школу Абая – значит отрицать школу реализма русской литературы.

Я перехожу к выводу, что, несомненно, тов. Мухамедханов трудился честно. Правда, имеются некоторые недостатки в работе, но работа заслуживает присуждения ее автору ученой степени кандидата филологических наук.

САУРАНБАЕВ:

Товарищи, необходимо, чтобы выступающие касались только диссертации, высказывали мнения в отношении диссертации. Или тогда нужно открыть специальную дискуссию по этому вопросу.

Слово предоставляется профессору М.АУЭЗОВУ:

М. АУЭЗОВ:

Выступления по поводу диссертации тов. Мухамедханова в целом, за исключением двух тенденциозных ораторов, правильно указывали на достоинства и отдельные недостатки диссертации.

Так как в своей работе тов. Мухамедханов ссылается на мои статьи, и, ссылаясь на ранние из них, не указывал на их ошибки, о чем я отметил в своей рецензии, а тов. Джумалиев и тов. Нурушев обрушились на диссертацию и на меня заодно, я думаю, что обязан ответить им на данном заседании.

Пусть дорогие товарищи, члены Ученого Совета оценят сами, были ли эти два выступления объективно-научными, объективно-справедливыми, принципиально-критическими или они были в настоящем смысле слова зашательскими, огульными и во многих местах передергивающими факты? По-моему, они такими и были. Это была самая беспардонная, уничтожающая, зашательская критика, о чем сейчас в партийной печати пишется каждый день и что осуждается.

Если это не зашательская критика, тогда я задаю следующий вопрос. Можно ли, говоря о работах Ауэзова, на которые

ссылается и диссертант и выступившие товарищи, абсолютно не упоминать наряду с ранними работами параллельно с ними вышедшие статьи? Можно ли абсолютно забыть, что делает Ауэзов последние пятнадцать лет по абаеведению? Вы слышали, что ни в одном случае, ни тов. Джумалиев, ни тов. Нурушев абсолютно не обмолвились об этом. Если ваши выступления были справедливыми и объективно-научными, то неужели, тов. Джумалиев и тов. Нурушев, ваша гражданская совесть не подсказала вам, что надо все-таки оговориться, что у Ауэзова в отношении понимания эпохи и деятельности Абая и о жизни казахского народа XIX века есть вещи стоящие упоминания?

Ведь роман «Абай» – это наполовину итог научно-исследовательской работы многих лет и в нем полностью воплощены последние итоговые мысли, взгляды Ауэзова об Абае. Как Вы могли обойти, если не были тенденциозными, эти обстоятельства?

Я думаю, что за такую болезненную односторонность наша общественность осудит вас, и вам придется постыдиться за нее. У вас выходит так, как будто не было Ауэзова после одной его ошибочной статьи 1934 года. Кто вам позволит умолчать и обойти все главные труды Ауэзова? Я надеюсь, наша партийно-советская общественность первая не позволит вам этого. В какой степени надо передергивать факты, чтобы безоговорочно обвинить в панисламизме теперь: как будто бы Ауэзов призывал и призывает подменить марксизм-ленинизм панисламизмом. Ведь к этому свелось обвинение тов. Нурушева.

Далее. Почему вы, если не тенденциозны, если не одержимы, не понятным для меня пристрастием, упоминая работы Ауэзова 1934 года, не упоминаете об его исследовательских работах, которые известны на казахском и русском языках?

Возьмем абаевский сборник стихов 1940 г. на русском языке «Лирика и поэмы». Разве там, в статье Ауэзова «Жизнь и творчество Абая» отражается хоть в какой-либо мере панисламизм? Там отражается не то, что вы оба хотите навязать Ауэзову, а выражена объективно-научная и правильная марксистская позиция Ауэзова.

Если вы хотите обвинить Ауэзова в том, что он говорит о влиянии восточной поэзии на Абая, то надо поставить такой вопрос: о каком Востоке здесь идет речь? Я в этом отношении благодарен Вам, товарищ Нурушев, за ваше выступление в газете «Ленишил жас» с изложением ваших взглядов, за то, что Вы дали мне повод в печати высказаться, и полностью ответить Вам по этому поводу. Вы представили в своей статье нигилистическую точку зрения голого отрицания достижений нашей науки в абаеведении.

Все, что делалось в абаеведении, что достигнуто в нем, Вы хотели отменить одним росчерком пера, причем сам не внося ни одной доли труда, не давая ни одной научной работы по этому поводу.

Не случайно поэтому, что Вы не ссылаетесь на статьи, исследования, солидные объемистые труды с 1939-1940 г.г.

Вы говорите о Востоке, а какой это Восток? Я всегда говорил, что на Абая влиял не Восток мистиков..., а влияли произведения классиков советского Востока, которые ныне признаны древнейшими классиками всей советской страны. О них я буду говорить и дальше, и называть упоминания об этой связи с панисламизмом: есть лишь клевета, а не научная критика.

Вы думаете на этом построить обвинение Ауэзова, привели мою статью 1934 г. на казахском языке в своем произвольном переводе и скрываете другое ее положение, говорившее о русском влиянии на Абая.

Очень легкий способ опровергнуть противника, когда все положительные стороны умалчиваются, отбрасываются из его работ и односторонне отбираются только отрицательные. Пусть в моей статье 1934 г. была ошибка, когда я говорил о преобладающем влиянии восточной поэзии и казахской народной основе. Но когда-нибудь я умалчивал о влиянии русской литературы? Нет, этого не было.

У меня к Вам, товарищ Джумалиев, есть и другие вопросы. Вы говорите, что из-за того, что Кокпай пел хвалебные песни Кенесары, мы не должны его считать учеником Абая. Однако

в программе литературы XIX века, составленной под вашей редакцией, и в вашем учебнике для 9 класса, Вы разве не говорите до сих пор о Кокпае как ученике Абая? Говорите, да? (аплодисменты в зале).

Задаю Вам и другой вопрос. Если за то, что Кокпай восхвалял Кенесары в конце XIX века, его надо вычеркнуть из числа учеников Абая, то как надо поступить с Вами? Ведь во всех редакциях программ в учебниках ваших с 1941-1942 г.г. и доньше допускаете столько политических ошибок, гораздо больше, чем кто бы то ни был, являетесь апологетом поэтов феодализма, идеализаторов феодально-ханского прошлого. Как вы охарактеризовали Нысамбая в программе 1949 г.? А он самый законченный идеализатор, восторженный певец деяний Кенесары.

Затем, даже после выступления тов. Шаяхметова в 1947 г. по этому вопросу, сколько у вас путаницы в учебнике. У вас до сих пор неверная, буржуазная оценка Мурата. Вначале вы оговариваетесь о решении ЦК ВКП(б) по этому вопросу, а потом в разборе поэм Мурата во второй части, вы ведь восхваляете его.

Дальше. Когда речь идет о стихотворениях Арипа и Кокпая, посвященных Ленину и написанных в 1923 и 1924 годах, Вы даже не хотите слышать об этом факте. Однако как у вас язык поворачивается отрицать это? Из этого я вижу: Вам не Кокпай нужен, и не Абай, Вам нужно расчитаться с вашими противниками (аплодисменты в зале). Как можно договориться до таких вещей и все подвергать сомнению: «Кто сказал?».

Давайте будем последовательны в этом вопросе, по поводу всего казахского фольклора и казахской литературы 18 и 19 веков. Радлов собирал казахские образцы. Валиханов и Алтынсарин собирали казахский фольклор. Они собирали неизвестно с чьих уст. И мы не задаем им вопроса: с чьих уст они это собирали. Вместо того чтобы подумать об этих условиях собирания изустных творений у нас, как у народа младописьменного, вы решили, отрицая всю диссертацию заявить: «Ни одного рационального зерна в ней нет!». Вы свое упрямство возводите в идеал, не понимая того, что это, прежде всего, признак ограниченности человека. У Вас получается готтентотская мораль:

«Мою жену украдут – плохо. Чужую жену украдут – хорошо». «Джумалиев собрал – верьте. Другие собрали – не верьте».

Вот вы много говорите о Кокпае, не желая признать его учеником Абая. А сам Абай о Кокпае написал четыре стихотворения, признавая его лучшим учеником (зачитывает выдержку на казахском языке). Три раза само имя Кокпая упоминается в стихах Абая. А Кокпай и при жизни Абая, и после его смерти, и в конце своей жизни неоднократно упоминает в своих стихах Абая. Вы до сих пор не понимаете, что значит школа. Здесь совершенно в другом понимании ставится слово «школа». Пусть эти люди не столь одаренные как Абай, не столь широкого кругозора как Абай. Эти люди не пошли, как говорится, по широкому руслу своего учителя, но разве это отнимает право называть их представителями школы Абая? Когда они получали темы от Абая, писали произведения на эти темы. С этих людей должно начаться изучение истории казахской литературы послеабаевского периода. Литературный процесс после Абая должен изучаться, начиная с них. И уже после этого должно изучаться влияние Абая на казахскую литературу в широком плане. Нужно вскрывать и все их противоречия. Нужно их называть также и у самого Абая. Таким образом, они вполне заслуживают того, чтобы называться учениками. Пусть у них кругозор гораздо уже, чем у Абая. Пусть у них много срывов и ошибок. Надо говорить о них, ничуть, не идеализируя ни их, ни самого Абая. И надо говорить, когда на это есть основания, связывая факты с Абаем. Баймагамбет не свои сказки рассказывал. Он рассказывал читанные Абаем книги, романы и распространял их в народе. Вы видите, что даже у сказочника и то была своя связь с Абаем.

Нурушев ссылается на мою статью 1934 года, а не ссылается на статьи, где я говорю о трех источниках Абая. Я говорю о связи Абая с народной казахской основой. Во всех работах после 1934 года у меня Абай представляется поэтом, воспринявшим традиции русского реализма.

Сегодня вы хотите отрубить от Абая его литературное окружение вместо того, чтобы проследить, продумать и написать исследовательскую серьезную работу. Это вам нужно не для

научного интереса, а чтобы ущемить молодого научного работника, который серьезно, честно проработал в течение двенадцати лет и сегодня показал перед членами Ученого совета, что он, безусловно, серьезный научный работник, талантливый и старательный исследователь. Пусть у него есть ошибки: вы должны поправить их. А где ваша партийная принципиальность, объективно-научное отношение к интересам науки? Вы хотите оторвать от Абая его учеников? Вы хотите доказать, что у Абая не было ни в какой мере Востока и противоречий? А у него было много противоречий. И я сейчас написал монографию в 16 печатных листов, где доказываю на фактах эти мысли. Там я устанавливаю много его противоречий идейно-политического порядка; нахожу, в том числе, эти противоречия в отношении Кенесары Касымова.

Вы выступаете мнимыми защитниками Абая. Вы думаете, что окажете большую услугу Абаю, если скроете его недостатки, скроете его связь с восточной поэзией, его религиозность. Я доказываю, например, что поэма «Искандер» Абая написана на сюжет Низами. Но он внес много своего, переработал, вставил, например, вместо пророка Хизро Аристотеля и т.д. (приводит выдержку на казахском языке). Но связь сюжетов Низами и Абая очевидна, бесспорна.

А разве тема поэмы «Масгут» – не восточная тема? (выдержка на казахском языке). Но вы не заглядываете туда, ваше дело обвинить Ауэзова или диссертанта и в пантюркизме, и в панисламизме. Восток был у Абая, но разве Ауэзов и диссертант Мухамедханов говорят, что Абай не учился у Пушкина и Лермонтова? Наоборот, они оба говорят о том, что самое решающее и определяющее для Абая значение имела его учеба у русских классиков. Я еще давно писал о том, что Абай после своего знакомства с русской классической литературой говорил: «Для меня теперь Восток стал Западом, а Запад – Востоком, что Кааба повернулась в сторону запада». А вам известно, что в те годы мы, называя «Западом» Европу, всегда имели в виду Россию? И нечего здесь передергивать факты. Обвиняя даже за то, что я употреблял слово «Европа» вместо «Россия». И это вновь показывает, насколько вы тенденциозны.

Вы высказывали много обвинений, ссылаясь лишь на одну раннюю статью Ауэзова. А у Ауэзова об Абае имеется около двадцати статей на казахском и на русском языках.

Вы закрываете глаза на то, что Ауэзов в меру своих сил выдвигает абаеведение вперед. Вы думаете, что вместе с вами вся наша здоровая и трезвая общественность и партия закроют глаза? Нет, это Вам не пройдет! Это ваша тенденциозность выходит за рамки обсуждения научной проблемы, за рамки защиты диссертации. Вы вдвоем подготовились заранее, чтобы ущемить через эту диссертацию Ауэзова. А это – чистейшая беспринципная склока и ничего иное.

ДЖУМАЛИЕВ:

Дайте мне слово для справки тов. М. Ауэзову.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Сегодня на заседании поднимаются вопросы, касающиеся не диссертации, а дискуссионного характера. Товарищи Джумалиев и Нурушев еще просят слова. Тогда мы будем без конца говорить и ни к какому решению не придем. Поэтому я слова тов. Джумалиеву не даю, потому что он будет говорить не по существу.

ДЖУМАЛИЕВ:

Это нарушение! Вы знаете, в «Правде» писалось, что одну диссертацию обсуждали три дня, поэтому я прошу дать мне слово.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Если бы Ваше выступление касалось диссертации, слово вам бы дали. Но вы хотите дать справку тов. Ауэзову, этого не требуется.

АУЭЗОВ:

Согласно Статуса, утвержденного Советом Министров Союза ССР, Ученому совету предоставляется право выслушать один раз всех выступающих по данной диссертации. Что каса-

ется выступления во второй раз, это зависит от Ученого совета: он может дать право или не дать в зависимости от целесообразности. Поэтому я предлагаю голосовать: дать слово тов. Джумалиеву или нет.

ДЖУМАЛИЕВ:

Вы думаете, что один только знаете правила Статуса, утвержденного Советом Министров? Прошу дать мне слово по диссертации!

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Слово имеет тов. Джумалиев.

ДЖУМАЛИЕВ:

Здесь выступающие искажают мысли. Никто не говорит, что Ауэзов – это ...Мы говорим о диссертации, потому что данная диссертация с начала и до конца пропитана идеями той статьи, о которой мы говорили. Если вы говорите, что я искажаю, то я могу это опровергнуть.

В диссертации на 5-й странице указывается эта статья.

СУЛЕЙМЕНОВ:

Давайте, читайте, где указывается.

ДЖУМАЛИЕВ:

Что Вы запрещаете говорить. Это же аракчеевщина! На этой странице статьи Ауэзова никакого искажения нет.

СУЛЕЙМЕНОВ:

Я как член Ученого Совета требую, чтобы Вы читали это место в диссертации.

ДЖУМАЛИЕВ:

Ложь всегда опасна. Секретарь Ученого совета занимался ложью перед всей аудиторией. Почему? Потому что тов. Сулейменов, не зная ничего, не понимая ничего в литературе, ссылается на мою работу и на работы других.

СУЛЕЙМЕНОВ:

У нас есть партийная печать.

РЕПЛИКА С МЕСТА:

О диссертации имеют право говорить не только литераторы, но и историки, и другие специалисты.

ДЖУМАЛИЕВ:

Вы критикуете везде, выступая против Кенесары. А здесь, в этой диссертации воспевается Кенесары.

СУЛЕЙМЕНОВ:

А Вы приведите место в диссертации, где воспевается Кенесары.

ДЖУМАЛИЕВ:

Вот здесь говорится: «Наурызбай ..... (приводит цитату). Одной рукой «за» кричат, а другой «против».

СУЛЕЙМЕНОВ:

А где там восхваляется Кенесары?

ДЖУМАЛИЕВ:

На странице 212 говорится: «Кокпай ....(зачитывает выдержку). Следовательно, поэт написал такое стихотворение, где говорится: «.....» (зачитывает цитату). Это стихотворение того поэта, которого Вы считаете верным учеником Абая, продолжателем Абая.

СУЛЕЙМЕНОВ:

Но ведь об этом в диссертации ничего не говорится.

ДЖУМАЛИЕВ:

Автора этого стихотворения Вы считаете верным учеником Абая. Это доказывает вашу легкомысленность, ограниченность.

Мухтар Омарханович, я не отрицаю ваших заслуг, но когда здесь цитируют Ваши работы, ваши ошибочные концепции 1934 г., то почему никто из членов Ученого совета не заявил, что здесь ошибки?

РЕПЛИКА:

Я говорил об этом.

ДЖУМАЛИЕВ:

До выступления должны были сказать.

РЕПЛИКА:

Не все там ошибочно.

ДЖУМАЛИЕВ:

Там есть ошибочные положения. Сначала и до конца Вы считаете учеником Абая этого махрового панисламиста. Далее. Ауэзов говорил в отношении ошибок, противоречий и т.д. Да, это были ошибки, и он их исправил. Но это не дает никакого права сегодня на страницах диссертации пропустить восхваление движения Кенесары Касымова. Здесь мы должны прямо сказать, что нельзя этого делать. Если там имеются ошибки, то так и нужно сказать, ведь партийная печать каждый день пишет о том, что всякие подобные проявления нужно разоблачать. А получается так, что вчера разоблачали, а сегодня защищаете.

СУЛЕЙМЕНОВ:

Но ведь Вы ни одного места из диссертации не привели, где восхваляется Кенесары?

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Разрешите мне сказать пару слов как члену Ученого совета.

Товарищи, мне кажется, что в свете диссертации тов. Мухамедханова вырисовывается ряд вопросов, которые действительно назрели сейчас. Это говорит о том, что многие наши представления и выводы, которые делались 10-15 лет тому назад по вопросам казахской литературы, истории и т.д., оказались устаревшими. И сейчас возникают новые мысли и новые взгляды на эти вопросы. И как раз они в этой диссертации всплывают. Это, в частности, вопрос истории казахской литературы связан с именем Абая.

Я думаю, что из выступлений товарищей явствует, что необходимо организовать специальную дискуссию по этому вопросу в стенах института с привлечением специалистов, с подготовкой. Тогда, я думаю, мы сумеем найти общий язык. Иначе мы можем спорить и сегодня, и всю ночь, и завтра, и никогда не придем к одному выводу.

Я считаю, что Дирекция Института и Президиум займутся этим вопросом в ближайшие дни. Нужно просмотреть русскую и казахскую литературу, и тогда мы будем говорить специально о тех же статьях Ауэзова. Насколько целесообразно отрубить статьи, которые были раньше. Мне кажется, решить эти вопросы на одном заседании нельзя. Выступления некоторых товарищей носили односторонний характер.

Теперь хочу сказать в отношении диссертации тов. Мухамедханова.

Говорить о школе Абая нужно. Этот вопрос остается непонятым без дискуссии. Вот, это само понятие «школа». Я представляю Абая как человека определенного мировоззрения, который не только поэт, но является в то же время носителем определенного мировоззрения. Можно ли оторвать его последователей, его учеников от его мировоззрения?

Если рассматривать с этой точки зрения, то какое отражение это имеет в диссертационной работе?

Тот Кокпай, тот же Аубакир являются последователями Абая. С другой стороны, если они будут распространителями

песен и стихов Абая, то так и нужно разграничивать. Этот вопрос до сих пор не понятен.

РЕПЛИКА:

Ау... не был учеником Абая!

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

И вот этот вопрос надо будет рассмотреть и с той, и с другой точек зрения. Я считаю, что диссертация с этой точки зрения имеет ценность. Безусловно, есть спорные вопросы. Диссертация заслуживает внимания.

Слово для заключения имеет тов. МУХАМЕДХАНОВ.

МУХАМЕДХАНОВ:

Товарищи, прежде всего мне хочется выразить Вам глубокую благодарность, всем членам Объединенного Ученого совета и в особенности моим уважаемым оппонентам М.О.Ауэзову и М.С.Сильченко за исключительно внимательное, вдумчивое и чуткое отношение к моей работе. Я выражаю также глубокую признательность всем товарищам, выступавшим здесь и сделавшим ряд весьма важных и существенных критических замечаний, которые я, безусловно, учту в своей дальнейшей работе.

Мой уважаемый оппонент профессор М.О.Ауэзов сделал ряд совершенно правильных замечаний, с которыми я не могу не согласиться.

Профессор Ауэзов совершенно правильно указывает, что мне в диссертации следовало еще резче подчеркнуть ошибочность позиции Кокпая, да и самого Абая, столь резко выразившуюся в поэме «Сабалак» при оценке потомков хана Аблая и хана Кенесары.

Все исторические данные говорят о том, что движение Кенесары не было ни революционным, ни прогрессивным. Это было реакционное движение, которое тянуло казахский народ назад к укреплению патриархально-феодальных традиций, к реставра-

ции средневековой ханской власти, отрыву Казахстана от России и великого русского народа. Это следовало не только отметить, как сделано мною, но резко и решительно подчеркнуть, чтобы не было никаких кривотолков.

Однако я считаю необходимым напомнить, что поэма «Сабалак» не только не издана, но не сохранилась даже в рукописи. Кроме того, сам Кокпай никогда к этой теме больше не возвращался, и во всех своих других произведениях неизменно выступал как ярый ненавистник ханов, казахских феодалов, баев.

Как я уже отмечал, эта ошибка, допущенная Кокпаем нехарактерна для идейно-политического направления литературной школы Абая и самого Абая, направления передового, демократического, прогрессивного, краеугольным камнем которого является дружба казахского народа с великим русским народом, неустанная пропаганда приобщения казахов к великой русской культуре.

Прав, уважаемый профессор Ауэзов говоря о том, что нужно было более четко указать на недочеты в поэме Акылбая «Дагестан», в частности, на тот налет религиозно-мистических мотивов, которые проскальзывают в ней.

Поскольку эта поэма впервые является предметом научного исследования, я считал необходимым, прежде всего, отметить ее несомненные и крупные положительные качества и потому только вскользь упомянул об ее недочетах.

Абсолютно прав мой оппонент, когда он говорит, что следовало значительно более подробно остановиться на глубоко знаменательном факте обращения представителей литературной школы Абая – Арипа и Кокпая к великому образу гения человечества В.И.Ленина. Я бы сказал больше – на всем их творчестве в советскую эпоху.

Ведь именно своими произведениями, созданными в эту эпоху, Арип и Кокпай перекинули мост между литературной школой Абая и казахской советской литературой. Мало того, сами вошли в ее ряды. Этот факт одновременно и знаменателен, и закономерен, еще раз свидетельствуя о том, что оба эти

талантливые представители литературной школы Абая в течение всей своей жизни продолжали благородное дело своего великого учителя Абая, следовали завещанным им традициям. Это, бесспорно, наглядно доказывает подлинную прогрессивность, демократичность, народность литературной школы Абая, ее органическую связь с казахским народом, ее историческую роль славной предшественницы казахской советской литературы.

Я благодарен другому моему оппоненту, уважаемому М.С. Сильченко за совершенно правильные критические замечания, сделанные им.

Несомненно, что мне следовало подробнее остановиться на раскрытии причин создания романтических поэм Акылбаем, Магавьей и другими учениками Абая – участниками его литературной школы. Следовало также более детально остановиться на проблеме местного колорита и значении пейзажа; всесторонне осветить этот вопрос с социально-политической и историко-литературной точки зрения.

Я разделяю также пожелания уважаемого оппонента о том, что следует детализировать творческий путь Арипа, Кокпяя и других, в частности, в годы революции 1905 года. Мною указано, что именно в эту эпоху ими были созданы стихи о вреде калыма, о необходимости творческого свободного труда, о байском произволе; стихи, в которых был ярко выражен социальный протест и отражены настроения народа. Но этого, конечно, недостаточно. В процессе дальнейших исследований я, несомненно, уточню, и разовью этот вопрос, почти неисследованный в данное время.

Я с благодарностью принимаю деловые критические замечания, сделанные выступавшими здесь товарищами, и приложу все свои силы к тому, чтобы на основе этих правильных указаний углубить, развить, и расширить свою работу.

Как я уже отмечал, и как указывали мои уважаемые оппоненты, данная работа впервые освещает вопросы доселе почти неизученные и неисследованные. Счастливо найденные мною произведения участников литературной школы Абая

впервые открывают перед исследователями, литературоведами возможность углубленного анализа, позволяют подробно рассмотреть и оценить творческую деятельность литературной школы Абая в целом и каждого из ее участников в отдельности. Конечно, моя работа в этом смысле является только началом, и я надеюсь, что совместными усилиями наших литературоведов эта работа будет продолжена и доведена до конца.

Отрицание школы Абая — это отрицание самого Абая. Абай говорил, что «Ученый без учеников — вдовец».

Чернышевский писал о Гоголе: «Но чрезвычайное значение Гоголя для русской литературы еще совершенно определяется оценкой его собственных творений: Гоголь возник не только как гениальный писатель, но вместе с тем и как глава школы».

Меня весьма удивило выступление уважаемого профессора Джумалиева, не только давшего резко отрицательную характеристику моей работе, но и выступившего с рядом крайне необоснованных утверждений. Мне хотелось бы отметить, что все предыдущие высказывания профессора Джумалиева в корне расходятся с его сегодняшним выступлением. Так, в «Очерках по истории казахской советской литературы», вышедшей в 1949 году под редакцией профессора Джумалиева, говорится о положительных качествах Арипа Танирбергенова, причем специально отмечается его стихотворение, посвященное В.И.Ленину. Вот что сказано здесь на страницах 21 – 22 ... (цитирует на казахском языке).

В своей докторской диссертации «Дообаевская казахская поэзия и поэтический язык Абая» профессор Джумалиев пишет о литературной школе Абая на стр.37, 38 и других и перечисляет учеников Абая, называет имена Кокпая, Арипа, Акылбая, Магавьи, Тураша, Баймагамбета и других, давая высокую оценку их творчеству.

В учебнике «Казахская литература» для 9 класса, написанном профессором Джумалиевым совместно с Сабитом Мукановым, (изд. 1950 г.), по которому сейчас учатся школьники,

дается самая положительная характеристика Кокпая, которого профессор Джумалиев прямо называет учеником Абая.

Число подобных высказываний профессора Джумалиева, совпадающих с приведенной в диссертации оценкой роли литературной школы Абая и ее представителей, в частности, Кокпая, Арипа, можно было бы значительно умножить. Полагаю, однако, что и сказанного достаточно.

Причины столь удивительно неожиданной эволюции взглядов профессора Джумалиева ничего общего с наукой не имеют, поэтому я не буду останавливаться на этом. Тем более что профессор Ауэзов уже ответил ему.

Вне рамок научного обсуждения находится и выступление Нурушева, обнаружившего настолько очевидно полное незнание и непонимание предмета, что отвечать на это считаю излишним. На это указывали и другие выступающие, к мнению которых я присоединяюсь.

В заключение я позволю себе еще раз выразить мою сердечную благодарность всем товарищам, почтившим своим участием мою защиту. Еще раз хочу поблагодарить своих уважаемых оппонентов, выступавших товарищей за их дельные критические указания и принести особую благодарность штабу науки в Казахстане – Академии наук КазССР, в системе которой осуществлена данная работа.

И само собой понятно, что самая моя горячая благодарность обращена к великой партии, под мудрым руководством которой казахский народ, рука об руку с великим русским народом и другими братскими социалистическими нациями нашей Родины строит величественное здание коммунизма. Только в этих условиях и возможен расцвет национальной по форме и социалистической по содержанию культуры казахского народа, расцвет ее литературы, безграничные перспективы его всестороннего блистательного развития и прогресса, о котором мечтал Абай и продолжатели его дела – его талантливые ученики и соратники, которым и посвящена моя диссертация.

ОБЪЯВЛЯЕТСЯ ПЕРЕРЫВ НА 10 МИНУТ.

ПОСЛЕ ПЕРЕРЫВА

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

Слово для оглашения результатов тайного голосования имеет Председатель Счетной комиссии тов. Баишев.

БАИШЕВ:

Протокол счетной комиссии Объединенного Ученого совета Института языка и литературы, Института истории, этнографии и археологии Академии наук Казахской ССР.

СЛУШАЛИ:

Подведение итогов тайного голосования по защите диссертации К.Мухамедхановым на соискание ученой степени кандидата филологических наук на тему «Литературная школа Абая».

Счетная комиссия установила: из общего числа членов Объединенного Ученого Совета принимало участие в голосовании 17 человек, т.е. более 2/3 списочного состава. Роздано 17 бюллетеней. В урне оказалось 17 бюллетеней. Все они действительны.

В результате подсчета итогов тайного голосования:

За присвоение К.Мухамедханову ученой степени кандидата филологических наук подано 10 голосов.

Против 7 голосов.

(Аплодисменты).

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:

На основании результатов тайного голосования К.Мухамедханову присуждается ученая степень кандидата филологических наук. (Продолжительные аплодисменты).

ПРОТОКОЛ № 4

Объединенного Ученого Совета Института языка и литературы
и Института истории, археологии и этнографии
Академии наук Казахской ССР

г.Алма-Ата

7 апреля 1951 года.

Присутствовали: члены Совета, профессора – С.А. Аманжолов, М.О. Ауэзов, М.Б. Балакаев, Е.Б. Бекмаханов, Х.Ж. Жумалиев, А.К. Жубанов, С.К.Кенесбаев, С.Н. Покровский, Н.Т.Сауранбаев, В.И.Тимоско, И.М.Бровер;
кандидаты наук – С.Б.Баишев, М.Габдуллин, С.Я.Ефимов, А.И.Искаков, М.С.Сильченко, Б.С.Сулейменов.

С Л У Ш А Л И: Диссертацию тов. Мухамедханова на тему «Литературная школа Абая», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

Официальные оппоненты: профессор М.О.Ауэзов и кандидат филологических наук М.С.Сильченко.

ПОСТАНОВИЛИ: На основании результатов тайного голосования (согласен 10 не согласен 7) Присудить тов. Мухамедханову Г.М. ученую степень кандидата филологических наук.

Председатель Объединенного Ученого Совета
Гуманитарных институтов АН КазССР,
доктор филологических наук (проф. Н.Т.Сауранбаев)

Ученый секретарь Совета, кандидат
Филологических наук (Б.С.Сулейменов)

Подписи
Печать

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ «АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ МЕКТЕБІ» ДИССЕРТАЦИЯ- СЫ МЕН АВТОРЕФЕРАТЫНА БЕРІЛГЕН ПІКІРЛЕР

О НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ТРУДАХ ТОВ. МУХАМЕДХАНОВА

Занимаясь в течение ряда лет самостоятельной научно-исследовательской деятельностью в области изучения отдельных конкретных проблем истории казахской литературы, тов. Мухамедханов Габдулкаюм внес много ценного в абаеведение, в изучение наследия малоисследованных до сих пор поэтов, учеников Абая. Много ценного внесено им также в изучение ряда исторических поэм и точно также в определение путей и особенностей творчества отдельных современных акынов из Семипалатинской области.

Указанные работы тов. Мухамедханова восполнили существовавшие проблемы в истории казахской литературы, как ценный свежий вклад, вошли соответствующими главами в первый том «Истории казахской литературы», включились значительным пополнением в изданные труды Абая, и также вошли в ценный фонд накопленных научных данных о «Поэтической школе Абая», о природе творчества современных советских акынов. Они же, т.е. упомянутые труды, помогли тов. Мухамедханову стать зрелым, теоретически и методологически вооруженным, продуктивным исследователем.

До работ тов. Мухамедханова «Поэтическая школа Абая» мыслилась больше отвлеченно, поверхностно. Лишь собранный тов. Мухамедхановым огромный материал творчества поэтов – Арипа, Магавьи, Акылбая и др., а также изучение биографии, взаимосвязи с Абаем – главой данной поэтической среды, раскрыли интересные, оригинальные факты литературных традиций, заимствований, творческого преодоления и дальнейшего расширения поисков в пределах одной, но многообразно-содержательной поэтической школы.

А большое количество собранных самим тов. Мухамедхановым произведений почти забытых, но талантливых поэтов-новаторов конца XIX столетия, воскресило для истории казахской литературы ряд дорогих имен. Это и позволило в дальнейшем вести исследования послеабаевского периода литературы на более учащенных рядах, на более разнообразных, чем было до сих пор, фактах художественного наследия прошлого.

И труд тов. Мухамедханова, именуемый «Поэтическая школа Абая», общим объемом в 30 с лишним печатных листов, является, безусловно, достойным исследованием для предоставления его в качестве кандидатской диссертации.

Профессор Ауэзов.

12 декабря 1945 г. г.Алма-Ата

PS: 1945 жылы Қ.Мұхамедханов ғылыми жұмысын қорғауға дайын болғандығы жетекшісі, профессор М.Әуезовтің пікірінен көрініп тұр.

* * *

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ ОТЗЫВ
о диссертационной работе товарища Мухамедханова К.
на тему «Ученики абаевской школы»

Товарищ Мухамедхановым ведется исследовательская работа на эту тему в течение ряда последних лет. В порядке подготовки своей диссертационной работы тов. Мухамедханов провел огромную, систематическую и собирательно-изыскательную работу по сбору биографических данных и по сбору и публикации большого количества забытых уже, исчезавших трудов ряда поэтов и деятелей искусства абаевской школы.

Так, им выявлены весьма ценные данные о певцах-композиторах, о сказителях, певцах-акынах (как Муха, Альмагамбет, Баймагамбет, Бейсембай, Асет, Аубакир и другие).

Им собраны неопубликованные произведения таких поэтов — учеников Абая, как Акылбай, Кокпай, Асет, Арип и др.

В научно-исследовательской анализе и разработке своей диссертационной темы тов. Мухамедханов не сузил рамки своего изучения лишь вопросами о поэтах абаевской школы, а предположил своим основным главам широкие экскурсы к истории казахской литературы 19 века.

Лишь определив историко-литературную обстановку эпохи, предшествовавшей Абаю, он приступает к установлению исторически-прогрессивных, передовых традиций в собственном творческом наследии самого Абая. Здесь он привлекает достаточно широкие данные из заимствованных передовых революционно-демократических традиций русской литературы 19 века. Диссертант при этом обнаружил серьезные знания по русской литературе и по вопросам марксистско-ленинского понимания литературных процессов прошлого. Почти на всем протяжении своей работы автор подтверждает свои основные мысли, выводы мотивированными ссылками на труды Маркса, Энгельса, Ленина и тов. Сталина. Также убедительно и продуманно серьезно пользуется автор трудами Белинского, Чернышевского и Добролюбого.

Своим исследованием наследия целого ряда поэтов абаевского окружения диссертант вносит весьма ценный, важный вклад в молодую казахскую литературоведческую науку об абаевской эпохе. Здесь действительно много новых данных и правильных мыслей, выводов автора, которые могут быть учтены и использованы в последующих трудах всеми исследователями наследия Абая и его ближайших восприимчивиков.

На отдельные недочеты, не составляющие, однако, существенных недостатков диссертации, мною указано автору и тов. Мухамедханов сейчас ведет последнюю доработку своего труда, согласно сделанным замечаниям.

Ввиду того, что эта последняя работа будет выполнена автором в самое ближайшее время, я ходатайствую перед Ученым советом Института языка и литературы принять решение о допуске тов. Мухамедханова к защите данной диссертации.

Профессор М.О. Ауэзов
г. Алма-Ата. 9 января 1951 г.

* * *

**В Институт языка и литературы
Академии наук Казахской ССР**

**ОТЗЫВ на автореферат диссертации
К. Мухамедханова «Литературная школа Абая»**

Автореферат тов. К.Мухамедханова позволяет судить о его работе, как о весьма ценном самостоятельном исследовании на тему о литературной школе Абая, заполняющем существенный пробел в казахском литературоведении.

То обстоятельство, что Абаевская плеяда не была до сих пор обстоятельно изучена, дает о себе знать и в тех первых попытках исследования казахской советской литературы, которые мы имеем в данное время.

Недостаток в определении влияния национальных традиций казахского искусства на формирование казахской советской литературы объясняется, в частности, и тем обстоятельством, что Абай, Ибрай Алтынсарин и Чокан Валиханов рассматриваются в исследованиях и статьях нередко как бы особняком, без показа преемственности их традиций в творчестве казахских писателей, стоящих по историческому месту своей работы между основоположниками казахской письменной литературы и современными советскими писателями.

Иные статьи очерки оставляют такое впечатление, будто бы между Абаем и С.Мукановым, М.Ауэзовым, А.Тогмагамбетовым и другими советскими писателями в казахской письменной литературе не было ни одной по-настоящему значительной фигуры, принадлежавшей к прогрессивному лагерю. А это, в свою очередь, мешает и правильному освещению влияния русской демократической общественной мысли и русской классической литературы на формирование казахской письменной литературы.

Исследование К.Мухамедханова заполняет этот пробел и таким образом, помогает успешному изучению наиболее актуальных проблем литературной критики. Его работа – не архивное изыскание, а действенное оружие развивающейся науки, а

это, думается мне, должно иметь решающее значение в оценке этой работы.

Существенное значение имеет и разработка вопроса о борьбе абаевской школы с антинародными течениями в казахской литературе. Точное и четкое определение ошибок Букеева и таких реакционных акынов, как Дулат, Мурат и другие, помогает конкретному раскрытию их вредных влияний в казахской литературе и успешной борьбе с пережитками чуждых влияний в искусстве.

Важную роль играет и раскрытие роли Абая и его учеников в борьбе с религиозно-мистической поэтикой исламистской поэзии, а также с их борьбой за очищение казахского языка и литературы от чуждых им арабизмов, иранизмов и других иностранных влияний.

Положительно в работе К.Мухамедханова конкретное раскрытие проблемы формирующего влияния русской революционно-демократической мысли и классической литературы на школу Абая, поставленное в связи с дальнейшей прогрессивной деятельностью его учеников, /например, советскими поэмами Арипа и Кокпая/.

Необходимо также отметить отдельные частные достижения работы. Например, восстановление значения Х.Ускенбаева в пропаганде идей русских революционных демократов и русской классической литературы в казахской степи. Или освещение вопроса о двух «Енлик-Кебек» /написанных Магавьей и Шакеримом/ и другие.

Достоинством работы К.Мухамедханова является конкретный анализ произведений поэтов абаевской школы, в частности «Зулуса» Акылбая с его антианглийскими, антиколониальными идеями.

Особо следует сказать о заслугах диссертанта в деле нахождения и собирания произведений поэтов абаевской плеяды, позволивших создать самостоятельное и ценное литературное исследование.

В автореферате Г. Мухамедханова есть также и отдельные недочеты.

Есть в нем неточные формулировки. Так, в своем интересном разборе «Зулуса» Акылбая К.Мухамедханов называет его романом-поэмой, тогда как роман в стихах и поэма в жанровом отношении далеко не одно и то же.

На странице 12 диссертант правильно определяет отношение абаевской школы к казахской национальной и русской революционно-демократической и литературно-классической традициям и роли их в формировании казахской письменной литературе, но:

В автореферате не сказано о художественном содержании русской классической традиции, о той конкретной реалистической образности, которую воспринял Абай и его ученики от русских классиков, в частности – Пушкина.

Неточно и определение народности литературы, данное диссертантом на этой и следующей странице. В наше время содержание термина народности понимается шире, чем во времена Пушкина.

Эти отдельные недочеты не снижают, однако, большого положительного значения всей диссертации в целом, как самостоятельного и весьма актуального научного исследования.

Профессор З. КЕДРИНА. 1951 г.

* * *

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ «АБАЙДЫҢ ӘДЕБИ МЕКТЕБІ» ДЕГЕН ЕҢБЕГІ ТУРАЛЫ

Аса бағалы ғылыми еңбек. Абай мен байланысты қазақ әдебиеті тарихының жаңа тың бір мәселесін кеңінен зерттеп, белгілі бір ғылыми жүйеге келтірген. Бұрын аттары ғана аталып жүрген Абай төңірегіндегі ақындардың шығармаларына, өмірбаянына, өзі жинап зерттеген мағлұматтарға сүйене отырып, жаңа талдау анықтамалар береді.

Абай мектебінің әлеуметтік тарихи негіздерін, мәдениеттерін, салтын анықтап, ол мектептегі ақын жазушылардың шығар-

машылық салтын, стильдерін айқындау жөнінде де Қайым көп еңбек істеген.

Жалпы кіріспеден басқа әрбір ақынға, әрбір жазушыға жеке тоқталып, олардың шығармасындағы көркемдік, идеялық ерекшеліктерді де ашады. Сөйтіп, Қайымның еңбегі – Абайдың 100 жылдығына арналған бағалы тартудың бірі қалайда бұл еңбектің басылып шығуы аса қажет. Бұл еңбектің осы бір жинақ көлемінде басылып шығуының әдебиеттік, ғылымдық маңызы мынада:

1. Бұл материалдардың бірде-бірі бұл күнге дейін жарыққа шықпаған. Басылып шығумен қазақ әдебиеті тарихының жаңа бір соны арнасын жұртшылыққа кең таныстырады.

2. Абайдың балалары, жақын досақындарының шығармалары бір том кітап болып шығуы, орыс әдебиеті тарихындағы салт сияқты ғылымдық жағынан аса қызықты, құнды болады.

3. Абай төңірегіндегі бұл ақындардың шығармасын бір жинаққа кіргізбей, әрқайсысын бөліп-бөліп, жеке басуға болады. Кейбір ақындардың өлеңі өз алдын да бір кітап болып шығуға өте шығындық келтіреді.

Кітап басылар кезінде осы еңбектің ғылыми зерттеу бөлімдерінде, жалпы кітаптың тәртібі, құрылысы, материалдарды реттеп беруді, түзетіп, жөндеп жіберетін мынадай кемшіліктерді атап көрсетемін:

1. Кіріспенің алғашқы алты бетін мүлде қысқартып жетінші беттегі «Абайды қазақ әдебиетінің ұлы атасы дейтін болсақ» дегеннен бастаса болады. Оның алдындағы алты жарым беттегі пікірді ықшамдап жарты бетте айтуға болады. Абай туралы жұрт айтып жүрген жалпы мақтау сөзді азайту қажет.

2. «Абай патша үкіметіне жан-тәнімен қарсы болды». (12 бет) деген сөйлемді жөндеу қажет.

3. Абайдың патша үкіметіне қарсылығы жайындағы жаңа материалдар аса қызықты. (12-16 бет). Бірақ осы тақырыпқа қандай қатынасы бар? Егер қатынасы болса – онда Абай патша үкіметіне қарсы төңкерісшілдік пікірдегі адамдарды да тәрбиелеуші орта болды дегенді дәлелдеп, айта түскен жөн.

Әйтпесе, бұл материалды Абай шығармаларын талдаумен байланысты басқа еңбекке пайдаланған жөн.

4. Тұраш Горькийдің «Ана» романын аударған жоқ. (20 бет)

5. Абайдың «Әсетке» деген өлеңі ақын Әсетке арналып, айтылған өлең сияқты емес; оның орнына оңбаған басқа, елдегі зұлым адамның біріне арналып, айтқанға ұқсайды. (25-27 бет) Сондықтан мұны зерттеп, анықтамайынша, ақындықпен, әдебиетпен байланысы жоқ бұл өлеңді әзір мысалға алмаса да болады.

6. Абайдың қара сөзі орынсыз келтірілген. Алып таста. (28 бетте)

7. Мағауия, Ақылбай, Әріп жайларында жазылған жеке бөлімшелер беттелмеген. Беттелмегендіктен ол бөлімдердегі жеке кемшіліктерді бетін көрсетіп айтуға болмады, жалпы тәртібімен айтамыз.

8. Мағауияның «Медғат-Қасымының», сол сияқты Ақылбайдың «Дағыстан» поэмаларының талдауын ғылыми мәселелерге байланыстырып берген жөн еді. «Дағыстандағы» бар болған талдау 7-бетке дейін мазмұнын айтып шыққан. Оның орнына бұл поэмалардың Абайдың лирикасындағы, идеясындағы сарындар мен жақындығын және қазақ әдебиеті тарихында қандай орын алатынын, әсіресе, қазақ әдебиетінде романтизмнің орнын алып дамудағы маңызын, әрі ақынның, әрі поэманың сюжет, стиль ерекшелігін кеңірек айтқан жөн.

9. Ақылбай Мағауиядан үлкен болса, оны кітапқа бұрын берген жөн.

10. Кәкітай туралы бөлімшені қолжазбадан тани алмадым.

11. Көкпай ақынның стилі қандай кітап ақыны ма, бомаса халық әдебиеті үлгісіне жақын ақын ба, «Сабалақты» қай стильде жазды, неге Ақылбайша жырламады? Осылар жауапсыз қалған. Көкбайдың: өміріндегі ең маңызды – Абайдың басшылығымен жүргізгені көп жыл бойы медреседе бала оқытқаны. Бұл медресе қазір 50 жылдық тарихы бар орталау мектеп болып отыр. Осыған мән беріп айтқан жөн.

12. Әубәкір туралы бөлім жақсы жазылған (Қайымның өзі де сол Әубәкір стиліне жақын ақын ғой).

13. Әріп туралы бөлімді мүлде қысқарту керек. Тым ұзақ. Біржан-Сарамен байланысты Әріптің болмаған, болуға тиісті шығармаларымен байлынысты толып жатқан даулардың қажеті жоқ.

Бұрын бөгет болса да падишадан,
Бұл күнде есік ашық орындайын.
Жат жұртқа барсаңдағы ғылым мен сый,
Құдашаң болмаса да күйеу қайын.
Бас білгіш адамға талас бар ма,
Бұл заман тексермеді кедей, байын –

деген өлеңде Әріптің Октябрь революциясын, Совет заманын әдемі жырлаған еш нәрсе жоқ. Мына келтірілген өлең емес, Жартыбайдың айтатын бірдемесі сияқты. Сондықтан Әріптің сондай өлеңін алып таста, сонымен Әріпті көтермей-ақ қоялық.

«Біржан мен Сараны» Әріп шығарды, шығармады дегенді Әріптің жеке басылатын кітабында айтса да болады ғой..

14. Жеке ақындардың шығармаларын бастыру жөнінде Тұрашты, Мағауияны, Әубәкірді, Көкпайды түгел бастырған жөн. Әріпті ықшамдап, азайту керек. Әріп өз алдына бір кітап болатын ақын ғой. Ақылбайдың «Нағашым Ер Қазыбек әулие өткен» деген өлеңі Мәдидің «Бабамыз әулие өткен ол Қазыбек» деген өлеңіне ұқсайды. Қайсысынан алуға тиіс. Кейін Ақылбайдікі деп айтушылар Мәдидің сөзін өзгертіп айтып жүрмеді ме екен. Ақылбайдың қысқа өлеңдері түгел (асқан жоқ). Архам, Мұқа өлеңдерін басу қажет. Кәкітайдың өлеңі болмаса, өмірбаяны түгел пайдаланылып басылып жүр ғой. Әзір қоя тұрса да жарайды.

15. Кітапқа бастан-аяқ коментарий, түсініктеме керек. Әсіресе, осы жинаққа кірген өлеңдер қайдан алынды, қашан жиналды, қай мекемеде сақталды, кім жазып алыпты дегендерге дәл жауап керек. Ғылым дәлділікті, дәлелді тілейді. Әйтпесе, осы жинаққа кірген көп өлеңнің, сол ақындікі екендігі туралы бірқатар күдік, сенімсіздік тууы да мүмкін. Онан соң шығармаларда келетін

кісі, жер аты, шет сөздерге де түсінік керек. Кітап басылар кезде, міне, осы көрсетілгендер еске алынғаны жөн. Мұның бәрі Қайымның қолынан келеді және кітаптың басылуына бөгет болмайды.

Исмаилов Есмағамбет
05.07.1945.

* * *

ОТЗЫВ **об исследовании К. Мухамедханова** **на тему «Поэтическая школа Абая»**

Мухамедханов Каюм является одним из молодых талантливых литераторов Казахстана. За время своей научно-литературоведческой деятельности с 1938 по 1945 годы он провел исследовательскую работу в области абаеведения и истории казахской литературы 20 века, а также по изучению творчества современных народных акынов. Являясь одним из первых организаторов и научных работников государственного музея Абая в Семипалатинске, Мухамедханов собрал исключительно ценные рукописные, архивные и фольклорные материалы, имеющие непосредственное отношение к жизни и творчеству классика казахской литературы Абая Кунанбаева.

Благодаря находке Мухамедханова в последнем полном собрании сочинений Абая опубликованы впервые, до сих пор неизвестные, девять стихотворений Абая.

Помимо целого ряда литературно-критических статей товарищем Мухамедхановым выполнены самостоятельно три научно-исследовательские работы:

1. Собрание сочинений казахского поэта 20 века Арипа Танибергенова. Собраны все рукописные материалы и подготовлены к печати тексты поэта с обстоятельной вступительной статьей и научными комментариями. Объем работы 20 печатных листов. Из них 5 п.л. составляет его исследования.

2. Исторические поэмы «Кабанбай», «Богенбай» – исследование и анализ в объеме 2 п.л., которые были включены в первый том «Истории казахской литературы».

3. «Поэтическая школа Абая» – эта объемистая исследовательская работа Мухамедханова, где охвачены наиболее полные тексты произведений ближайших учеников Абая (сыновей Абая – Магавьи, Акылбая, Турагула; племянников поэта – Какитая, Аубакира; друзей – Кокпая, Муха и др.).

Общий объем работы составляет 32 п.л., из них 8 п.л. – его исследования (биографические материалы, анализ творчества отдельных поэтов, комментарии и т.д.).

Эта работа товарища Мухамедханова, с точки зрения изучения нового этапа истории казахской литературы конца 19-го начала и 20-го века, представляет собой весьма большой научный интерес. Автор в своей работе анализирует абаевские новые поэтические традиции казахской литературы, ставит проблему романтизма в казахской литературе и выявляет стиль отдельных поэтов абаевской плеяды.

Данная работа является вполне достойной к представлению ее в качестве кандидатской диссертации.

*Е.Исмаилов,
доктор филологических наук, профессор,
11 декабря 1945 г.*

* * *

Из отзыва директора института казахского языка и литературы Казахского филиала АН СССР, профессора **С. КЕНЕС-БАЕВА** об исследованиях К.Мухамедханова на тему «Поэтическая школа Абая:

«Обстоятельным вкладом в абаеведение является оригинальная и содержательная работа К.Мухамедханова «Поэтическая школа Абая» объемом в 32 п.л., в которой удачно сочетается литературоведческое исследование с текстологическими изысканиями. Эта работа Мухамедханова включена в 1-й том

«Истории казахской литературы», изданный Казахским филиалом Академии наук СССР. Мухамедханов проделал большую плодотворную работу, свидетельствующую о его серьезной научной подготовке и разносторонних научных интересах» (10 декабря 1945 г.).

* * *

Қ. Мұхамедхановтың «Абайдың әдеби мектебі» тақырыбындағы диссертациясы жайында

Қ. Мұхамедханов жолдастың диссертациялық еңбегінің авторефераттарын оқып танысқанда мынадай пікірлер айтуға тура келеді.

Диссертацияның тақырыбын автор өте орынды тандап алған. Қазақ әдебиетінің тарихында әдеби мектеп жасаған ақындар жайлы бұрын арнаулы бірде бір ғылыми еңбек жоқ болатын. Әсіресе, Абай маңына топталған, ұлы ақынның тәрбиесін көріп, өнегелі ісін мектеп еткен жаңашыл жастар туралы шынайы ауыз тұшырлық зерттеу болмаған-ды. Абайдың өмірін, творчествосын зерттеушілердің көпшілігі бұл мәселені жұқалап қана жаппа өтіп кететін.

Автор тандаған тақырыбы арқылы көп жылғы іздену, жинау, зерттеу нәтижесінде Абай ұлылығының жаңа бір күңгей бетін ашқан сияқты. Абайдың шәкіртсіз ұстаз еместігін, Абай өнегесі, Абай әсері жаңалықтың лебі ескен, өршіл сезімге жетелейтін, өнерге үндейтін, білімге шақыратын, өмірдің ұнамсыз жақтарына әрі әділ, әрі қатал үкім айтуға үйрететін тура мағынасындағы өмір мектебі екендігі нақты материалдарға сүйене отырып жете баяндалғаны көрініп тұрады.

Абай өз жұртының келешек тарихи тағдыры ұлы орыс халқымен, оның алдыңғы озық мәдениетімен табысқанда ғана дұрыс шешілетіндігін талай рет айтқаны бізге мәлім. Абайдың ақын шәкірттері үшін бұл үндеу сөз программа тәріздес еді. Мысалға Ақылбай, Мағауияның шығыстың тар өрісті поэмасын үлгі етпей, орыс әдебиетіне бет бұрып, құмарта оқып,

құптай қабылдап, оның ұлы дәстүрлерін өнеге еткендігі. Абай көрсеткен жол, сілтеген бағыт, салған іздің адастырмас нысан болғандығын күмәндандырмайды. прогрессивті идеяларын дала жұртына таратудың, насихаттаудың белгісі болғандығын нақтыландыра баяндаған. Г. Потаниннің «Қырғыздардың ақырғы ханзадасының киіз үйінде» деген мақаласынан Халилolla жайында келтірілген мысал – Абайдың, оның шәкірттерінің орыстың алғыр ойлы революционер демократтары жайындағы қошеметті көзқарасты ұсынғандарын терең дәлелдей түседі.

Автор қазақ тарихының өткен ғасырдың екінші жартысындағы келбетіне көз жібере отырып, патша үкіметінің 1868 жылғы «Қазақ даласын билеу ережелері» туралы шығарған заңына көзқарас жайындағы екі түрлі жікті (бірі – Шәңгерей, Байтоқ, т.б. екіншісі – Шортанбай, Дулат, т.б.) айқындап, екеуінің де кертартпа бағыт екенін айта келе, Абай бас болған жаңа қауымның орыс мәдениетін құбыжық көрмей, қайта қазақ жұртшылығымен туыстыру мақсатын көздеген игілікті істерін, қасиетті қызметтерін айқын және өте дұрыс баяндаған. Абай шәкірттерінің жазба әдебиет өкілдері болып және ақпа ақын, әнші, ертегіші, жыршылар болып екі салада қаралуы да орынды. Бұлардың қай – қайсысы болса да қыр сахарасында мәдениеттің, өнердің ұрығын егушілер, бір ұрандағы, бір мақсаттағы адамдар екендігі айрықша дәлелденген. Өйткені, біреулер Пушкин, Лермонтовтардың ұлы дәстүрлерінен рухани сусындап, сол бағытта мәдениетті поэмалар туғызса, екіншілері Татьяна сияқты сүйкімді орыс қызының терең сезімді, әсерлі әнін қыр еліндегі қазақ тыңдаушыларына туыстырушылар болды. Біреулері орыс әдебиетінің классикалық үлгілерін қазақ поэмасына енгізуге қам жасаса, екіншілері қурай сыбызғыға құлағы қаныққан қазақ тыңдаушыларына «Дунай толқындары» сияқты орыстың әсем сазды күйлерін скрипкамен орындап, дала жұртының жаңа сападағы көркемдік сезімін оятуға жәрдемдесті. Автор бұл мәселелерді ашуда жете дәлелдеуде шын көңілмен қуанарлық еңбек еткен.

Автор Ақылбайдың «Дағыстан», Мағауияның «Медғат – Қасым» поэмаларына дұрыс ғылыми талдау жасаған. Әсіресе

«Зұлыс» поэмасы жайындағы кейін тапқан 140 жол жалғас өлеңі Ақылбайдың «Зұлыс» поэмасын жазуда алдына кең құлашты жоспар қойғандығын анықтайды, езілуші құлдардың колонизатор қожаларға қарсы әділетті қарсылығын, күресін суреттей отыра ақын езілуші қауымға ниеттестігін білдіреді. Бұл жай қазіргі күннің өзінде жаңа соғыс өрті тұтандырмақ ниетіндегі ағылшын-американ қанқұйлыларының тойымсыз табиғатын, қанау-тонауға жеріктік жаратылысын әшкерелеуде өзінің саяси өткірлігін, идеялық қуатын көтере түсетін шығарма екендігін аңғартады. «Еңлік-Кебек» поэмасын жазуда Мағауияның да өзіндік беті болғандығы, Кенгірбай бейнесін жасауда шын өмір фактісін объективті ете отырып, кезінде мадақталып жүрген «ел ағасы» билердің жауыздық сипатын дұрыс суреттегені, әділетсіздіктің табиғи сырын ашып бергендігі жайында автор өте құнды қорытынды жасаған. Абайдың ақын шәкірттеріне қатал, әділ сыншы болғандығын, олардың шығармаларының жақсы жақтарын дәріптеп, осал жерлерін уақытында түзеуге жөн-жоба беретін шынайы ұстаз – тәрбиеші болғандығына диссертацияда үлесті орын берілген. Ақындық мектептен үлгі алған оқушылар тобы Абайдың даналық қасиетін қадірлей білгендігі де фактілермен дәлелденеді. Автор Абай шәкірттерінің шығармаларында кездесетін қайшылықтарды, оның себептерін дұрыс түсіндіреді. Автор бұл дәлелдеулердің бәріне марксизм – ленинизм ғылымының жеңімпаз қағидаларын арқау етіп отырды. Бұл тақырыптардың мейлінше кең екендігін автор ескертіп өтеді. Шын мәнінде Абай мектебінде тәрбиеленген әрбір шәкірттің творчествосының өзі (Әріп, Ақылбай, Мағауия...) салмақты бір ғылыми еңбектің тақырыбы болуға жарауы да даусыз.

Ақылбайды құрметтейтін жұршылығымыздың алдында бұл істер кезекті күн тәртібіндегі мәселе сияқты.

Біз бұл диссертацияны Абайды зерттеу ісіне қосылған қымбатты үлес деп тауып, ғылым кандидаты дәрежесін алуға толық тартымды еңбек деген пікірді қуаттаймыз.

Ә.Рахымжанов.

Семей Пединститутының

Қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

**«Абайдың әдеби мектебі» атты
Қ. Мұхамедхановтың диссертациялық еңбегі туралы**

Абайдың поэзиялық мұрасын, оның айналасына топталған акын шәкірттерін монографиялық түрде зерттеу – әдебиетшілеріміздің алдындағы кең жатқан арна.

Абайдың творчествосы туралы пікірлер басқа жазушыларға, ақындарға қарағанда көп айтылғаны, талай дау-тартыстар тудырғанымен әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Абайдың лирикалары, аудармалары, орыс әдебиетінен алған үлгісі, поэмалары мен қара сөздері жеке – жеке үлкен зерттеудің тақырыбы.

Қ. Мұхамедханов жолдас алған Абайдың акын шәкірттері туралы тақырып – әрі тың, соны, бұрын-сонды себепсіз жөнді көңіл бөлінбей келе жатқан үлкен бір сала. Автордың бұл тақырыпты ғылыми зерттеуге алуының мәні зор. Себебі ұстаз Абайдың акын шәкірттерін тәрбиелеуі, олардың әдеби еңбектері туралы ғылыми еңбек шығуымен бірге оқушы, оқытушылар үшін материалдар бермекші.

Диссертациялық еңбек автордың он жылдан аса ізденуінің нәтижесінде көптеген тың мәселелерді қамтыған. Абайдың акын шәкірттерін топтап және басты-бастыларының шығармаларын жеке талдаумен бірге, бұрын белгісіз библиографиялық, биографиялық материалдар берген.

Кіріспе бөлімде автор Абайдың акын-шәкірттері туралы жазған мақалаларға сын көзімен қарап, талдау жасап шығады. Бұл баспа жүзіндегі сындардың өзінен автордың материалы мол, пікірі дәлелді екенін айқын аңғаруға болады.

Абай және XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиет деген тарау өте орынды берілген. Мұнда бұл кезде туған әдебиетіміздегі екі бағытты қарама – қарсы қою арқылы Абайдың жаңа жазба әдебиетіміздің негізін қалаудағы ролін айқындай түседі. Абайдың үлгі, өнеге алғаны ұлы орыс халқының мәдениеті мен әдебиеті екенін көптеген фактілермен дә-

лелдейді. Әсіресе, Абайдың інісі Халилолланың Белинский, Добролюбовты дәріптеуін көрсетуі үлкен жаңалық сияқты.

Автор Абайдың ақындық, әдебиеттік мектебі деген тарауды талдаудан бұрын оның сыншыл реалистік бетін, ұстаздық жолға келуін кең көрсетеді. Диссертацияда Абайдың ағалық, ұстаздық өнегесінің өрісі кең екенін байқаймыз. Абай шәкірттерін қалада орыс мектептерінде оқытумен бірге, ауылдағы мектептерге де көңіл бөлген. Ол қазақтың ауыз әдебиеті үлгісіне ерекше назар аударумен бірге, шығыстың классиктерінің әдебиеті мен орыс әдебиетінің үлгілерін ел ортасына әңгіме етіп кең жайған. Өздері ақын, өнерпаздар болумен қатар, кейбір шәкірттері Абай идеясын алға апарушы, әдебиетке жаңа түр мен мазмұн әкелуші екені де айқын, дәлелді ғылыми зерттеумен түйінделген.

Диссертант Абай аймағына топталған: әнші, музыкант, ертегіші, ұста-өнерпаздардың өзін жалпы шолу ізінде топтап өтеді. Ақылбай, Мағауия творчествосындағы романтикалық поэмалар, Көкпай, Әріп творчествосындағы қазақ халқының тарихы, өткен өмірімен байланысты поэмалары мен әлеуметтік тақырыптағы өлеңдері кең талданады.

Ақылбайдың өмірі, әсіресе «Дағыстан» мен «Зұлыс» атты поэмасына автор жаңа материалдар негізінде толық зерттеу жасаған. Мағауияның «Еңлік – Кебек», «Медғат – Қасым» поэмасында жеке тарауда толық тексерілген. Әсет, Көкпай, әсіресе Әріп творчествосына автор әділ бағасын берген. Қосымша материалдарда: Халилолла, Мұхамеджан, Бейсенбай, Баймағанбет, Мұқа және басқалары туралы тың материалдардың өзі Абайдың өмірі мен творчествосын кең тани түсу үшін бағалы материал екені сөзсіз.

Жалпы алғанда, Абайдың ақын-шәкірттері туралы бұрын мақала көлемінен асқан еңбек болмаса, диссертант ұзақ іздену арқылы үлкен ғылыми қажетті еңбек туғызған. Егер «Абайдың әдеби дәстүрі» деген қысқа тарау жеке бөлінбей-ақ, «Абайдың өнеге алған ұлы мектебі» деген бөлімге қосылса, талдаудағы

сөйлемдерді стильдік жағынан жөндеп, жинақтай түссе, бұл еңбекті баспаға ұсынуға да болады дер едім. Сол сияқты, еңбектің 143-беттегі «Ақын аға» романында «Еңлік – Кебек» романы дұрыс суреттелгені айтылған. Бірақ, осы Мағауия поэмасының авторлық ойдан тудырған образ алуы, Әріпті шындықтан қайшы көрсетуін сынай өтуге болар еді.

Сол сияқты: автор С.Мұқанов, Х.Жұмалиев, Е.Исмаилов жолдастардың еңбектеріндегі, мақалаларындағы Абай және шәкірттері туралы пікірлердің жақсы және кемшін жақтары ашық айтылмаған. Автор проф. М.Әуезовтің 1933 – 1934 жылы жазған еңбектерінде Абайдың ақын-шәкірттері туралы айтылатынын көрсетеді. Шынында, 1940 жылға дейінгі көптеген мақалаларда Абай туралы қате көзқарас боп келгені белгілі. Автор Абай және оның шәкірттері туралы мәселені дұрыс шеше отырып өткендегі мақалаларға сын көзімен қарауы аз болған.

Диссертацияда Абай және оның шәкірттерінің орыс мәдениетінен үлгі алып өскені, ұлы революционер-демократтар туралы көп айтылады. Абай және оның шәкірттері революцияшыл – демократтар есімін білгенімен, олардың идеясына жете алмағаны, өз бастарында көптеген қайшылықтар болғаны мәлім. Бұл мәселені де автор баспаға дайындауда кеңірек ескеруі қажет сияқты.

Қорыта айтқанда, бұл диссертациялық еңбек ұзақ іздену, зерттеуден туған, ғылыми зерттеу ісінде өзіндік ізі, ой-пікірі бар әдебиетшінің қолынан шыққан. Автордың әдебиет зерттеуде икемі, талабы мол екендігін көрсетеді. Сондықтан, еңбек филология ғылымының кандидаты дәрежесін алуға толығынан жарайды деп есептеймін.

*Қ. Тұрғанбаев.
Қазақстан Мемлекеттік
Университетінің доценті.
Апрель, 1951 жыл.*

* * *

ОТЗЫВ

**о диссертации тов. К.Мухамедханова на тему
«Литературная школа Абая», представленной на
соискание ученой степени кандидата филологических
наук**

Своевременность и актуальность работы тов. Мухамедханова, посвященной специальному и детальному изучению темы о литературном окружении Абая, совершенно очевидна. Эта тема оставалась до сего времени малоисследованной.

Многие вопросы этой темы ставились и решены в той или иной мере в работах крупнейшего абасоведа – профессора М.Ауэзова. Сведения об отдельных поэтах – учениках Абая даны также в работе А.Жиренщина. «Абай и его русские друзья», Алматы, 1949 г.

В работе тов. Мухамедханова впервые дается обстоятельная и разносторонняя разработка темы. Диссертационная работа товарища Мухамедханова – результат его многолетних изысканий, она особенно ценна тем, что в ней подвергнуто изучению большое количество неопубликованных рукописных материалов.

В работе подробно исследуется творчество виднейших поэтов-учеников Абая и их взаимоотношения с великим казахским поэтом. Значительное место уделено и рассмотрению творчества певцов-сказителей из среды литературного окружения Абая.

При этом диссертант рассматривает творчество учеников Абая в тесной связи со всей литературной жизнью эпохи, с конкретным историко-литературным процессом, ясно показывая борьбу литературной школы Абая против реакционных, религиозно-мистических поэтов, проповедовавших ислам.

Особо следует отметить как заслугу диссертанта то, что в работе широко ставится вопрос о прогрессивном влиянии передовой русской литературы в формировании литературной школы Абая и в формировании и творчества ее отдельных

представителей. В этой связи нужно подчеркнуть, что работа тов. Мухамедханова вносит много нового и ценного и в понимание большой проблемы о русско-казахских литературных отношениях, о влиянии русской литературы на развитие и формирование казахской литературы.

Партийный подход к изучению литературных процессов, идейная страстность и принципиальность, использование обширного рукописного материала, глубина и самостоятельность суждений, обоснованность и убедительность основных положений – эти достоинства диссертации показывают, что автор ее является сложившимся и вполне зрелым исследователем литературы.

Каковы отдельные недочеты работы на наш взгляд?

Хотя в диссертации имеется утверждение о том, что реалистические традиции Абая закреплены его учениками, однако автор не показал, каков был путь этих поэтов к реализму, путь к реализму от «романтических поэм». Кстати, правильно ли называть поэмы Абая и Магавьи романтическими? Ведь по отношению к этим поэтам нельзя говорить о романтизме, как об определенном миропонимании, системе взглядов на литературу.

Далее, следовало бы показать, какую роль сыграли певцы-ученики Абая, в качестве пропагандистов его эстетических принципов в области понимания роли певца, сущности и задач музыкального творчества.

Несмотря на наличие отдельных недочетов, работа тов. Мухамедханова представляется нам очень ценным и актуальным исследованием, и нужно надеяться, что она найдет должное признание Ученого совета.

*З.А.Ахметов,
кандидат филологических наук.
Апрель, 1951 г.*

* * *

**Из отзывов члена-корреспондента АН КазССР,
профессора И. Т. ДЮСЕМБАЕВА об исследованиях
К. Мухамедханова**

на темы «Текстология произведений Абая» и «Поэты абаевского окружения»:

В «Полном собрании сочинений Абая Кунанбаева в двух томах» (изд. АН КазССР, 1977г.) И.Т.Дюсембаев, назвав ряд ученых, опубликовавших ранее найденные ими неизвестные стихи Абая, по их мнению, принадлежащие перу Абая, отмечает следующее:

«Среди них, кроме цикла стихов поэта (Абая), найденного К. Мухамедхановым, все остальные совершенно не заслуживают внимания» (стр. 12-13). И далее: «...написав многочисленные исследовательские работы по изучению наследия Абая и творчества последователей великого поэта, ученый Каюм Мухамедханов внес весомый вклад в науку. Невозможно не считаться с его мнением» (стр. 15).

В примечаниях к «Сборнику произведений казахских акынов и поэтов конца XVIII и XIX вв.» (изд. АН КазССР, 1962г.), составитель сборника **И.Т.ДЮСЕМБАЕВ** особо выделил то обстоятельство, что все художественно-текстовые и научно-биографические материалы о поэтах абаевского окружения Акылбае и Магауие Кунанбаевых, вошедшие в сборник даны непосредственно по диссертации и приложению к диссертации К. Мухамедханова (стр. 416).

Все последующие переиздания произведений поэтов абаевского окружения осуществляются на основе рукописных списков, представленных к печати Мухамедхановым.

Профессор **Х.СУЮНШАЛИЕВ** отмечал несравненную источниковедческую роль обнаруженных К.Мухамедхановым произведений учеников Абая:

«Полный и подлинный вариант поэмы «Дагестан» введен в хрестоматию 9 класса по представлению Каюма Мухамед-

ханова. Этот же вариант использован нами. Поэмы «Зулус» и «Медгат-Касым» печатаются по рукописи Каюма Мухамедханова. Текст поэмы «Енлик-Кебек» взят из рукописного фонда К.Мухамедханова в АН КазССР и публикуется впервые в настоящем сборнике» (стр. 321-322).

* * *

Мен Қайым Мұхамедхановты алғаш рет 1951 жылы Қазақ ССР ҒА ғимаратында (ол кезде Киров көшесінде болатын) алғаш рет көрдім. «Абайдың әдеби мектебі» деген тақырыпқа кандидаттық диссертация қорғау үшін келген екен. Ол кезде Абай атындағы пединституттың филология факультетінде 2-курс студентімін. Диссертация жазу, оны қорғау дегеннен хабарымыз жоқ. Шымкент қаласынан ұстазым әдебиетші ғалым Әбіш Байтанаев келіп, сәлем бере барып едім, ол кісі жұлып алғандай: «Сен бүгін менімен бірге бол. Менің жолдасым Қайым Семейден келді, диссертация қорғайды. Сен соны көруің керек, әдебиетші ғалымдардың бәрі де сонда келеді, араласа бергенің дұрыс», – деп еркіме қоймай ертіп барды.

Барсақ диссертация қорғау орны екінші қабатта екен. Адамдар сапырылысып, біразы, неге екенін білмедім, күтпеген бір оқиға болатындай дегбірсіз қалпын танытады. Өз ұстаздарым проф. Х.Жұмалиев, М.С.Сильченко да сонда жүр. М.Әуезов, С.Мұқанов бастаған топтар да өз алдына қызу әңгіме үстінде... Мен танымайтын ақын, жазушы, ғалымдар да көп жиналыпты. Үлкен бір сайысқа түсетіндей білек сыбанып, даярлық үстінде еліріп жүргендерді де байқадым. Қорғау залына кірсек, адамдар жайласып отырып қалыпты, әрең дегенде орын тауып орналастық-ау әйтеуір. Танымағандарымды Әбекеңнен сұрап, біліп отырмын. Бірақ жыға танып жатқан мен жоқ. Осы арада Президиумға белгілі кісілер шығып, ғылыми хатшы Қ.Мұхамедхановтың құжаты бойынша диссертантты жанжақты таныстырып өтті. Ғылыми кеңестің төрағасы болар бір ірі кісі Қайымға ресми түрде сөз беріледі деді. Қайым аға мінберге шығып шашын бір сілкіп қалды да, жазғанына қарап ұзақ оқығандай болды. Бірақ жігерлі, өзіне өзі сенетіндей

батылдықыпен сөйлеп, қойылған сұрақтарға да жауапты іркілмей қолма-қол беріп тұрды. Диссертант және оның еңбегі жайында ғылыми жетекшісі академик Мұхтар Әуезов, әр пікіріне тиянақты дәлел келтіре отырып, тыңдаушыларды баурап алғаны анық сезіліп тұрды. Қорғау басталғанда тып-тыныш, рет-ретімен басталған сияқты еді, уақыт өткен сайын ресми емес оппоненттер қыза сөйлеп, дау-дамайды ушықтырып жібергендей болды. Енді, тіпті, сөз сөйлеушілер таласа-тармаса мінберге ұмтыла бастады. Пікір алмасу қыза келе қып-қызыл дау-дамайға айналды да кетті, Абайдың ақын шәкірттері Көкбай, Шәкәрім, Әріп, Сұлтанмахмұт т.б. ескішіл, діншіл, буржуазияшыл ұлтшыл, олардың еңбекте орын алуы, талдануы жат идеологияны насихаттаушылық, үлкен саяси қателіктерге ұрындыратын зерттеу деген сараптама тындап отырған менің үрейімді ұшырды. Басқаларды білмеймін, маған осылай әсер етті. Не болар екен деп сескене бастадым. Әсіресе, сол кездегі жазушылардың серкесі деп саналған С.Мұқановтың айыптау сарынындағы талас пікірлері мені түңілдіре түсті. Жанымдағы Әбекеңе бұрылып, «мұнысы несі?» десем, «Үндеме, сабырмен тыңдай бер, айтыс деген осындай болады», – деп мені жұбатқандай болды. Өз ұстазым Хажекең сілкіне қыза сөйлеп, пікір таласында айыптау, жазғыру сарынын ушықтырып жібергендей сезілді. Үш-төрт сағаттан астамға созылған талас-тартыстан уақыт жылдам өткенін білмей де қалдық. Не үшін ақ тер, көк терге түсіп таласып жатқанын мен терең сезіне алмадым. Шамасы, бұл мәселеге менің даярлығым жоқ сияқты көрінді. Мақсат тілегім – әйтеуір Қахаң жағында.

Ғылыми кеңес мүшелері жасырын дауыс беріп, нәтижесінде Қайымды ғылым кандидаты болды деп құттықтасып жатты. Ғылыми кеңестің кейбір мүшелері Қаханды құттықтауға келмей кетіп қалуы мені таңдандырды. Өздері дауыс беріп көңіл бөлмегендей кетіп жатқаны несі деп ойлады. Соңына таман Әбекең екеуміз құттықтап қолын алып жатқанда Қахаң ұстазыма қарап: «Әбеке, бір дауыс артық алып, әуіріммен шала кандидат болып шықтым ғой», – деп кекесін түрде күліп еді. Әбсқс: «Қаха, осыған да шүкір де, мен, тіпті, ғылыми

кеңестің бет алысынан сесекеніп едім, – деп ағынан жарыла сөйлеп, досын алқалай құшақтап, қуана құттықтады. – Ой, Қаха, мен ұмытыппын ғой, мына студент менің шәкіртім, аты Мекемтас, ғылымға икемі бар, ғылым-білімдегі айтыс тартысқа осы бастан бойы үйрене берсін деп әрі өзіңе таныстырып қояйын деп әдейі ертіп келдім», – деп еді, Қахаң маған қолын беріп: «Ғылымда жолың болсын, қарағым», – деген ағалық жылы лебізіне мәз болып калдым.

*Мекемтас Мырзахметұлы,
шәкірті, профессор.
Тараз, 12 ақпан 2005 ж.
«Қайым туралы сөз».
Фолиант. Астана, 2006.*

**ПРИЛОЖЕНИЯ К ЗАЩИТЕ ДИССЕРТАЦИИ:
«ЛИТЕРАТУРНАЯ ШКОЛА АБАЯ»
(Краткие тезисы диссертации)**

Цель диссертации «Литературная школа Абая» заключается в том, чтобы показать:

- какую роль литературная школа Абая сыграла в истории казахской художественной литературы
- что нового она внесла в развитие казахской поэзии
- каковы ее идейные истоки
- как и каким путем она возникла
- какую роль она сыграла в деле приобщения казахского народа к великой русской культуре, в деле дальнейшего сближения и укрепления дружбы между казахским и русским народом.

В диссертации подробно исследуется степень воздействия Абая и передовой русской литературы на всех участников литературной школы Абая. Выясняется вопрос о том, что нового в смысле идейного содержания и художественной формы внесли в казахскую литературу ученики Абая. Рассматриваются

методы, которыми пользовались ученики для популяризации творчества Абая, для пропаганды его идей в казахском обществе.

На основе детального критического анализа творчества каждого представителя этой школы особое внимание в научном исследовании уделено выявлению:

- роли каждого участника литературной школы Абая
- его творческих взаимоотношений с Абаем
- оценки его литературного наследия

В диссертации анализируется роль литературной школы Абая как отражение передовых идей и социального прогресса в борьбе с реакционными течениями казахской общественной мысли и религиозно-мистической идеологией.

Диссертационное исследование начинается с характеристики мировоззрения Абая, тщательного анализа его творчества в свете социально-экономических условий развития казахского общества второй половины XIX века, на фоне многовековой культуры казахского народа и в тесной связи с воздействием на него передовой русской культуры и литературы.

Далее в исследовании разбирается состав литературной школы Абая. Ученики Абая делились на две группы – группу поэтов и группу певцов-композиторов и сказителей. Подробно рассматривается работа Абая с этими группами учеников. Каждому ученику дана детальная характеристика. Диссертантом были исследованы не только отношения учеников с учителем – Абаем, но также и взаимоотношения между учениками Абая.

В диссертации представлен анализ следующих вопросов:

- как Абай руководил учениками
- каковы были его творческие задания
- идейно-прогрессивное значение заданий учителя

Особо выделяется творчество пяти поэтов – учеников Абая, произведения которых почти полностью дошедшие до нас, позволяют наглядно показать их творческую индивидуальность и подвергнуть детальному литературному анализу их произве-

дения. Это поэты, сыновья Абая – Акылбай и Магавья, а также Асет Найманбаев, Арип Танирбергенов и Кокпай Жанатаев. Впервые подробно освещается жизненный и творческий путь каждого из них. А на основе анализа ряда произведений, которые до сих пор были неизвестны исследователям, дан анализ художественных и идейных особенностей творчества каждого. В диссертации показана большая новаторская роль учеников Абая для развития казахской поэзии.

Последняя глава диссертации суммирует все положительные стороны литературной школы Абая, а также вскрывает их слабости и недостатки.

Диссертация построена на основе изучения еще неопубликованного рукописного литературного наследия представителей литературной школы Абая. Большая часть этого наследия была найдена автором диссертации в процессе его многолетних изысканий (1939-1950 г.г.) в архивах городов Семипалатинска и Алма-Аты, а также собрана на родине Абая. Автор использованы записанные им мемуарные материалы. Автор использовал существующую литературу по данному вопросу на казахском и русском языках.

В качестве приложения к диссертации даются краткие биографии: Халилолла Кунанбаевич Ускенбаев, Какитай Исхаков, Муха Адильханов, Аубакир и другие.

Диссертация построена на источниковедческих материалах, доселе неизвестных исследователям. Она позволяет в новом свете оценить огромную историческую роль литературной школы Абая; выявить ее непосредственную живую связь с казахской советской литературой.

К. Мухамедханов. 1951 г.

Біз бұл еңбегіміздегі Абай мектебі – ХІХ ғасырдағы қазақ жазба әдебиетінің тарихында бірден-бір әдебиет мектебі болған Абай мектебі.

«ХІХ ғасырда, ол ғасырдың екінші жартысында қазақ халқы оның алдындағы дәуірге қарағанда сөзсіз алға басқанын...» көрсететін – мәдени-тарихи дамудың бір көрінісі екенін зерттеуді мақсат еттік.

Абай мектебі – қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған рухани мәдениетін сын көзімен қарай игеріп, ХІХ ғасырдағы орыстың классикалық әдебиетін өзіне зор мектеп етіп, қазақ әдебиетіндегі халыққа жат кертартпа идеяларға ислам шығысының әсеріне қарсы күресте туған, өз заманындағы озық ой-пікірдің жетекшісі болған мектеп екенін дәлелдеуді мақсат еттік.

Абай ақын шәкірттерінің қазақ жазба әдебиетіне идеялық-мазмұн, көркемдік түр жөнінен әкелген жаңалықтарын ашу үшін олардың шығармашылығына әдеби талдау жасадық.

Абай мектебінің идеясын халыққа жаюда еңбек еткен Абайдың әнші, композитор шәкірттері де зерттелді.

1939-1940 жылдардан бастап Абайдың ақын, әнші, композитор шәкірттерінің өмірі мен еңбектері жайында іздену, жинау, зерттеу жұмыстары қолға алынған еді. Соның нәтижесінде Ақылбай, Мағауия, Көкпай, Әріп, Әсет, Әубәкір, Кәкітай сияқты ақындардың, әнші-ақын Бейсембай, Мұқа, Әлмағамбет, Баймағамбет, Мұқаметжан сияқты Абай шәкірттерінің өмірі мен еңбектері жайында көптеген мағлұматтар, деректер жиналып зерттелді. Сол жиналған материалдар осы еңбекке негіз болды.

Осы ретпен зерттеуге қолға алынған жұмысқа маркешілдік әдебиеттану негізінде талдау жасауды ең басты мақсат еттік.

Біз бұл еңбекті негізі үш бөлімге бөліп қараймыз:

Бірінші бөлімнің алдында кіріспе сөзі бар.

Бірінші бөлімнің өзі екі тарауға бөлінеді: Бірінші тарауда «Абай және Абай алдындағы әдебиет жайына» шолу жасалады.

«Ұлы жазушы өз елінде қандай орында болу қажет болса, бүкіл орыс жұртшылығының көз алдында сондай ардақты орынға не болған тұңғыш ақын сол (Пушкин. – Қ.М.) болды», – дейді Н.Г.Чернышевский.

Қазақ әдебиетінің тарихында Абай алып отырған ардақты орны жайында да Н.Г. Чернышевскийдің Пушкин туралы айтқан осы пікірін айнытпай айтуға болады дейміз.

Абай ақындық өнердің зор маңызын, ұлттық мәнін терең түсініп, қазақ поэзиясын халықтық ұлттық дәрежеге көтерген бірінші ақын.

«Ақын» деген ұғым Абай атымен, Абайдың әдеби еңбегімен келіп ұштасқаннан бастап ең ардақты мағынадағы ұғымға айналады. Ақынның қоғам өміріндегі орны, халық алдындағы міндеті айқындала түседі. Сөйтіп, Абай өлеңдері арқылы қазақ жазба әдебиетінің тарихында «ақын» деген ұғым әлеуметтік мәні бар терең мағына алып, биік дәрежеге көтеріледі.

Абайдың әдебиетте ұстаған жолы ақындық дәстүрі қазақ әдебиетінің тарихында ерекше орын алатын әдеби мектеп болады.

I-II тарауда осы Абай поэзиясының тұрғысына қарап, XIX ғасырдағы қазақ жазба әдебиетіне шолу жасалады: XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ әдебиетінде идеялық күрес күшейіп, әдебиеттің даму бағыты айқындала түседі. Әдебиеттегі бұл жаңа бағыт бүкіл Россиядағы қоғамдық дамудың нәтижесінен туғанын, бұл кезде Чернышевскийдің қуатты үндеуі бүкіл Россияны тебіrentіп, әдебиет әлеміне Некрасов, Салтыков-Щедрин, Чернышевский, Добролюбовтер шыққаны, орыстың революцияшыл-демократтары әлеуметтік өмірдің бар саласына әдебиет, көркем-өнер, ғылымға-түгелдей күшті әсер еткені – Россияда болып жатқан бұндай әлеуметтік қозғалыстың қазақ өміріне де әсері тигені, орыстың-революцияшыл-демократтарының идеологиясы қазақтың тұңғыш мәдениет, қоғам қайраткерлерінің – ақын-жазушыларының әлеуметтік ой-пікіріне жетекші болғаны, Абай бастаған әдебиеттегі жаңа бағыттың осындай тарихы мәні барлығы зерттеледі.

Абай бастаған жаңа бағытқа қарсы XIX ғасыр әдебиетінде ақындардың екі тобы, екі түрлі ағымы болғаны:

Бірінші: патша үкіметінің саясатын, қанаушы топты дәріптеушілер: (Байтоқ, Жанұзақ, Шәңгерей, ...Әкім, «Көркем өнер – көркем өнер үшін».)

Екінші: Шортанбай, Дулат, Мұраттар – патшаға қарсы, оны жақтаушы бабаларға қарсы. Ескіні жырлайды. Реакционный романтизм және Шайхысламов.

Абай екеуіне де қарсы күресті.

XIX ғасыр әдебиетін жазба әдебиет дәрежесіне көтеріп, алдыңғы қатарлы прогрессившіл мәдениетке бағыттап, бастаған мәдениетті ақындық мектеп жасаған Абай болғаны айтылып, еңбектің бірінші бөлімі қорытылады. Бұл 40 бет.

Екінші бөлімге:

3 – тарау. Абайдың әдеби мектебінің өнеге еткен үлгі мектебі орыс әдебиеті болғаны.

Орыс әдебиеті классиктерінің шығармалары Абай ауылына Абайдың 25-30 жастарының шамасында, 1865-1870 жылдар келе бастағаны, орыстың революцияшыл демократтарының идеясын Абай ауылына тұңғыш әкелуші ақынның өзінің інісі Халилolla болғаны; Абай мектебіне Пушкиннің, Лермонтовтың, Гоголь бастаған натуралдық мектептің өнеге болғаны. Белинский, Чернышевскийдің әсері айтылады.

4 – тарауда Абай мектебінің өз халқының мәдениетін орыс классиктерінің үлгісімен сын көзімен қарай игеруі.

Бұл жөнде революцияшыл демократтардың әсері, әдебиеттегі халықтың идеясын аса жоғары бағалап, халықтың творчествосына сын көзімен қарап, таптық опат идеяны әшкерелеп, өнеге көрсетудегі Абайдың ағартушылық, ұстаздық рөлі көрсетіледі. Бұл 22 бет.

Бесінші тарауда:

Абайдың айналасына топталып, Абайды ұстаз тұтқан талантты шәкірттері айтылады. Олардың сол күннің өзінде Абайды ұстаз деп танып, өздерін шәкірт санағаны, Абайдың оларға тәлім-тәрбиесі, олардың Абай идеясын халыққа жаюдағы орны зерттеледі.

Бұл жерде Мұқа, Әсет, Бейсембай, Әлмағамбет, Мұқаметжан, Баймағамбеттер топтасып тексеріледі.

Осы әнші шәкірттердің Абайдың тірі күнінде-ақ ұстазының идеясын қазақ даласына жайып, Абайдың, Пушкиннің, Лермантовтың, Крыловтың аттарын қазақ халқына сүйікті, әйгілі еткені, бұл жөніндегі олардың еңбегі сөз болады (89 бет).

Абайдың бұл шәкірттер тобы – өз жандарынан шығарма жазбай, Абай шығармаларының, Абай аударған Пушкин, Лермантов, Крылов өлеңдерін, көбінесе Абай шығарған әндермен, өз әндерімен елге жаюшылар. Абай айтып берген орыс халқы жайындағы әңгімелерді, орыс жазушыларының романдарының уақиғаларын баяндап елге таратушылар.

Бұлардың ерекшеліктері: өздері түгелдей хат біледі. Абай өлеңдерін, Абай мектебі туғызған поэмаларды көшіріп жазып алып, жаттап, түпкі нұсқасын бұзбай айту. Бұл жөнде де ескі жыршылардан ерекше екендігі.

Екінші шәкірттер тобы Абай өлеңдерін халыққа жаюмен бірге өздері де күрделі көркем шығармалар жазып, Абай мектебінің өрісін кеңіткен талантты ақын шәкірттер тобы болады.

6-тарауда: Абайдың ақын шәкірттеріне ұстаздың рөлі, Абайдың ақын шәкірттеріне талабы, қоятын шарты, шәкірттеріне тақырыпты нұсқауы, оларға сыны сөз болады.

Ақын шәкірттерінің ақындық творчестволық беті.

Мәселен:

Ақылбай, Мағауия, Әсеттер – романтикалық поэмалар жазса, Көкпай, Әріптер – қазақ өмірінен тарихи поэмалар, әлеуметтік тақырыпта Абай сұрауымен өлеңдер жазады.

Абай мектебінде сыншыл реализм мен өршіл романтизм ұшатастырыла зерттеледі (86 б.).

Үшінші бөлімде:

Ақылбайдың өмірі мен еңбегі зерттеледі. «Дағыстан», «Зұлыс», поэмаларына талдау жасалады.

Мағауияның өмірі мен еңбегі, «Еңлік-Кебек», «Медғат-Қасым» поэмаларына әдеби талдау жасалады.

Әсеттің өмірі, «Сәлиқа-Сәмен» поэмасына талдау. Әріптің өмірі, өлеңдеріне талдау жасалады. Көкпайдың өмірі, өлеңдері, «Сабалақ» поэмасына талдау жасалды.

Абай мектебі орыс мәдениетін қазақ даласына кең жаюға, сөйтіп қазақ халқын ағарту жөнінде әлеуметтік зор мәні бар еңбек етті.

Абайдың әдеби мектебі, өзіне дейін қазақ әдебиетінде болып көрмеген прогрессившіл, өршіл, сарынды, бай уақиғалы-романтикалы поэмалар туғызды. Абай мектебі туғызған поэмалардың оқиғасы тарихи шындыққа негізделгендіктен өз заманының әлеуметтік талабына сай келіп отырды.

Абайдың ақын шәкірттері қазақ әдебиеті тарихында адамдардың жағымды жаңа көркем образын жасады. Олар – бас еркі үшін, махаббат бостандығы үшін ескі салтқа, зұлымдыққа қарсы қажымай күресетін, өжет, ер мінезді ерекше қайсар жандар. (Қасым, Әзім, Ғазиза, Жәбірәйіһл, Зәһира, Еңлік, Кебек, Салиха, Сәмен т.б). Оларда күйректік жоқ, күреске бой ұрған өршілдік бар.

Абай мектебінен туған жаңа поэмалардың таптық бағыты да айқын – «Медғат-Қасымда» Мұрат, Медғат сияқты құлды езуші байларға қарсы Қасым құл, Әзім, Ғазизалар күреседі.

«Дағыстанда» Жүсіп байға қарсы кедей жігіт Жәбірәйіһл, «Салиха-Сәменде» ханға қарсы ер жігіт Сәмен, қазақтың рубасыларына қарсы, Кеңгірбай сияқты қатал биге қарсы Еңлік қыз, ер Кебек шығады.

Абай шәкірттері қазақ ескілігінен алып жыр жазғанда ұстазының ұстаған идеялық бағытын үнемі үлгі етеді. Тарихқа барғанда екі түрлі мақсат көзделеді.

Бірінші: Өткен заманның қатал заңын, әділетсіздігін, адам тағдыры қатыгез рубасылардың қолындағы кездегі жауыздықты әшкерелеу мақсаты көзделеді (мысалы: «Еңлік Кебек»).

Екінші: «Сабалақ» сияқты тарихи тақырыпта жазылған поэмада халықтық идея дәріптеледі.

Абылай туралы жырлағанда да оны хан тұқымынан етіп дәріптелмейді. Қойшылық басталған өмірі сипатталады. Өзінің жігер, қайратымен, халыққа еткен еңбегімен елге қадірлі болғаны жырланады.

Абай шәкірттерінің тарихи тақырыпты жырлауда дұрыс тарихи көзқарас, озық идея, прогрессивтік мақсат бар екені көрінеді. Бұл жөнде Абай мектебі Шортанбай, Мұраттарға қарсы шығады. (89 б).

Абайдың ақын шәкірттері ұлттық тар шеңберде қалып қоймайды, жырлайтын тақырыпты да кеңінен қамтып Кавказ, Африкаға дейін құлаш сермеді. Өз заманында бүкіл дүние жүзінде болып жатқан оқиғалардан сырт қалмай, ол жайлардың саяси-әлеуметтік мәнін терең түсінікті, өз поэмаларына тақырып етіп жырлайды. Ағылшын, тағы басқа Европа, шығыс отаршылдарының зұлымдығын әшкере етеді.

Абай шәкірттерінің поэмаларындағы махаббат мәселесі нағыз шыншылдықпен, адамгершілік, прогрессшілдік идеяда жырланады.

Өз еркімен сүйісіп-табысқан, ескі салт-санадан аулақ, ескілік жол-жобаны бұзып қосылуға талпынып күрескен жастар махаббаты жырланады.

Қазақ өмірінде ғасырлар бойы орын алған лирикалық эпостарда («Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» т.б) дәріптелетін, ежеғабыл, әменгерлік сияқты ескі дәстүрдің Абай шәкірттерінің поэмаларында ешбір белгісі жоқ.

Сол сияқты, қазақ даласына XIX ғасырда көп тараған мұсылман шығысы әдебиетінен келген ғашықтық жырлар, сопы ақындардың сарыны Абай мектебіне әсер ете алмайды.

Абай мектебі өмірді сүюді, өмір қызығын, еркіндік, махаббатты дәріптейді.

Өз поэмаларында Пушкин, Лермонтовтың революциялық мәні бар романтизмін өнеге етеді.

Абай мектебінің өршіл романтизм сарыны әдебиеттегі халықтық идеяны айқындай түсті.

Адамның ішкі сезім-сырын ашып жырлау, адамның бас бостандығын, еркіндік өмірді дәріптеу, Абай мектебі тудырған поэмалардың ерекшелігі болды. Бұндай романтик сарын шындық өмірді жырлаудың жаңа түрі болды.

Абай мектебі туғызған өлең, поэмаларда адамға әсерлі, көңілге қонымды, терең идеямен қабысқан табиғат суреттері,

лирикалы монологтар – осының бәрі орыс әдебиетіндегі прогрессившіл романтизмнің жақсы үлгісі, қазақ поэзиясын жаңғыртқан жаңалық болды.

Абайдың ақын шәкірттері қазақ поэзиясының тарихында поэма жанрын жаңа мазмұнмен байытып, жаңа көркемдік түрмен ілгері дамытқан новаторлар болды.

Сонымен қатар Абайдың, оның шәкірттерінің іштей қайшылықтары болғаны (діннен мүлде қол үзе алмауы, тағдырға сену сияқты) ашылып айтылады.

Бұлар, әрине, олардың шығармаларындағы негізгі бағыт емес еді.

Абай мектебінің көзі тірі қалған өкілдері (Көкпай, Әріп т.б.) әдебиеттегі Абай дәстүріне кір жұқтырмады.

Абайдан соңғы дәуірде олар ұлтшыл байшындардың, панисламистердің, пантюрокстердің жат идеяларынан таза сақтап, Абайдың асыл мұрасын социалистік мәдениетіміздің қорына әкеліп қосты. Олар Абай арманын көріп, Совет өкіметін, ұлы көсем Ленинді жырлап өтті.

Қорытынды:

Қосымша ретінде: Халиолла, Кәкітай, Бейсембай, Баймағамбет, Мұқа, Әлмағамбет, Әубәкір жайында мағлұматтар берілді.

Қ.Мұхамедханов
25 января, 1951 г.

* * *

АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ МЕКТЕБІ ЖӨНІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ АЙТЫС

Қ.Мұхамедхановқа филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін беру жөніндегі диссертациялық кеңестен соң Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедхановқа қарсы шабуыл басталып кетті.

1951 жылдың маусым айында Қазақ ССР Ғылым Академиясында үш күнге созылған абайтануға арналған ғылыми пікірталас болды.

«Әдебиет және искусство» журналының 1951 жылғы № 7 санында (64-75 б.) Сәбит Мұқановтың «Абайдың шәкірттері туралы» мақаласы жарық көрді. Одан республика көлемінде Абайдың ақындық мектебін қаралауға арналған мақалалар жарық көре бастады (Е.І.).

Сәбит Мұқановтың 1951 жылы «Әдебиет және искусство» журналында жарық көрген «Абайдың ақын шәкірттері» мақаласы қысқартылып беріліп отыр:

АБАЙДЫҢ ШӘКІРТТЕРІ ТУРАЛЫ¹

Абайдың ғана емес, әлеуметтік пікірде аты шыққан барлық адамның да еңбектерінен үлгі алатындар, жолын тұтынатындар әр дәуірде бола береді. Егер кімде-кім әлеуметтік пікірде ұстаздық еткен біреуден үлгі алып, соның жолын тұтынса, осының қазақша аты – «шәкірт», немесе, «жолын тұтынған», орысша аты – «ученик» немесе «последователь». Осы екі сөзді кейбіреулер екі мағынада түсінгісі келеді. «Шәкірт» деп – үлгілі адамның көзін көрген, қасында болған адамды айтқысы келеді, «жолын тұтқан» деп – үлгілі адамның көзін көрмеген, бірақ соның жолын тұтынған адамдарды айтқысы

---

¹ Қаз. ССР Ғылым Академиясының Тіл және әдебиет институты мен Қазақстан совет жазушылары одағының бірлескен жиналасында, осы жылдың 13 июнінде жасаған баяндамасынан қысқартылып алынды.

келеді. Бұлай болудың қажеті жоғына: Сталин, Жданов, Киров жолдастардың «орыс революционерлері өздерін батыстағы буржуазиялық революцияның және маркстік пікірдің атақты жолбасшыларының шәкірттері және жолын тұтынушылары деп есептейтінін конспектінің авторлары ұмытқан болуы керек», – деген сөздері дәлел. Олар бұл екі сөзді бөлмей тұтас, бір мағында алады және «шәкірт» пен «жолын тұтынған» болу үшін адамның көзін көрудің, не қасында болудың қажет еместігін көрсетеді. Бұл талассыз шындық, өйткені, Ленин мен Сталин Маркс пен Энгельстің турадан тура шәкірттері екеніне де, жолын тұтынған адамдар екеніне де ешкім таласа алмайды, сонымен қатар, Маркс пен Энгельсті Ленин мен Сталиннің көрмегені де мәлім.

Сондықтан, барлық үлгілі адамдардың жолдарын тұтынушыларға олардың ішінде Абайдың жолын тұтынушыларға да біз осылай қарауымыз керек. Олай болса, Абайдың шәкірттері немесе жолын тұтынушылар кімдер?

Бұл сұрау бірінші рет бұдан 40 жыл бұрын туды. 1911 жылы Орынборда шығатын «Қазақ» газетіндегі мақалаларында байшыл-ұлтшылдар Абайды өздерінің рухани атасы ғып көрсетпек болды. Бұл пікірдің шындыққа қайшы екенін заманның өзі көрсетті, байшыл-ұлтшылдар қазақ халқының жауы екенін өздерінің зұлымдық істерімен танытты. Ал, Абай қазақ халқының досы болған күйінде қала берді.

Екінші рет бұл сұрау 1918 жылы қайталанды. «Алашорда» партиясының Семейдегі облыстық комитеті сол жылы Семей қаласында «Абай» атты революцияға қарсы журнал шығарды. Бір жыл бойына он екі саны шыққан бұл журналдың саяси беті түгелімен Октябрь революциясына, Совет өкіметіне, социализмге қарсы болды. Мұнымен қоймай, журнал паназияттық ұран шақырып, шығыс атаулының алдына милитаристік Японияны үлгі тартты. Осы шектен шыққан реакциялық журналдың бесінші санында бас мақала боп «Абайдан соңғы ақындар» деген мақала шықты, авторының псевдонимі – «Екеу». «Екеудің» кімдер екені бізге мәлімсіз, ал мақаланың мазмұны – революцияға қарсы, сонымен қатар халқымыздың

ардақты ақыны Абайға жапқан жала, жаққан күйе. Өйткені бұл мақалада «Екеу» революцияға дейін ашықтан-ашық байшыл-ұлтшыл бағытта болған. Революция жылдары совет үкіметіне сөзбен ғана емес, іспен да қарсы шығып, «Алаш полктарын» құрып, Қызыл Армиямен соғысқан Ахмет Байтұрсынов, Мыржақып Дулатов, сияқты алашордашыларды Абайдың шәкірті еді дейді. Бұл пікірдің шындыққа жанаспайтынын, Абайға да, пролетарлық идеологияға қарсы пікір екенін дәлелдеп жатудың қажеті жоқ.

«Абайдың шәкірттері кімдер?» деген сұрауға, үшінші рет, советтік дәуірде Ташкент қаласынан шыққан «Шолпан» атты журнал жауап бермек болды. Журналдың 1923 жылы шыққан 2 – 3 және 4 – 5 сандарында «Қоңыр» атты псевдониммен біреу «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақала жазды. Мақаланың авторы, жоғарыда, «Абай» журналында жарияланған «Екеудің пікіріне түгел қосылып, ондағы революцияға қарсы пікірді тереңдетті, Совет өкіметіне қарсы құралды күрес жүргізген Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтан бастап, «Абайдың шәкірттері» деген тізімге он ақын, жазушының атын тіркеді, солардың жетуі – Октябрь революциясына, Совет өкіметіне ашық қарсы боп, қазақ халқының тарихында қара тақтаға жазылғандар.

Қазақ халқының ардақты ақыны Абайдың атына алашордашылар күйені осылайша жақпақ болды, бірақ, коммунист партиясы мен Совет үкіметі Абайдың бетіне ол күйені жақтырмады, алашордашылардың жаулық ниетпен таратпақ болған лас пікірлерінен Абайды тазалап, қазақ халқының шын мағнасындағы ұлттық мақтанышы екенін дәлелдеп берді.

Қазақ совет әдебиетінде «Абайдың шәкірттері кімдер?» деген сұрауға бірінші рет жауап берген адам – Мұхтар Әуезов жолдас. «Абай ақындығының айналасы» деген мақаласында ол былай дейді: «Абайдың дәл өз тұсында, өз дәуірінде еңбек еткен ақын төртеу, оның екеуі – Ақылбай, Мағауия Абайдың өз балалары, қалған екеуі – Көкбай, Шәкәрім. Осы төрт ақын Абайдың нағыз толық мағынадағы шәкірттері. Бұлар Абай басшылығымен өз жандарынан жырлар да жазған. Абайды

зерттеуге осы төрт ақынның атын қыстыратын бір үлкен себеп – бұлардың шығармалары арқылы Абай өзі істемесе де, бой ұрған бірталай тың еңбектер туады. Абай оларға тақырып беріп, өлеңдерін сынайды, түзейді, қалай түзеудің жолын айтады. Дәлін айтқанда, мыналар Абайдың ақын шәкірттері есепті де, Абай алды оларға жазушылық мектебі сияқты болады».

Мұхтардың бұл сөзіне қарағанда: Ақылбай, Мағауия, Көкбай, Шәкәрім төртеуіне тақырыпты Абай беріп отырған, берген тақырыптарға жазылған шығармаларды ол сынаған, түзескен, сонымен, қысқасы, төрт «шәкірті» мен Абай бесеуі жиналып тың шығармалар туғызуда коллективтік еңбек жасаған.

Әуезов жолдастың Шәкәрім мен Көкбай туралы сөздері саяси қате пікір екендігіне, бұл айтылғандардың көпшілігі Абайдың таза бетіне күйе жағу болатындығына кейінірек толық ораламыз, әзірге айтарымыз осы пікірін Әуезов кейінгі мақалаларында да қолдап, халық жауы Шәкәрімнің атын 1940 жылы Москвада орыс тілінде шыққан «Абайдың өлеңдері мен поэмалары» деген кітапта да (18 бет) қайталайды.

Абайдың 1940 жылы басылған Шығармаларының толық жинағына жазған мақаласында Әуезов жолдас Абай «шәкірттерінің тізімінен Шәкәрімді шығарады да, оның орнына саяси бетінде Шәкәрімнен түк айырмасы жоқ Тұрағұлды қосып, ол туралы, «Шынында Абайдың уағыз-өсиет айтып, адам болсаң сен ғана боласың, үміт қылатындарым сендер ғана дейтін ет-бауыр, жақын жастары да осы Көкбай, Тұрағыл болатын» дейді (269-бет). Тұрағұл Абайдың 1948 жылы шыққан Толық жыйнағында өте сүйкімді сөздермен аталады, осы кітаптың 121-бетінде, Абаймен түскен фото-суреті басылады.

1951 жылы, 7 апрель күні Алматыда қорғалған «Абайдың әдеби мектебі» деген Қайым Мұхамедхановтың диссертациясына Әуезов мақтап пікір айтады, соның ішінде де Тұрағұл мақталып жүр. Осы жылы баспаға берілген «Абайдың шәкірттері» деген өлеңдер жинағына Әуезов ұзақ кіріспе сөз жазады да, «Абайдың шәкірттері» деген тізімге, Абай ауылында әр кезде молда боп, қадым жолмен бала оқытқан: Мүрсейіт,

Махмұд, Самарбай деген адамдарды кіргізеді. Сөйгіп Әуезовтің әр жылда жазған мақалаларында, «Абай шәкірттері» деген адамдардың тізімдері кеңейе береді.

Мұхамедхановтың диссертациясында осы тізім түгел алынып, оған: Әсет, Алмағамбет, Мұхамметжан, Әріп, Иманбазар, Баймағамбет деген адамдар қосылады. «Абай және оның орыс достары» деген атпен 1949 жылы, орыс тілінде шыққан кітабында Әбіш Жиреншин Әуезов пен Мұхамедханов атаған адамдарды түгел қабылдап, өз жанынан Мәшһүр-Жүсіп Көпеевті, Нармамбет Орманбетовты, Сәбит Дөнентаевты қосады.

Сонымен, 1934 жылғы Әуезовтың мақаласында төрт адамнан ғана құралатын «Абай шәкірттерінің» тізіміндегі адам саны 1951 жылы жиырма бес – отызға жетеді.

Енді «Абай шәкірттері» аталып жүрген адамдардың өздерімен және шығармаларымен танысайық.

Аталған тізімдегі адамдардың ішінен үш кісінің шығармаларын талдауды орынсыз көрдік.

Бірінші – Шәкәрім Құдайбердин. Бұл адам Революцияға дейін діншілдік-ұлтшылдық бағытта жазған адам. 1917 жылы революцияға қарсы ұйымдасқан «Алашорда» партиясының Семейдегі облыстық съезін «Алаш ақсақалы» боп ашқан адам, революцияға қарсы бағыттағы «Абай» журналы мен «Сарыарқа» газетіне Октябрь революциясына қарсы мақалалар жазған адам; 1929 жылы бай-кулактарды бастап, Шыңғыстау ауданында Совет өкіметіне қарсы құралды көтеріліс жасап, жазықсыз талай адамды өлтіріп, өзі атыста оққа ұшқан адам. Бұндай бандитті, ол атылып өлгеннен кейін де, Мұхтар Әуезов жолдастың 1934 жылы да, 1940 жылы да «Абай шәкірттерінің» тізіміне қосып мақтауы ойға сыймады.

Әуезов жолдастың, Шәкәрім бандит боп өлгеннен кейін де, оған мейірімді көзбен қарауы, ең жеңіл тілмен айтқанда – ұят...

Бұндай бандиттің шығармаларын біз талқылап жатпаймыз.

Екінші – Тұрағұл. Жақсы көретіндердің еркелетіп қойған аты – Тұраш. Абайдан туған бала болғанымен бұл да совет қоғамына

жат, жау кісі. Ол да «Алашорда» партиясының ардақты адамының бірі боп, «Сарыарқа» газетіне Совет өкіметін жамандап мақала жазған. 1928 жылы Совет өкіметінің ерекше декретімен бес жүз бай-феодалдардың мал-мүліктері конфискацияға алынғанда, Тұрағұл да сол тізімде болған. Осындай жолда өлген адамды да 1951 жылға дейін Әуезов жолдастың, оны қуаттап Жиреншин, Мұхамедханов жолдастардың дәріптеуіне қайран қаламыз!

Үшінші – Нарманбет Орманбетов. Бұл адамның да «Алашорда» партиясында болған сырлары ашылып, архив документтерімен дәлелденіп отыр. Сондықтан ол туралы да бұл жолы айтысқымыз келмейді...

*С. Мұқанов. «Әдебиет және искусство»
№ 7, 64–75 бет, 1951 жыл.*

* * *

В Президиуме Академии наук Казахской ССР и
Президиуме Союза советских писателей Казахстана

ОБ ИТОГАХ ДИСКУССИИ ПО НАУЧНОМУ ИЗУЧЕНИЮ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВО КЛАССИКА КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ АБАЯ КУНАНБАЕВА

В деле коммунистического воспитания трудящихся огромную роль играет критическое освоение культурного наследия прошлого. Отделяя в истории культуры прогрессивное от реакционного, мы берем из культурного наследия всех народов, всех эпох только демократические и социалистические элементы, «берем их только и безусловно в противовес буржуазной культуре, буржуазному национализму каждой нации» (Ленин).

Важнейшее место в культурном наследии казахского народа принадлежит выдающемуся прогрессивному деятелю казахской культуры второй половины XIX-начала XX веков поэту Абаю Кунанбаеву.

Только с Великой Октябрьской социалистической революции началось глубокое и серьезное изучение поэтического наследия Абая.

Постановлениями ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б) Казахстана по идеологическим вопросам были указаны верные пути изучения истории казахской литературы.

Вооруженные руководящими указаниями партии, писатели и ученые Казахстана добились известных успехов в этом отношении. Изданы сочинения Абая, статьи и монографии о нем, переведены на русский язык и языки других братских народов СССР избранные произведения поэта. Широко известен роман М.Ауэзова «Абай», в котором дана верная картина социально-экономических условий жизни казахского народа во второй половине XIX века и показано развитие Абая в передового мыслителя и поэта. Однако до настоящего времени все еще нет исследований, всесторонне с марксистских позиций освещающих жизнь и творчество Абая.

До последнего времени отдельные литературоведы Казахстана допускали грубую политическую ошибку, проповедуя антинаучную буржуазно-объективистскую концепцию так называемой поэтической школы Абая.

Эта концепция, противоречащая исторической действительности и являющаяся вымыслом, вредна тем, что она, ограничивая влияние Абая узким кругом второстепенных и непризнанных народом поэтов и включая в их число даже буржуазных националистов (Шакарим и Турагул), по существу принижает роль самого Абая и абаевских традиций в истории казахской литературы.

Концепция «школы Абая» впервые была введена в историю казахской литературы профессором М.Ауэзовым. Такого же рода политическая ошибка допускалась С.Муқановым, Х.Джумалиевым, Е.Исмаиловым, А.Жиренчиным, которые в ряде работ и учебников, отойдя от марксизма, рассматривали историко-литературный процесс в духе реакционной теории «единого потока».

Дело дошло до того, что в апреле 1951 года объединенный ученый совет гуманитарных институтов Академии наук Казахской ССР принял и осуществил защиту политически вредной диссертации Г. Мухамедханова «О литературной школе Абая», где под видом «учеников» Абая превозносятся даже буржуазные националисты, которые, дожив до периода советской власти, превратились в ярых ее врагов.

Даже после постановления ЦК КП (б) Казахстана от 21 января 1947 года «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» общее состояние научной разработки наследия Абая продолжало оставаться на низком идейно-теоретическом уровне. В изданиях произведений Абая, в статьях и монографиях, в программах и учебниках не были изжиты грубые политические ошибки.

Основной причиной этого является то, что в Институте языка и литературы Академии наук Казахской ССР недостаточно разворачивается большевистская критика и самокритика и вследствие этого имеют место примиренчество и терпимое отношение ко всякого рода идеологическим извращениям. Часть литературоведов отстала в своем идейно-теоретическом росте, плохо изучает марксистско-ленинскую теорию, что привело к ослаблению их бдительности.

На недавно проведенной дискуссии по изучению наследия Абая была разоблачена антинаучность и политическая вредность концепции поэтической «школы Абая», выявилось отсутствие углубленного изучения общественно-политических и философских воззрений Абая, истоков его творчества, указаны текстологические ошибки в изданиях произведений Абая, политические и фактические ошибки в биографиях, комментариях и справочных материалах, подвергнута критике периодизация творчества Абая, особенно в пределах 1856-1880 годов.

Изучив и обобщив материалы дискуссий, Президиум Академии наук Казахской ССР и Президиум Союза советских писателей Казахстана признали, что положение с научной разработкой жизни и творчества классика казахской литературы Абая Кунанбаева является неудовлетворительным. Абаетведение до настоящего времени не освобождено от грубых политических ошибок.

Концепция так называемой «школы Абая» осуждена как ложная, не имеющая ничего общего с исторической действительностью и являющаяся в сущности буржуазно-объективистской.

Президиум Академии наук Казахской ССР и Президиум Союза советских писателей Казахстана обязали литературоведов показать народу благородной облик Абая и раскрыть во всей полноте его роль в процессе сближения казахского народа с великим русским народом.

В целях обеспечения плодотворной научной разработки наследия Абая, Президиум Академии наук Казахской ССР и Президиум Союза советских писателей Казахстана предложили провести следующие мероприятия:

К пятидесятилетию со дня смерти Абая Институту языка и литературы Академии наук Казахской ССР совместно с Союзом советских писателей Казахстана издать в 1954 году академическое собрание сочинений поэта и его научно-популярную биографию;

Институту языка и литературы Академии наук Казахской ССР предусмотреть в тематических планах на 1952-54 годы разработку следующих проблем жизни и творчества Абая: текстологическое изучение наследия Абая, выявление автографов, записей, устных вариантов; влияние русской классической литературы на творчество Абая; поэтические традиции Абая в дооктябрьской демократической литературе и в творчестве советских поэтов и писателей;

Институту истории, археологии и этнографии совместно с Сектором философии предусмотреть в тематических планах на 1952-54 годы разработку вопроса о месте и роли Абая в истории общественной мысли Казахстана.

Отделению общественных наук Академии наук Казахской ССР предложено:

Развернуть работу по систематическому сбору всех достоверных материалов, касающихся жизни и творчества Абая;

Обсудить данное постановление Президиума Академии наук Казахской ССР и Президиума Союза советских писателей Казахстана на расширенном заседании ученых советов Института языка и литературы, Института истории, археологии и этногра-

фии и в других учреждениях, отделениях, приняв необходимые меры к исправлению всех допущенных ошибок в вопросах исследования жизни и творчества Абая;

Опубликовать в течение 1951-52гг. в периодической печати, журналах Союза писателей и в серийных изданиях Академии наук ряд статей, правдиво освещающих жизнь и творчество Абая.

*«Казахстанская правда» № 242,
13 октября 1951 г.*

* * *

О ДИСКУССИИ В АКАДЕМИИ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР

Статья «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана», опубликованная в газете «Правда», и постановление ЦК КП (б) Казахстана, принятое по этой статье, поставили новые задачи не только перед историками, но и перед литературоведами республики. Выступление «Правды» и постановление ЦК КП (б) К помогли вскрыть ряд существенных недостатков и ошибок в абаеведении.

Недавно в Академию наук Казахской ССР была представлена диссертация «Поэтическая школа Абая» на соискание ученой степени кандидата филологических наук, написанная директором Абаевского музея в г.Семипалатинске К.Мухамедхановым.

Следовало ожидать, что музей Абая, где сконцентрировано большое количество материалов о жизни и творчестве великого поэта, явится центром научного абаеведения, что диссертация К.Мухамедханова прольет новый свет на вопросы, связанные с поэтической школой Абая.

Однако выяснилось, что диссертант неправильно подошел к освещению вопроса о поэтической школе Абая.

К. Мухамедханов механически отделил творчество Абая от исторической обстановки, в которой оно складывалось, от

классовых взаимоотношений, существовавших в Казахстане середины XIX начала XX вв., причислил к школе Абая ряд реакционных деятелей по принципу их личного знакомства с Абаем и совершенно не учитывая, что эти деятели служили интересам феодально-байской верхушки, в то время как Абай отражал в своих стихотворениях кровные интересы простого народа.

В числе учеников Абая диссертант, например, называет Кокпая Жанатаева. О чем же писал Кокпай? Он – автор поэмы «Саба-лак», воспевающей кровопролитные походы пресловутых ханов Кенесары и Наурызбая, заклятых врагов русского и казахского народов. Стихи Кокпая все до одного проникнуты религиозным мистицизмом. В одном из них подвергнут резкой критике Абай за его прогрессивные взгляды и близость к русскому народу.

Нельзя отнести к поэтической школе Абая и многих других литераторов, которых превозносит К.Мухамедханов. В частности, Асет Найманбаев и Арип Танирбергенов, поднятые на щит диссертантом, были махровыми реакционерами, которые проповедовали успокоение в загробном мире, глубокий пессимизм. Они не признавали того нового, что внес в литературу Абай, своими писаниями пытались задержать развитие казахской литературы.

Антинаучная, аполитичная диссертация К.Мухамедханова была отвергнута. Однако являются ли ошибки, допущенные диссертантом, случайными? Отнюдь нет.

Серьезные ошибки ряда казахских литературоведов помогла выявить дискуссия по абаеведению, организованная Академией наук Казахской ССР совместно с Союзом советских писателей.

Выступивший на дискуссии писатель С.Муканов в своем докладе «О литературной школе Абая и его учениках» справедливо назвал К.Мухамедханова «тенью Мухтара Ауэзова». Действительно, если проследить работы профессора М.Ауэзова по абаеведению на протяжении ряда лет, то станет ясным, что К.Мухамедханов шаг за шагом, а подчас и слово в слово повторяет мысли, положения и формулировки М.Ауэзова.

В 1934 году в журнале «Адабиет майданы» («Литературный фронт») была напечатана статья М.Ауэзова «Поэтическое окружение Абая», в которой говорится:

«В то время, когда жил Абай, энергично действовали четыре поэта – Акылбай и Магавья – сыновья Абая, а также Кокпай и Шакарим. Эти четверо – подлинники ученики Абая, который давал им темы, критиковал их и учил».

В 1940 году в предисловии к московскому изданию сочинений Абая профессор М.Ауэзов снова повторяет имя Шакарима в числе учеников Абая, хотя автору предисловия известно что Шакарим Кудайбергенов писал до революции религиозные и националистические стихи, а затем, будучи активным деятелем Алашорды, выступил с клеветническими статьями против революции.

В нынешнем году был сдан в печать сборник «Ученики Абая» (составитель – К.Мухамедханов, редактор – М.Джангалин, вступительная статья профессора М.Ауэзова). В сборник включена поэма Кокпая «Сабалак», воспевающая Кенесары и Наурызбая, религиозно-мистические вирши Арипа и Асета, наконец поэма Акылбая «Дагестан», в которой автор проводит мысль о том, что в жизни человека решающую роль играет рок, судьба.

И снова в своей вступительной статье проф.М.Ауэзов называет среди учеников Абая и Шакарима, и Асета, и Арипа и переписчиков стихотворений Абая.

Надо ли после этого удивляться, что проф.М.Ауэзов, как официальный оппонент, дал положительное заключение о диссертации К.Мухамедханова, просто напросто повторяющей некоторые мысли и положения самого проф.М.Ауэзова, который из года в год совершает одни и те же ошибки, плохо прислушиваясь к справедливой, большевистской критике.

Говоря о литературной школе Абая, С.Муканов в своем докладе на дискуссии убедительно показал, что подлинным ее представителем может считаться Магавья, написавший выдержанную в традициях Пушкина и Абая поэму «Медгат Касым».

Магавья, Султанмахмут Торайгыров, Сабит Донентаев, советские поэты-современники – вот истинная линия развития

абаевских традиций в казахской литературе, – говорит докладчик.

С.Муканов сделал ряд правильных выводов. Однако, критикуя проф.М.Ауэзова и К.Мухамедханова, С.Муканов попытался умалить свои собственные ошибки в освещении вопросов абаеведения. Так, в учебниках литературы для средней школы, изданных в 1950 году и составленных С.Мукановым совместно с проф. Х.Жумалиевым, в числе любимых учеников Абая также названы и Кокпай и Акылбай, а их произведения охарактеризованы, как лучшее из того, что дала абаевская школа.

Профессор М.Ауэзов в своем докладе о достижениях и недостатках в абаеведении указал, что за последнее время много сделано для того, чтобы глубже изучить наследие Абая. Появился ряд журнальных и газетных статей, являющихся ценным вкладом в абаеведение, издана монография М.Сильченко и сдана в печать монография С.Муканова об Абаяе. Дополняя докладчика, следует сказать о том, что значительным шагом вперед в абаеведении явились две книги романа «Абай» самого М.Ауэзова, удостоенные Сталинской премии.

В своем выступлении проф.М.Ауэзов полностью признал критику, направленную в его адрес. Он рассказал о своей работе над новым вариантом романа «Акын-ага» (Учитель акынов), в котором будут устранены ошибки, допущенные автором в первом варианте романа и связанные с поэтической школой Абая.

Выступившие в прениях К.Жармагамбетов, А.Абишев, М.Габдуллин и другие резко критиковали доклад С.Нурушева «Некоторые спорные вопросы в абаеведении». С.Нурушев поднял в полуторачасовом докладе собственно, только один вопрос: является ли Абай действительно автором трех стихотворений так называемого «юношеского периода», но ничего нового к давно известным фактам докладчик не добавил. Спорный вопрос так и остался спорным.

С.Нурушев полностью отрицает влияние на Абая произведений классиков Востока.

Это положение было опровергнуто в докладе доцента М.Сильченко и в выступлении К.Жармагамбетова. М.Силь-

ченко на убедительных примерах показал, что творчество Абая питали три идейных истока. Это, во-первых, народная поэзия Казахстана, затем – великая русская литература и наконец, прогрессивная поэзия Востока в лице Низами, Навои, Фирдоуси и других замечательных мастеров слова. Абай не только воспринял, но и развил лучшие традиции поэзии Востока.

3.Ахметов указал что в текстологии абаевских произведений много путаницы.

Главный редактор КазОГИЗа М.Джангалин не признал своих ошибок, но воспользовался трибуной дискуссии для нападок по адресу С.Муқанова, который сделал М.Джангалину ряд справедливых замечаний, как редактору сборника «Ученики Абая».

К.Мухамедханов с непонятным упорством защищал порочные положения своей диссертации, как бы пытаясь снова защитить эту диссертацию с трибуны дискуссии.

Дискуссия показала, что творчество Абая изучается еще недостаточно. Это подтвердило и заключительное слово президента Академии наук Казахской ССР К.Сатпаева.

Несмотря на это, можно считать, что дискуссия по абаеведению дала много полезного, поставила ряд важных проблем перед литературоведами республики.

Нет такого уголка в нашей республике, где не знали и не любили бы произведений Абая Кунанбаева, великого поэта и мыслителя, основоположника казахской письменной литературы, родоначальника критического реализма в Казахстане.

Стихи и поэмы Абая, созданные под благотворным влиянием великой русской литературы, выражали надежды и чаяния казахского народа, его мечты о лучшем будущем, его стремление к правде и справедливости. Творчество Абая формировалось в жестокой борьбе против реакционных поэтов таких, как Шортанбай, Дулат, Бухар в большинстве своем произведений выражавших идеологию феодально-байской верхушки. Абай боролся за человечность в литературе, против религиозного мистицизма, против проповеди смирения и покорности эксплуататорам.

Вот почему Абай оказал решающее влияние на всю последующую прогрессивную литературу Казахстана. Такие поэты, как сын Абая Магавья, Султанмахмут Торайгыров, Сабит Донентаев, как современные советские поэты и писатели Казахстана – все это наследники Абая, которые учились и учатся у великого поэта литературному мастерству, развивали и развивают в своем творчестве его лучшие традиции.

Изучение жизни, творчества и литературного наследия Абая, той исторической обстановки, в которой творил поэт, его влияния на казахскую литературу последующего периода – все это важные задачи литературоведов республики. Литературоведы призваны глубоко изучить с позиции марксистско-ленинской теории идейные связи Абая с русской классикой, с прогрессивной литературой Востока. Необходимо подвергнуть анализу философские и эстетические воззрения Абая, противоречия в творчестве поэта.

М.Сарсекеев, А.Розанов.
«Ленинская смена», 28 июня 1951 г.

* * *

ОЧИСТИТЬ МУЗЕЙ АБАЯ ОТ ХЛАМА

Под гениальном руководством большевистской партии, гениальных вождей В.И.Ленина и И.В.Сталина, при братской помощи великого русского народа, казахский народ полностью изжил отсталость и бескультурие, бытовавшие в Казахстане при царизме. Казахстан в годы Советской власти превратился в могущественную республику, где окрепла экономика, расцветает культура, национальная по форме, социалистическая по содержанию, в республику, идущую к сияющим вершинам коммунизма.

История знает немало имен выдающихся мыслителей казахского народа, которые веками мечтали о светлой жизни, о справедливости, о правде, о подлинной нравственности. Среди этих имен особо выделяется имя Абая Кунанбаева. Из мрач-

ной эпохи, в которой он жил, Абай стремился к прогрессу, к культуре. Он в своих глубоко содержательных стихах призывал весь казахский народ к культуре, к светлой жизни.

Основоположник казахской литературы поэт Абай родился в Семипалатинской области. Здесь он провел всю свою сознательную и творческую жизнь. Этим справедливо гордятся семипалатинцы. Он оставил грядущим поколениям бессмертное, немеркнувшее драгоценное наследство и стал признанным поэтом всего казахского народа.

11 лет тому назад в Семипалатинске был организован литературный музей Абая. Событие это очень радостное, весьма нужное. Музей должен был стать научным, литературно-исследовательским центром, отражающим жизнь и творчество гениального поэта, эпоху варварства и невежества, которые он разоблачал и против которых боролся, отражающим справедливость и истину, о которых он мечтал, сегодняшнюю культуру и сияющий мир, к которому он стремился, торжество дружбы русского и казахского народов, к которому он призывал, развитие казахской литературы, которую он основал. Все это должно было быть отражено посредством научных трудов, наглядных пособий, документальных данных. Вот те главные задачи, которые ставились перед музеем.

Как выполняются эти требования? Плохо. Работа музея не отвечает возросшим жизненным требованиям и имеет огромные недочеты.

Большевистская партия и мудрый вождь товарищ Сталин учат, что при изучении и освещении исторических событий их нужно рассматривать с марксистско-ленинской позиции.

Статья «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана», опубликованная в газете «Правда» в декабре прошлого года, стала конкретной программой работы историков, литераторов, работников научно-исследовательских учреждений республики.

Центральный Комитет КП (б) Казахстана в связи с этой статьей в своем Постановлении указал, что «Движение Кенеса-

ры... не было ни народным, ни массовым, ни освободительным, а было реакционным движением».

Статья в «Правде» и Постановление ЦК КП (б) Казахстана помогли историкам, работникам науки и литературы разоблачить вредные попытки лжеисторика Е.Бекмаханова, восхвалявшего реакционное феодально-монархическое движение Кенесары Касымова, извратить историческую правду. Стало ясно, что движение Кенесары не было правильно раскрыто, а наоборот, восхвалялось не только в исторической науке, но и в исследованиях, в произведениях отдельных поэтов и писателей.

И вот, в такой момент, когда в республике развернута огромная работа исключительной важности, в одном из видных литературно-исследовательских учреждений, – в музее Абая до сих пор все без перемен.

Когда входите в огромный пятикомнатный дом-музей, вас встречают экспонаты, изображающие двойной гнет казахского народа при царизме. Стены огромной комнаты наполнены экспонатами, показывающими проникновение капитализма в Казахстан, отсталость экономики и культуры народа, фотоснимки царских губернаторов и правителей, судей и приставов, а также волостных управителей и старшин, биев и мулл, документы, разоблачающие их коварные действия. Среди этих экспонатов до последнего времени видное место занимал портрет руководителя феодально-монархического движения кровавого Кенесары и его сына головореза Сыздыка. А сейчас его портрет заменен портретом другого хана – Жангира со своей свитой, султанами.

История подтверждает, что казахские трудящиеся боролись против царской колонизации, против казахских феодалов, поднимались на национально-освободительное движение. Движением против хана Джангира, фотоснимок которого выставлен в музее, руководил Исатай Тайманов (1836 – 1837 гг.) Это движение было прогрессивным, подлинно народным движением. Почему в музее не выделен отдел, освещающий национально-освободительное движение, играющее известную роль в истории казахского народа?

Показ эпохи Абая, насилие, которое резко критиковал поэт, является не лишним. Но показывать ее односторонне, извращать правду – это грубая ошибка. Где есть угнетение, там есть и борьба, столкновение классов. В музее эта борьба затушевана, а музей превращен в выставку узурпаторов и злодеев. Эпоха коварства и узурпаторства, которую ненавидил Абая, в музее представлена односторонне.

Второй раздел в музее посвящается юности Абая. Здесь – портреты, относящиеся к детству поэта, а также произведения Навои и Низами, которые Абая читал. Наряду с этими произведениями выставлен кобыз баксы /т.е.музыкальный инструмент шамана/, которым он вызывал джинов /злых духов/. Какую ценность представляет этот экспонат для музея великого певца и мыслителя?

Очень небрежно оборудован и оформлен в музее отдел, посвященный передовой культуре и литературе русского народа, учиться у которого Абая призывал казахский народ.

Скупы представлены произведения русских классиков, произведения революционных демократов Чернышевского, Добролюбова, Белинского, идеи которых оказали решающее влияние на формирование мировоззрения Абая.

В музее рядом с передовыми деятелями русского народа, как друг Абая, представлен Долгополов, который, как известно, находился в антимарксистском лагере, был затем в партии эсеров и боролся против большевиков.

В разделе именуемом «Литературная школа Абая», собраны материалы о детях, родственниках, одноаульцах поэта. Разве не нелепостью является причисление к литературной школе Абая всех тех, кто вышел из аула Кунанбая? Одним из виднейших представителей школы Абая показывается некто Кокпай, который написал поэму, возвеличивающую врага народа Кенесары.

Республиканская печать выдвигает серьезное мнение о том, что вопросы о литературной школе Абая еще недостаточно разработаны, и их нужно глубоко изучать, широко обсуждать и придти к единому выводу.

Работники музея, которым поручена исследовательская работа, относятся к делу поверхностно и преподносят обществу сырые материалы.

В результате победы советского строя в Казахстане под руководством большевистской партии, имея перед собой пример передовой русской литературы и учась у нее, казахская советская литература успешно развивается во всех жанрах, ее идейно-художественный уровень поднят на высокую ступень. Это большая литература, блеснувшая во всесоюзном масштабе. Но, к сожалению, сегодняшней растущей казахской литературы, основоположником которой был Абай, в музее почти нет.

В связи с историческими постановлениями ЦК ВКП (б) по идеологическим вопросам было принято весьма важное постановление ЦК КП (б) Казахстана о грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы. Академии наук Казахской ССР (1947). Там особенно резко и справедливо были раскритикованы ошибки литературоведческой науки в Казахстане. В Постановлении говорится, что институт особенно увлекался прошедшими эпохами, а работы на темы о современности по существу не велось. Являясь сотрудниками одного из учреждений Академии наук, работники музея не сделали конкретных выводов из этих указаний ЦК КП (б) Казахстана.

В пятикомнатном доме, заполненном материалами о прошлой, как говорил Абай, безрадостной и тяжелой жизни, для казахской советской литературы нашлось место только у порога. У порога помещены портреты и произведения С.Муканова и М.Ауэзова и десяток книг. В 1949 году во время декады казахской литературы в столице нашей Родины – Москве были показаны замечательные успехи, достигнутые во всех жанрах казахской советской литературы. Трудящиеся столицы с огромным уважением встретили представителей казахской литературы: прозаиков, поэтов, драматургов, акынов. Казахская советская литература получила оценку, как литература, подымавшаяся до уровня профессиональной, имеющая союзное значение, как литература мирового значения.

Достойно удивления, что эта литература в музее показана неправильно. Кроме указанных двух деятелей литературы, отсутствует показ множества других видных писателей, поэтов, драматургов, акынов, их новых произведений. Почему руководители музея не показывают успехи казахской литературы и пути ее развития? Разве у нас мало писателей и поэтов, которые, овладев творческим мастерством, следуя лучшим традициям Абая, находятся в расцвете творческих сил? В чем они провинились, что им не разрешают быть в музее?

Абай был первым, кто ознакомил казахский народ с передовой богатой русской литературой. Сегодняшняя наша растущая литература, развивая традиции Абая, переводя на казахский язык замечательные произведения русских классиков, советских русских писателей, а также писателей братских республик, обогащается и растет. Но в музее показу этого не дано места.

Если литература, основоположником которой был Абай, показана в музее так плохо, то культура, к которой звал Абай, оказалась работникам музея совсем забытой.

Национальная по форме, социалистическая по содержанию культура казахского народа стоит над культурой эпохи Абая так же высоко, как небо над землей. Так как Абай был поэтом и просветителем всего казахского народа, то почему в его музее не показывается сегодняшний уровень культуры казахского народа: Академия наук Казахской ССР, университет, высшие и средние учебные заведения, культурно-просветительные учреждения, консерватория, театры, киностудия и другие очаги культуры? Где же экспонаты, характеризующие жизнь и культуру родины поэта, района и колхоза, которые носят его имя? Где же материалы освещающие прошлую и настоящую деятельность Семипалатинской библиотеки им. Гоголя, единственным читателем-казахом которой в то время был Абай? Разве Абай не мечтал о высококультурной медицине, которая в прах развеяла баксызнахарей и кобыз-ворожеек и спасающей человечество от бедствий?

Абай пишет:

Красивой песней под струнный звон
Ты весь охвачен в ночной тиши.
Песни меня забирают в полон.
Как я, люби их от всей души!

Растущее искусство казахского народа показано только снимками группы театральных артистов. Другие отрасли искусства совсем не показаны.

В общем работники музея полно показали только то отрицательное и тяжелое, что ненавидел Абай, и оставили без внимания то хорошее, радостное и культурное, о котором мечтал Абай и которого достиг казахский народ при советском строе под руководством большевистской партии и при помощи великого русского народа.

Прошло 11 лет с тех пор, как организован музей. За этот период работниками музея не было создано ни одного существенного научного труда, кроме одной книги, представляющей собой произведения учеников Абая. Никакой общественной работы в музее не проводится. Ни разу не читались лекции, доклады, не проводились читательские конференции. Музей нельзя создать лишь только портретами ханов, султанов, хаджи, мулл, волостных управителей, биев, бляхами мирового судьбы, кобызами баксы, старой сбруей, посудой...

Партия учит, что любой вопрос в любой отрасли науки надо освещать с марксистско-ленинской позиции. Приведенные в статье факты говорят о том, что работники музея пытаются направить литературно-исследовательское учреждение по пути аполитичности.

В чем главная причина таких серьезных промахов и недостатков в работе музея? На этот вопрос можно ответить так: работники музея, в особенности его директор К. Мухамедханов, страдают чванливостью и зазнайством, они сомоуверенно заявляют, что существо научной работы музея «кроме нас, никто не знает». Жизнь государственного учреждения отрывают

от общественного мнения. Работу музея не контролирует отделы пропаганды и агитации обкома и горкома партии.

Почетная задача партийных, советских организаций, научно-литературной общественности – превратить музей им.Абая в подлинный центр научно-исследовательской работы. Надо очистить музей им.Абая от ненужного народа и советской науке хлама.

Т.Шенгелов, К.Исмагулов, М.Альжанов.

«Приртышская правда»

18 мая 1951 г.

* * *

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ ПРЕЗИДИУМА АКАДЕМИИ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР

г. Алма-Ата.

28 августа 1951 г.

... Музей имеет большое количество ценных экспонатов, рукописных и архивных материалов, характеризующих жизнь и деятельность Абая и его эпоху.

... В течение 1950 года коллективом Музея был прочитан ряд лекций, организовано восемь выставок, опубликовано шесть статей, обслужено 6662 посетителя, включая 2734 экскурсанта.

... В библиотеке Музея имеется ряд ценных произведений: первое издание трудов Абая 1909 года, второе издание Абая 1922 года, комплекты старых литературных журналов – «Современник», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения», «Русская мысль» и другие.

Наряду с этим Президиум Академии Наук Казахской ССР констатирует, что в работе литературного Музея Абая за истекший период имелись серьезные недостатки и идеологические ошибки, а именно:

Руководство Музея в лице директора тов. Мухамедханова и ученого секретаря тов. Акермана в направлении и содер-

жании работы музея отошли от марксизма. Буржуазно-националистическая, антинаучная концепция «школы Абая» оказалась в центре научно-исследовательской и пропагандистской работы Музея... Это привело к популяризации политически сомнительных лиц и врагов народа.

... Экспонаты первого раздела были посвящены душеителю казахского народа Кенесары Касымову, который преподносился как защитник казахского народа. В разделах «Родственники Абая», «Семья Абая» идеализировались патриархально-родовые пережитки, цитировались выдержки из афоризмов Кунанбая – злейшего врага трудящихся казахов. В первых двух разделах были вывешены портреты, фотоснимки ханов, султанов, биев, аксакалов и мулл, волостных управителей, аульных старшин и царских колонизаторов. А в разделе «Литературная школа Абая» экспонировались портреты и произведения политически сомнительных личностей.

... В библиотеке имеется ряд книг, в частности 302 тома восточных книг, не имеющих прямого отношения к Абаю и Музею.

... Руководство Музея болезненно реагирует на правильную критику партийно-советской общественности.

... За необеспечение руководством деятельности музея и в соответствии с решением Семипалатинского обкома КП/б/К от 2 августа 1951 г. освободить от занимаемой должности директора литературного музея Абая – МУХАМЕДХАНОВА и ученого секретаря музея – АКЕРМАНА.

* * *

1951 жылғы 15 маусымда Алматыдағы ғылыми пікір-таласта Сәбит Мұқановтың «Абайдың ақындық мектебі туралы» баяндамасы бойынша Қ. Мұхамедхановтың сөзі:

**ВЫСТУПЛЕНИЕ К. МУХАМЕДХАНОВА ПО ДОКЛАДУ
САБИТА МУКАНОВА «О ЛИТЕРАТУРНОЙ ШКОЛЕ
АБАЯ» НА ДИСКУССИИ ПО АБАЕВЕДЕНИЮ В
г.АЛМА-АТЕ 15.06.1951 г.**

Необходимость в серьезной научной дискуссии по вопросу абаеведения давно назрела. Давно пора обсудить многие вопросы, вызывающие оживленные споры между нашими литературоведами и историками.

Несмотря на большие достижения наших абаеведов в абаеведении еще много «белых пятен», много неразрешенных вопросов.

Достаточно сказать, что до сих пор еще нет научной биографии Абая, всесторонне охватывающей его жизнь и творчество. Мало исследована общественная деятельность Абая. По этому вопросу существует лишь две работы публикационного характера тов. Киреева. Недостаточно изучено мировоззрение Абая, в характеристике которого допущено много ошибок.

Мало исследована связь Абая с окружавшей его средой, а также вопрос о том, как традиции Абая отразились в творчестве писателей последующих поколений.

Наибольшие споры сейчас вызывает вопрос о литературной школе Абая, на чем я и хочу подробнее остановиться в своем выступлении,

Спор идет вокруг двух вопросов.

Во-первых, существовала ли вообще литературная школа Абая или нет?

Во-вторых, если она существовала, то каков был ее характер и направление и кого из участников этой школы можно назвать учеником Абая и продолжателем его дела?

Вплоть до самого недавнего времени казалось, что вопрос о существовании литературной школы Абая не вызывает никаких сомнений.

Еще в 1909 году первый биограф Абая Какитай указывал, что вокруг Абая собиралась талантливая молодежь, считавшая его своим учителем и которую Абай называл своими учениками.

Это указание никогда не опровергалось и за последние 10 лет казахские литературоведы М.Ауэзов, С.Муканов, К.Жумалиев, Б.Кенжебаев, М.Сильченко и другие полностью признавали существование литературной школы Абая.

В 1940 году Правительственный юбилейный комитет по проведению празднования столетия со дня рождения Абая в числе наиболее актуальных работ по абаеведению утвердил тему о «Литературной школе Абая», которой я под руководством М.О.Ауэзова занимаюсь с конца 1930-х годов.

Все это показывает, что за последние 10 лет, во всяком случае, в казахском литературоведении прочно укоренился взгляд на учеников Абая как на его литературную школу, в существовании которой никто не сомневался.

Тем более неожиданным явилось выступление некоторых товарищей в 1951 году неожиданно заявивших, что никакой литературной школы Абая нет, никогда не было и что она является плодом фантазии Мухтара Ауэзова.

По словам этих товарищей Мухтар Ауэзов и другие спутали две разные вещи: родственное окружение Абая с литературной школой в научном понимании этого термина.

По их мнению тов. Ауэзов смешивает воедино родство тобыктинцев с литературной школой. Ведь надо же понимать, поучают они тов. Ауэзова, что «школа» подразумевает идеологическую преемственность воззрений, а здесь простая семейственность, ибо Акылбай и Магавья – сыновья Абая, Аубакир – его внук, Какитай – племянник, а другие его сородичи – тобыктинцы.

Никто не сомневается, что идеологическая преемственность воззрений и единство мирозерцания является основным признаком всякой литературной школы. Также несомненно, что

анкетный принцип подобным признаком не является, и что только на том основании, что часть учеников Абая являлась его родственниками – нельзя отрицать существования школы Абая.

Мне думается, что товарищи, отрицающие литературную школу по вышеуказанным соображениям семейно-родового характера пали жертвой пережитков родовой идеологии, против которой они так горячо ратуют на словах и которой они придерживаются на деле.

Надо напомнить, что Абая и его последователей не раз пытались опорочить самые заядлые казахские националисты.

Они утверждали, что Абай был одинок и что у него не было литературной школы. Об этом, к сожалению, забыли товарищи, повторяющие на новой лад эту давно опровергнутую клевету.

Леонид Соболев еще в 1945 году, в предисловии к русскому изданию сочинений Абая дал исчерпывающий ответ на эти вздорные утверждения. Вот что писал Соболев: «Ученый без последователей – вдовец», – говорит Абай в одном из своих афоризмов. Не рискуя поднять руку на самого Абая, слишком популярного в народе, враги его старались оставить учителя без учеников, поэта без слушателей. Запугивая, интригуя, подкупая, ссылая, даже убивая «волчья стая» лишала Абая его учеников и сторонников, заставляя их молчать или перетягивая в свой лагерь».

Понимают ли товарищи, что отрицая совершенно голословно существование литературной школы Абая, они оставляют учителя без учеников, поэта без слушателей, делают Абая вдовцом, трагическим одиночкой?

Понимают ли они, что это значит – отрицать самого Абая, отрицать его крупнейшее значение в истории нашей литературы и культуры. Более того, это значит отрицать роль великой русской культуры и лучших демократических традиций великой русской литературы, ибо Абай был их последовательным поборником и проводником. Это значит изображать дело так, будто бы Абай был случайным явлением и что после его смер-

ти не было больше ни проводников, ни поборников, ни борцов за приобщение казахского народа к великой русской культуре, вплоть до победы Великой Октябрьской социалистической революции.

Как правильно отмечают московские литературоведы, в частности известный литературный критик З.Кедрина, литературная школа Абая заполняет пустоту между Абаем и казахской советской литературой, пустоту искусственно созданную некоторыми горе-литературоведами.

Значение Абая объективно слишком велико, чтобы его так легко можно было сбросить со счетов. Без Абая теряется понимание происхождения казахской советской литературы. Как понять ее связь с Абаем, если разрушить единственный мост, соединяющий ее с ним? Следует помнить указание В.И.Ленина: «Пролетарская культура не является выскочившей неизвестно откуда, не является выдумкой людей, которые называют себя специалистами по пролетарской культуре. Это все сплошной вздор. Пролетарская культура должна явиться закономерным развитием тех запасов знаний, которые человечество выработало под гнетом капиталистического общества, помещичьего общества, чиновничьего общества».

Есть и такие товарищи, которые, не отрицая существования литературной школы Абая, пытаются свести ее на нет, всячески опорочить ее.

Так поступает, например, тов. Нурушев. Товарищ Нурушев пытается доказать, что школа Абая проповедовала панисламизм, погрязла в мистике софизма, глубоко враждебна русской культуре и является носителем реакционных патриархально-феодальных традиций.

Никаких конкретных примеров для фактического обоснования этих утверждений тов. Нурушев не приводит по той простой причине, что их нет в природе.

Сознательно или бессознательно тов. Нурушев убивает этим самого Абая, ибо если он признает существование литературной школы Абая, созданной и воспитанной Абаем, а далее говорит, что школа эта проповедовала софизм, панисла-

мизм, патриархальщину и вражду к великой русской культуре, то это значит, что никто иной, как Абай учил этому свою школу и был не прогрессивным деятелем, а мракобесом и реакционером, а, следовательно, врагом казахского народа.

Нет сомнения, что с этим никто не согласится и вся эта наскоро состряпанная концепция рухнет, как карточный домик.

Есть еще один вид опорочивания литературной школы Абая. Это – противопоставление учеников учителю и нападки на соратников и последователей Абая по одиночке, в результате чего оказывается, что все они никуда не годятся и что, таким образом, негодной оказывается и вся школа, а Абай остается один.

Достигается это весьма нехитрыми приемами, излюбленными всеми вульгаризаторами марксизма-ленинизма, талмудистами и начетчиками. Во-первых, выхватыванием цитат и тенденциозным подбором фактов, во-вторых использованием анкетных признаков без всякого учета конкретных исторических условий эпохи, без всякого учета общественной роли того или иного писателя.

К сожалению, в нашем абаеведении эта болезнь настолько сильна, что следует напомнить ту решительную борьбу, которую всегда вели против подобных вульгаризаторских методов исследования.

«Факты, – писал тов. Ленин, – если взять их целом, в их связи, не только «упрямая», но и безусловно доказательная вещь. Фактики, если они берутся вне целого, вне связи, если они отрывочны и произвольны, являются... только игрушкой или кое-чем еще похуже» («Ленинский сборник, том XXX, стр.303).

Это следует помнить всем товарищам, которые клянутся, что они оперируют одними только фактами и ничем больше.

Следует помнить и о совершенной недопустимости выдергивания цитат и жонглирования ими.

Все это простые истины, но именно забвение простых истин ведет к очень серьезным научным, политическим и всяким иным ошибкам.

Изучать казахское литературоведение, давать оценку тому или иному писателю прошлого и настоящего следует с тех же идейно-теоретических и методологических позиций, с каких изучается история русской литературы, с каких изучается история литературы всех народов СССР, с тех же позиций, с каких подходили к этим вопросам классики марксизма-ленинизма. Нет особой мерки для истории казахской литературы, нет особой мерки для оценки Абая и его учеников. У нас есть единые взгляды и их следует придерживаться.

Как жестоко был бы осмеян литературовед, который ссылаясь на то, что Державин и Салтыков-Щедрин были одно время губернаторами, Пушкин – камер-юнкером, а Лев Толстой – графом и религиозным человеком, попробовал только на этом основании вычеркнуть их из числа великих русских классиков литературы. Кому бы пришло в голову опорочить Лермонтова и Гоголя и обвинять их в мистике на том основании, что один написал «Демона», а другой «Вия»?

А между тем, некоторые наши абаеведы отводят из числа учеников Абая Арипа на том основании, что он был чиновником, Кокпая – на том основании, что он был муллой и имел медресе и ставят в упрек, вернее вовсе вычеркивают из числа прогрессивных деятелей прошлого писателей за то, что среди их стихов есть стихи, в которых упоминается бог, пророк и другие религиозные термины, полностью игнорируя то положительное, то прогрессивное, что содержалось в их творчестве и определяло его.

У каждого поэта и писателя абаевской эпохи, да и не только этой эпохи, было множество срывов и серьезных погрешностей, ошибок. В своей диссертации я особо останавливаюсь на этом.

Тов. Муқанов совершенно прав, когда он говорит о том, что учениками Абая были не только его ближайшие друзья и соратники, но и писатели других поколений. Он совершенно прав, причисляя к таким писателям – ученикам Абая Султанмахмута Торайгырова и Сабита Донентаева, продолжателей благородных традиций Абая.

Но он не прав, когда из числа учеников Абая он отводит Арипа и Асета, с творчеством которых тов. Муканов, по собственному признанию, познакомился лишь очень недавно.

Тов. Муканов в своем докладе заявил, что он знал Асета лишь как певца и не знал его как поэта, что он лишь на днях впервые познакомился с его творчеством по материалам, хранящимся в Академии Наук.

Это несколько неожиданно, ибо девять лет тому назад, в книге «Айтыс», изданной в 1942 году под редакцией и с вводной статьей Сабита Муканова он писал на стр.9-10, что:

«Поэт Асет состязался о девушкой Рысжан», а на стр. 225 – 241 той же книги полностью приводится запись этого Айтыса.

Добавим, что в 1941 году в своих «Очерках по истории казахской литературы XVIII-XIX веков» на стр.5 тов. Муканов, перечисляя лучших сынов казахского народа упоминает и Асета.

Чем же провинился Асет, что через 10 лет тов. Муканов его дисквалифицирует? Или это провал памяти тов. Муканова?

По-видимому, последнее, ибо провалы памяти у тов. Муканова не редки. Жертвой этого провала памяти явился и Арип.

Я считал и считаю, что Арип был автором айтыса «Биржан и Сара». Тов. Муканов вместе с Жумалиевым утверждали обратное. Но теперь тов. Муканов изменил свое мнение и говоря, что этот айтыс является произведением Арипа указывает, что в одном из куплетов Сара содержится ругань и поношение аргынского рода и Абая. Отсюда тов. Муканов делает вывод, что Арип поносил Абая, был его противником, а отнюдь не последователем.

Тов. Муканов забыл упомянуть при этом, что в ответной реплике Биржана в том же в произведении содержится горячая защита Абая, которого Биржан называет гением.

Если тов. Муканов согласен с тем, что Арип – автор этого произведения, он должен согласиться и с тем, что устами Биржана Арип разбивает несостоятельность доводов Сара и не ругает Абая, а защищает его.

Тов. Муканов заявил, что при Советской власти Арип никогда не печатался, потому, что не было у него произведений созвучных нашей советской эпохе.

Тов. Муқанов – любитель фактов. Факты же говорят обратное.

В 1927 году 2-го января в газете «Энбекши Казах» было напечатано стихотворение Арипа о Ленине, 18 марта того же года, в той же газете – стихотворение о Парижской коммуне, 11 сентября 1936 года в газете «Социалистик Казахстан» были опубликованы стихи Арипа по поводу смерти В.И.Ленина и «Детям».

На русском языке в сборнике «Творчество народов СССР» изданном «Правдой» в 1937 году на стр. 57-58 было опубликовано известное стихотворение Арипа «Ленин как снежные горы высок», причем говорится, что это стихотворение записано со слов самого Арипа.

Стихотворение это с тех пор неоднократно перепечатывалось.

Но вот самое интересное: в 1928 году под редакцией самого Сабита Муқанова был выпущен сборник стихов о Ленине, где напечатано стихотворение Арипа.

Не кажется ли странным после этого утверждение тов. Муқанова, что Арип никогда стихов о Ленине не писал и был реакционным чиновником, враждебным Советской власти? Не свидетельствует ли это о провале памяти у тов. Муқанова?

Тов. Муқанов заявил, что Асет – хороший поэт, но что стихи его сплошь реакционны. Он забыл упомянуть при этом, что еще при жизни Абая в 1900 году Асет сделал вольный перевод «Евгения Онегина», который был напечатан в 1937 году в «Пушкинском сборнике» на казахском языке. Могу добавить, что в музее Абая хранится рукописный сборник стихов Асета, в котором имеются две романтические поэмы, стихи, посвященные Абаю и в котором нет стихотворений реакционного или мистического характера.

Тов. Муқанов отрицает существование стихов о Ленине, написанных Кокпаем, между тем как эти стихи существуют, на что, в частности, указывает тов. Жумалиев в своем учебнике и тов. Жармагамбетов в своей статье в журнале «Адабиет жана

искусство», напечатанной в нынешнем 1951 году. Следует ли игнорировать эти факты?

Я еще раз повторяю, что наличие положительных сторон в творчестве учеников Абая вовсе не означает, что у них не было отрицательных сторон. Но задача исследователя заключается не в том, чтобы все рисовать черным цветом, или все представлять в розовом свете, а в том, чтобы вдумчиво взвесить все положительное и все отрицательное, и тогда уже решить, какой оценки заслуживает тот или иной писатель, тот или иной общественный и исторический деятель. Полезен ли он был народу или вреден, заслуживает ли он одобрения или порицания.

В отношении литературной школы Абая имеется еще дополнительная трудность – малая изученность вопроса. Ведь до сих пор произведения Акылбая, Арипа, Кокпая, Асета и Магавьи нигде полностью не напечатаны. Сейчас они только готовятся к печати. 11 лет я потратил на розыски и собирание их литературного наследия, и потому отлично знаю, как трудно и как неверно судить понаслышке. По существу, почти никто из присутствующих здесь не читал в подлиннике эти произведения. Это следует принять во внимание тем, кто берется судить о вещах, которые они мало знают.

Только издав произведения писателей литературной школы Абая, можно будет иметь твердую базу для суждения обо всех достоинствах и недостатках литературной школы Абая.

В своей диссертации я указываю, что моя работа является лишь первой попыткой осветить этот совершенно не изученный вопрос, первой попыткой обобщить и проанализировать собранные материалы, из чего ясно следует, что я вовсе не считаю свою работу свободной от недостатков. Я глубоко благодарен всем товарищам, сделавшим ряд ценнейших замечаний по тем или иным вопросам, затронутым в моей диссертации, и, конечно, я не премину внести в нее все необходимые исправления.

Но я считал и считаю, что основные положения моей работы являются правильными. А заключаются эти положения в следующем:

Во-первых, в том, что я утверждаю, что литературная школа Абая действительно существовала, что Абай не был одинок, а имел горячих сторонников, последователей, продолжателей своего дела приобщения казахов к великой русской культуре, к великой русской литературе.

Во-вторых, в том, что школа эта было прогрессивной, ибо основной целью своей она ставила всемерное укрепление дружбы казахского народа с великим русским народом, борьбу с патриархальщиной, отсталостью, с реакционным мракобесием.

В-третьих, что именно ученики и последователи Абая, продолжая его работу по созданию казахской письменной литературы, возникшей под непосредственным влиянием великой русской литературы, русско-критического реализма и демократических традиций, явились предшественниками казахской советской литературы. Они образуют мост между Абаем, самое появление которого было глубоко закономерным в казахской советской литературе.

Никакой пустоты нет, а отрицать школу Абая – значит создавать эту пустоту.

Говоря о Пушкине, А.М.Горький отмечал, что: «Мы должны уметь отделить от него то, что в нем случайно, то, что объясняется условиями времени и личными унаследованными качествами. Все дворянское, все временное – это не наше, это чуждо и не нужно нам. Но именно тогда, когда мы откинем все это в сторону, именно тогда перед нами и встанет великий русский народный поэт».

Также мы должны поступить и с Абаем, и с его учениками, но при этом, как говорил в своем докладе 14 февраля 1947 года тов. Шаяхметов:

«Мы не позволим никому вычеркивать из истории нашего прошлого ни одного прогрессивного деятеля, оказавшего услугу делу формирования общественного сознания казахского народа. Нужно, чтобы творчество деятелей прошлого освещалось с точки зрения марксистско-ленинской научной методологии». Заушательская, мелкотравчатая критика, сма-

зывание ошибок и взаимная амнистия должны быть раз и навсегда изгнаны.

Цель настоящей дискуссии – свободный обмен мнениями для установления истины. Общеизвестно, что никакая наука не может развиваться и преуспевать без борьбы мнений, без свободы и критики.

И нет сомнения, что нашими дружными коллективными усилиями, в результате этой дискуссии будет внесена ясность во многие вопросы абаеведения, которые до сих пор были неясными или спорными.

*К. Мухамедханов.
15 июня 1951 г. Алма-Ата.*

* * *

ИЗ ОТВЕТОВ К. МУХАМЕДХАНОВА НА ДИСКУССИИ ПО АБАЕВЕДИЮ (ПО ЭКСПОЗИЦИЯМ МУЗЕЯ АБАЯ)

...Еще несколько слов о статье Шенгелова, Исмагулова и Алжанова о Музее Абая, о статье в «Екпенди» и «Прииртышской правде». По существу эта статья малосерьезная и явно наспех сфабрикована. Я не могу не ответить, поскольку в ней затронуту живое дело музея.

Музей никогда не боялся и не боится критики. Во всякой критике, даже самой слабой, музей всегда старался найти зерно положительного содержания. Из этой статьи товарища Шенгелова, Исмагулова и Алжанова Музей тоже постарается отсеять такие зерна. Однако, несмотря на громкий заголовок, вряд ли их много найдется. Что же мы можем сказать по существу отдельных замечаний?

1. В статье говорится, что в первом разделе экспозиции пропагандируются ханы, султаны, муллы и губернаторы. Действительно, мы здесь видим фотоснимки Жангир-хана, султанов, мулл и даже губернатора. Это верно. Но над ними мы также видим четкую, заглавную надпись: «Феодальный гнет

и двойной гнет царизма», и ясно, что музей показывает их как угнетателей, а не как благодетелей.

Эти фотографии висят в музее с 1940 года и ни у кого еще не вызвали никакого сомнения в своем предназначении.

2. В статье говорится, что в экспозиции музея не показано, как боролся с угнетателями казахский народ.

Это отчасти верно. Когда после статьи в «Правде» экспозиция Кенесары, показанная совместно с восстанием Исатая, была снята – оказался пробел в экспозиции. Музей имеет ввиду восстановить раздел, посвященный восстанию Исатая.

3. По вопросу о разделе, посвященном Н.И.Долгополову, статья повторяет слухи и слушки, распространявшиеся год или полгода назад в Алма-Ате о том, что будто Н.И.Долгополов вел в Астрахани борьбу с большевиками и ушел с белыми в эмиграцию. В этих слухах нет правды.

Н.И.Долгополов действительно никогда большевиком не был. Он был беспартийным. Выбран в первую Государственную Думу. В ней он примкнул к трудовой группе, хотя по-существу не вступал ни в какую партию. После революции Н.И.Долгополов состоял преподавателем в Астраханском Медицинском институте. Здесь он умер в 1922 году. Его тело было бальзамировано и с особого разрешения Ф.Дзержинского в специальном вагоне было перевезено в Москву и погребено в Новодевичьем монастыре (участок 3, 1-й ряд 40). Так он умер признанным беспартийным большевиком.

Постыдно в газетных статьях клеветнически сеять в народе сомнения в русских друзьях Абая. Кому и для чего это нужно?

4. Считаю справедливым замечание авторов, что в музее недостаточно ярко показано влияние Чернышевского, Добролюбова, Белинского. Нехватка площади не должна служить нам оправданием. В музее еще и раньше было намечено расширение этого раздела.

5. Острогу получает вопрос о литературной школе Абая. Полемика по этому вопросу заняла бы слишком много места. Этот вопрос не так просто решается, как в статье наших авто-

ров, задавшихся целью отрубить Абая от его учителей и его учеников. Я полагаю, им это не удастся.

Особенным объектом нападок явился близкий друг Абая – Кокпай и то, что он писал о Кенесары. Кстати, через Кокпая упрек попадает в Абая, так как именно он дал Кокпая эту тему. Да, это действительно так и было, 70 лет тому назад. (т.е. 70 лет до статьи в газете «Правда»). Но что же тогда сказать о тех товарищах, которые через 70 лет, в наши дни, повторили ту же ошибку? Мы не можем серьезно об этом говорить. Мы Кокпая ценим не за его ошибки. Это ошибки времени. Мы Кокпая ценим за то, что он нам сохранил Абая, а также за то, что семидесятилетним стариком он простер свои руки советской власти и написал в 1923 году гимн Ленину. Кокпай был верным учеником Абая.

6. Не буду останавливаться на других замечаниях. Много замечаний, справедливых замечаний и пожеланий можно сделать музею.

Программа экспозиции – не простая вещь. В ней многое надо продумать и не одному человеку. Программа экспозиции музея Абая рассматривалась в Академии наук КазССР, где и была утверждена. Экспозиция музея неоднократно рассматривалась руководящими работниками ЦК и Совета Министров (тов. Шаяхметов, Шарипов, Сатпаев и другие). Каждый раз вносились в нее изменения и улучшения. До сих пор еще никто не называл экспозицию музея одиозной.

Повторяю, мы не боимся критики, самой строгой беспощадной критики, когда она учит нас работать. Такая критика стимулирует работу.

И меньше всего мы находим эту «критику-помощь» в статье наших доморощенных «ловцов ошибок».

ИЗ ВЫСТУПЛЕНИЯ К. МУХАМЕДХАНОВА НА ДИСКУССИИ ПО АБАЕВЕДЕНИЮ

Но было бы в высшей степени ошибочным на основании только одного факта написания Кокпаем поэмы о Кенесары, очернить, охаять и свести на нет самого Кокпая и отрицать всю литературную школу Абая, приобщавшую казахский народ к великой русской культуре.

Этого, к, сожалению, не понял тов. Нурушев, выступивший на моей защите, сугубо односторонне, тенденциозно пытавшийся отрицать огромную положительную роль литературной школы Абая в истории казахской литературы, в истории казахской общественной мысли.

Конечно, это выступление не показательное и оно получило достаточный отпор на самой защите. Я упоминаю о нем лишь потому, что подобные выступления снижают высокий принципиальный уровень, на котором ведется обсуждение серьезнейших вопросов, поднятых «Казахстанской правдой».

Меня весьма удивило выступление уважаемого профессора Джумалиева, который дал резко отрицательную характеристику моей работе и выступил с рядом крайне необоснованных утверждений. Мне хотелось бы отметить, что все предыдущие высказывания профессора Джумалиева в корне расходятся с его сегодняшним выступлением. Так, в «Очерках по истории казахской советской литературы», вышедшей в 1949 г. под редакцией профессора Джумалиева, говорится о положительных качествах Арипа Танибергенова. Причем специально отмечается его стихотворение, посвященное В.И.Ленину.

Я заканчиваю свое краткое выступление выражением твердой уверенности, что под испытанным руководством нашей партии работники идеологического фронта Казахстана сумеют выправить ошибки, допущенные ими в освещении вопросов истории Казахстана...

* * *

Қ. МҰХАМЕДХАНОВТЫҢ АБАЙ МҰРАЖАЙЫНДА МҰХТАР ӘУЕЗОВТИҢ ТУҒАН КҮНІНЕ АРНАЛҒАН МӘЖІЛІСТЕ СӨЙЛЕГЕН СӨЗІНІҢ КОНСПЕКТИСІ

(Абай мұражайы, Семей. 28. 09. 1988 ж.)

Осы жылдың августында «Семей таңы» газетінің 161-санында жарияланған «Абайтану жолындағы қилы кезеңдер» атты мақаламызда «Мұхтар Әуезов. Абайтанудан жарияланбаған материалдар» (Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, Алматы 1988) атты кітаптағы «Абай мектебі» деген мақала туралы жазған едік. Және 1951 жылы июнь айында Қазақ ССР ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты мен Қазақстан Жазушылар Одағы бірлесіп өткізген «Абайдың әдеби мұрасы мәселесін талқылауға арналған ғылыми айтыс» деген жиналыс болғанын, сол жиналыста «Мұхтарға жалған жала жабылып, саяси айып тағылғанын баяндап айтқан едік. Мұхтар Әуезовке жала жабу, арандату әрекеті, одан кейін де толастаған жоқ, 1952-1953 жылдары одан әрі үдей түсті. Осындай әрекеттердің салдарынан ол 1952 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы Президиумының мүшелігінен шығарылды. «М.Әуезовтің қолжазба мұрасы» (1977) кітабында жарияланған документте былай делінген:

«Выписка по распоряжению № 577. Президиум Академии наук КазССР г.Алма-Ата 14 сентября 1952 г.

«Освободить от обязанностей члена Президиума Академии наук Каз.ССР действительного члена Академии наук Каз.ССР Мухтара Ауэзова».

1953 жылы апрельде Қазақ эпосы туралы тағы айтыс өткізіліп, Мұхтарға жабылған жала үдеп, үстеле түсті.

Бұл нағыз арандатушылық, қасақана қастық әрекет Сталин өлгенге шейін толастаған жоқ. Ұлы жазушымыз Мұхтар Әуезовтің басына қандай қауіп-қатер төнгенін қазіргі жұртшылықтың көбі біле бермейді.

Ашық айтылмай келген Мұхтар тағдыры туралы шындықты қазіргі жастар толық біліп, қанық болуы керек. Қайта

құру, жариялылық, демократияның аса зор мән-мағынасын сонда ғана онан сайын тереңірек түсінеміз.

Мұхтар Әуезовке неше түрлі жалған жала жабылып, баспасөз жүзінде іркес-тіркес жарияланып жатады, ал Мұхтардың өзіне жабылған нахақ пәле жаланы әшкерелеп, шындықты ашып дәлелдеп жазған адал сөзі қабылданбайды, әділ жауап беріп жазған мақаласы жарияланбай, жабылып қала береді. Бұл шындыққа біздің көзіміз бүгін анық жетіп, «Абайтанудан жарияланбаған материалдар» кітабынан көріп отырмыз.

Отыз бес жыл бойы жабулы жатып қалған Мұхтардың: «Заметки к статье в газете «Казахстанская правда» от 2 июня 1953 г. под заголовком «По поводу романа М. Ауэзова «Абай» деген мақаласынан бір-екі үзінді келтірейік:

«Для тех объективных лиц, мыслящих справедливо и критически в духе требований партии к художественным произведениям, не может быть сомнения в том, что настоящая статья «Казахстанской правды», хоть она именуется редакционной, не является правдивым отражением мнения партии и советского читателя разбираемой ею книги.

Наоборот, для тех, кто читал выпущенный под редакцией Саурамбаева № 4 «Вестник Казахской Академии наук»¹ со статьями Нурушева и др., также не может быть сомнений, что и эта статья «Казахстанской правды» является продолжением тех же откровенно тенденциозных, безусловно, нездоровых, однобоких и несправедливых суждений об Ауэзове и его творчестве.

Данная статья, наподобие предыдущих, является очередной попыткой изничтожения вместо критики. Одна лишь разница в том, что в первом случае так судили о личности Ауэзова, беря весь тридцатилетний путь его научно-исследовательской деятельности. Здесь берут его главное произведение «Абай», и о нем ведут суждение лишь с целью изничтожения настоящего произведения».

---

¹ См. Вестник Академии Наук Казахской ССР. № 4, 1953 г. Редколлегия: Д.А.Кунаев, Н.Т.Сауранбаев, Д.С.Горшенин, А.И.Искаков, К.П.Персидский, С.Н.Покровский, А.К.Росляков, Д.В.Сокольский, С.Е.Толыбеков.

Әуезовтің бұл әбден түңіліп, қасіретке толы көкірегінен терең тебіреніп, өтірік жаладан өзегі өртеніп, жүрегі жанып отырып жазған, күйінішті көңіл сөзі екенін көрініп отырмыз.

Бұл арада Мұхтардың бір мақала үшін ғана қаны қайнап отырған жоқ. Арандату әрекетінің әріден басталып, жалаға жала жалғасып, қасақана жүйелі түрде жүргізіліп, қатерге айналып келе жатқанын айқын аңғарып отыр. Бұл мәселеге кейінірек ораламыз.

Мұхтардың мақаласынан тағы бірер үзінді келтірейік: «Для примеров обратимся к фактам самой газеты «Казахстанская правда» и тут мы увидим, как с первых же абзацев настоящая статья начинает говорить явную неправду, становится на путь извращения, инсинуации...

Во втором абзаце этой статьи начинается новое извращение фактов и говорится: «Общественность нашей республики не раз указывала на серьезные недостатки романа «Абай»...

А о том, что этот роман за что-то был оценен положительно всей широкой общественностью нашей страны, начиная с той же общественности Казахстана, с той же самой газеты «Казахстанская правда» и продолжая общественностью великого Советского Союза, и что исторический факт о положительном выводе партии и правительства о романе был подписан в 1944 году 9 апреля с присуждением первой премии за эту книгу; – все это вместе взятое ни в коей мере не обязало статью хоть косвенно упомянуть из чувства меры, из требований исторической справедливости или хотя бы из соображений такта и этики советского органа – упомянуть о каких-то положительных моментах произведения.

Нет, статья на всем своем протяжении не находит ничего положительного в романе, кроме одной видимости ради признания, что это первая попытка создать художественный образ...

...Наконец, самой вопиющей несправедливостью и явной клеветой на роман и его автора выглядит утверждение статьи: «В книге совершенно не нашла отражение борьба с реакционно-монархическим движением Кенесары Касымова. И это не случайно, ибо М.Ауэзов был одним из тех, кто в течение длитель-

ного времени превозносил врага, душителя народа – Кенесары, выдавая его за национального героя». Так пишет «Казахстанская правда, заканчивая свой обвинительный акт по романам Ауэзова об Абая». (Мұхтар Әуезов. Абайтанудан жарияланбаған материалдар, Алматы, 1988 жыл, 117, 118, 119, 123 бет).

Жоғарыда газеттің бұл мақаласы туралы Әуезовтің: «Данная статья, наподобие предыдущих является очередной попыткой изничтожения вместо критики», – деген сөзін келтіріп едік. Бұл арада «предыдущих» деп отырғаны – «Қазақ ССР Ғылым академиясы, хабаршысының» 4-санында (апрель 1953) жарияланған мақалалар. Газет мақаласы «Ғылым академиясының хабаршысында» жарияланған, жалған жала жабатын мақалалардың жалғасы екендігіне ешбір күдік келтіруге болмайтынын айта келіп: «Одна лишь разница в том, что в первом случае так судили о личности Ауэзова, беря весь тридцатилетний путь его научно-исследовательской деятельности. Здесь (*газет мақаласында*. – Қ.М.) берут его главное произведение «Абай», и о нем ведут суждение лишь с целью изничтожения настоящего произведения», – деген сөздерін қайталап келтіріп отырымыз.

Мұхтарды арандату әрекеті қасақана жүйелі түрде жүргізілді деген сөзіміздің шындығына көзімізді анық жеткізу үшін, Мұхтардың өзі айтқан, Сауранбаевтың редакциясымен шыққан «Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысында» (№ 4) басылған Нұрышевтің және басқалардың мақалалары – мен, шолу ретінде болса да, танысуымыз керек.

Бұл мақалалардың бәрі де орыс тілінде жарияланған. Академия хабаршысының беташары – «До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества Абая» деп аталатын Нұрышевтің мақаласы.

Мақаланың көздеген мақсаты мен мазмұнын оның атынан да аңғарып, байқауға болады. Нұрышев былай дейді¹:

---

¹ С.Н.Нурушев. До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества Абая. Вестник АН КазССР. № 4, 1953. С. 3-13.

«Перед литературоведами Казахстана стоит задача – окончательно искоренить буржуазно-националистические ошибки и извращения в разработке многих важнейших вопросов казахского литературоведения, вскрыть корни этих ошибок и извращений, разоблачить всех носителей враждебных взглядов и оградить от их влияния казахское литературоведение...

Одним из важнейших участков казахского литературоведения, где долгое время оставались неразоблаченными всякого рода враждебные «теории» и «концепции», является изучение жизни и творчества казахского поэта и просветителя Абая Кунанбаева...

...Только этим объясняется значительной перелом, наметившийся в абаеведении темы дискуссии, когда была осуждена и разгромлена порочная «концепция» М. Ауэзова о так называемой «литературной школе Абая»...

После дискуссии антимарксисткая националистическая «концепция» о «литературной школе Абая» была исключена из учебных программ...

Так, остался неосужденным националистический роман М.Ауэзова «Акын ага», пропагандирующий «концепцию» о «школе Абая».

... Для того, чтобы усилить свои порочные идейные позиции, М.Ауэзов пытается упрочить в казахском литературоведении свои антинаучные «концепции».

С этой целью он тщательно подготавливает диссертацию К.Мухамедханова о «школе Абая», в которой в концентрированном виде представлены все прошлые ошибки и извращения Ауэзова. Диссертация оказалась предельно насыщена антимарксистскими материалами, которые даны в открытой и в замаскированной форме. Однако и на этот раз Ауэзову не повезло. Решение ученого совета, присудившего Мухамедханову ученую степень, было отменено, а автор ее был разоблачен, как враг народа.

Позиция, занятая М.Ауэзовым в истории с этой диссертацией, весьма показательна. Он выступил не только как идей-

ный вдохновитель и руководитель этой вредной работы, но как ярый ее защитник. М. Ауэзов был и руководителем и оппонентом диссертанта одновременно. Он выступал в его защиту и в секторе литературы Института языка и литературы и на ученом совете института и на защите в Объединенном ученом совете гуманитарных наук АН КазССР. Все это говорит о личной глубокой заинтересованности М.Ауэзова в подготовке и протаскивании заведомо порочной диссертации.

... В последнее время имеются попытки возродить некоторые давно разоблаченные «теории» и «концепции» М.Ауэзова. Именно этим отдает справедливо раскритикованная в партийной печати книжка З. Кедринной о творчестве М.Ауэзова. Чем, как не реабилитацией его прежних ошибок, попыткой скрыть его открытую националистическую деятельность в первые годы советской власти, являются следующие строки из этой книжки:

«В первые годы своей литературной и общественной деятельности молодой М. Ауэзов искренне стремится быть полезным делу революции... совмещая учебу и литературную работу с активной общественной и административной деятельностью» (стр. 21).

Это утверждение не соответствует действительности. Ни для кого не секрет, что в эти годы Ауэзов был врагом советской власти...

...Все эти ошибки, как со стороны М.Ауэзова, так и его доброжелателей, проявляющиеся в разных формах и вариантах, едины в сущности и представляют сочетание открытой и замаскированной форм пропаганды буржуазного национализма. Националистические взгляды в казахском литературоведении еще не разоблачены до конца и являются большим тормозом в деле его успешного развития.

Наша задача состоит в том, чтобы довести борьбу против буржуазного национализма до конца. Этому настоятельно требуют от нас наши грандиозные успехи как в области хозяйственного, так и в области культурного строительства, этого требуют от нас решения XIX съезда Коммунистической партии Советского Союза».

НАПАДКИ НА АУЭЗОВА ПРОДОЛЖАЛИСЬ. ИЗ ДИСКУССИИ ПО КАЗАХСКОМУ ЭПОСУ:

«Более четверти века занимается изучением и исследованием вопросов истории казахского эпоса профессор М.Ауэзов.¹ По вопросам казахского эпоса им написано огромное количество работ. В своих трудах М.Ауэзов открыто пропагандировал антирусские реакционно-пантюркистские и буржуазно-националистические взгляды на казахский эпос, идеализировал патриархальное прошлое казахского народа.

Так, например, в своей статье «Современный этап казахской литературы», говоря об эпосе, он расхваливал прошедшие феодально-ханские времена и утверждал, что «основной целью казахских батыров является быть националистами, а затем религиозными людьми». Таким образом, М. Ауэзов прямо призывал казахскую молодежь следовать примерам эпических батыров и быть националистами.

В статье «Кобланды батыр» М.Ауэзов идеализировал антинародный и реакционный вариант одноименной поэмы, принадлежащий феодальному акыну Марабаю. Причем Ауэзов, вопреки исторической правде и в угоду буржуазным националистам, утверждал, что якобы казахский народ с оружием в руках боролся против Ивана Грозного и в 1552 году защищал от него город Казань...

В 1932 году М. Ауэзов заявил на страницах печати, что порывает связь с буржуазными националистами. Ему была предоставлена возможность пересмотреть свои порочные «концепции», преодолеть свои прежние буржуазно-националистические ошибки. Однако, как неоднократно указывалось в решениях ЦК Компартии Казахстана по идеологическим вопросам и выступлениях периодической печати, М.Ауэзов этого не сделал до сих пор.

Анализ его литературоведческих трудов последнего периода показывает, что он все еще далек от применений в своей исследовательской работе марксистско-ленинской диалектики ...

---

¹ М.Габдуллин. О состоянии и задачах изучения казахского эпоса. Вестник АН КазССР, № 4, 1953г. С. 14-32.

Грубые политические ошибки допущены в I-м томе истории Казахской литературы (1948 г.), изданной под редакцией и при непосредственном участии М. Ауэзова. Эта книга вышла после решения ЦК компартии Казахстана от 21 января 1947 года «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук КазССР». Однако М. Ауэзов не сделал из партийного решения серьезных выводов. Наоборот, он, как главный редактор, способствовал распространению буржуазно-националистических и антисоветских мировоззрений ...

Более того, М. Ауэзов, как один из авторов I-го тома истории Казахской литературы, сам идеализировал палачей казахского народа Кенесары и Наурызбая, феодально-ханские легенды о Коркуте и неверно рассматривал социально бытовую поэму «Козы Корпеш-Баян сулу». В этих трудах М. Ауэзова нет и признака социально-классового отношения к названным произведениям.

Все это говорит о том, что М.Ауэзов до самого последнего времени продолжает пропагандировать и простаскивать в казахское литературоведение свои прежние буржуазно-националистические концепции. При этом следует сказать, что ошибки М. Ауэзова носят не случайный характер. Корни этих ошибок – в его деятельности тех лет, когда он был одним из выразителей идей «Алаш-Орды» в казахской литературе. После разгрома этой контрреволюционной партии М.Ауэзову пришлось сойти с открытых буржуазно-националистических позиций. Тогда и появились на свет эти так называемые «ошибки», анализ которых показывает, что они являются определенной, хотя замаскированной, системой все тех же буржуазно-националистических взглядов М. Ауэзова.

Не свидетельствует ли об упорном, молчаливом отстаивании М.Ауэзовым своих прежних порочных концепций и то, что, допустив столь серьезные политические ошибки и извращения в своих литературоведческих трудах, он до сих пор не выступил в печати с их критикой и признанием?».

* * *

К. МУХАМЕДХАНОВ:

«Еще в 1945 году я участвовал в работе по созданию первого тома «Истории казахской литературы». Мухтар Омарханович Ауэзов поручил мне раздел о народном творчестве, связанном с темой казахских национальных героев прошлого. Мне довелось систематизировать материалы, в частности, о Кабанбае, Богенбае, других батырах. Пришлось много поработать при известной скудости материалов. Книга была выпущена в 1948 году, но раздел, над которым я работал, отсутствовал. Причина? Я спрашивал об этом М. Ауэзова, он ответил: от меня это не зависело, руководящие работники потребовали – никаких кабанбаев, богенбаев пропагандировать не надо, не нужны нам всякие националистические рассуждения...

Но моя работа не пропала. Недавно она опубликована. Много в истории вообще и в истории культуры Казахстана недостоверного, наносного, много белых пятен...

Хотя я не историк, но мой долг ученого-казаха требует, чтобы я внес свой вклад в развитие историзма, по крайней мере, той его части, которая касается национальной литературы».

(из статьи Ю. КРЫЛОВА «Подвиги батыра – история народа», газета «Иртыш», июнь, 1991 г., к 300-летию Кабанбай батыра).

ОБ ИСТОЧНИКАХ И ВАРИАНТАХ КАЗАХСКОГО ГЕРОИЧЕСКОГО И СКАЗОЧНОГО ЭПОСА¹

...В 1952 году под редакцией М. Ауэзова и Н. Анова вышел сборник казахских народных сказок, составленный В. Сидельниковым. (Казахские народные сказки. М., 1952 г.) Этот сборник страдает существенными пороками. Отсутствие требовательности, беспринципность при отборе материалов для публикации привели к тому, что в сборник наряду с народными, включен целый ряд феодальных сказок и вариантов – «Хатымтай и его скакун», «Аяз-бий», «Как Асан-Кайгы искал Жер-уюк».

С позиций антинаучной «теории единого потока» написано и предисловие к сборнику...

... М. Ауэзов с 20-х годов и вплоть до сборника В. Сидельникова «Казахские народные сказки», редактором которого он является, не критически, игнорируя требования марксизма-ленинизма, выдает за народное творчество националистические переработки фольклора. На протяжении долгих лет Ауэзов публикует и изучает джанакровский вариант поэмы «Козы-Корпеш и Баян-сулу», марабаевский вариант «Кобланды», «Кыз-Жибек» в записи и публикации одного из врагов казахского народа; на этих материалах пишет пьесы («Айман-Шолпан», «Хан Кене», «Кара-кыпчак Кобланды»).

М. Ауэзов восхваляет эти и другие антинародные произведения...

... В своем исследовании М.Ауэзов замалчивает подлинную сущность акына Джанака – противника присоединения Казахстана к России и усилившегося общения казахского народа с русским народом...

...Тенденциозный, в духе «единого потока» отбор источников, осуществляемый М.Ауэзовым, является проявлением

---

¹ Н.С.Смирнова. Об источниках и вариантах казахского героического и сказочного эпоса. Вестник Академии Наук Казаской ССР. № 4, 1953 г. С. 33-42.

буржуазно-националистических извращений всего историко-литературного процесса и непосредственно связан с его теорией «Зар-Заман» («эпоха скорби»), с расхвалением феодально-ханских певцов Бухар-жырау, Дулата, Шортамбая, Мурата – злейших врагов сближения казахского народа с русским народом....

*Н.С.Смирнова,
доктор филологических наук*

ИЗ ПРИЛОЖЕНИЙ К ДИССЕРТАЦИИ

Объединенному Ученому совету Института языка и литературы и Института истории, археологии и этнографии Академии Наук Казахской ССР

ЗАЯВЛЕНИЕ

Представляю два экземпляра рукописи диссертации на тему: «Литературная школа Абая». Прошу допустить меня к публичной защите диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

Также представляю в 2-х экземплярах Личное дело, оформленное согласно инструкции ВАК.

*Директор государственного
литературного музея Абая АН КазССР
Г.Мухамедханов
5 января 1951 г.*

* * *

**СПИСОК
НАУЧНЫХ РАБОТ, ОТКРЫТИЙ И ИЗОБРЕТЕНИЙ
К. МУХАМЕДХАНОВА**

1. Литературная школа Абая. «Екпинды», орган Обкома КП/б/К и Облсовета 1940 г. №№ 232, 233, 236, 239
2. Об айтысе народных акынов «Екпинды», 1945 г.
3. О значении Абая в истории Казахской литературы. «Екпинды», 20 марта 1945 г.
4. Литературная школа Абая. «Екпинды», 1945 г. №№ 191, 192, 193, 195, 196.
5. О неопубликованных стихах Абая с комментариями. Собр. Сочин. Абая /однотомник/, 1945 г.
6. Поэт Арип. Собр. Сочин. Абая. /однотомник/ 1946 г. № 283
7. Крылов и Абай. Собр. Сочин. Абая . /однотомник/ 16/П–1949 г.
8. Абай. Собр. Сочин. Абая /однотомник/ 1949 г. № 123
9. Абай. Собр. Сочин. Абая /однотомник/ 1949 г. № 157

* * *

**НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТРУДЫ
К. МУХАМЕДХАНОВА В РУКОПИСЯХ,
(ОДОБРЕНЫ АКАДЕМИЕЙ НАУК КАЗССР)**

1. Казахские народно-исторические поэмы «Кабанбай» и «Богенбай» 2 ½ п.л
2. Поэт Арип (жизнь и творчество) 25 п.л.
3. Поэты Абаевской школы 32 п.л.

Мухамедханов

* * *

**В Высшую Аттестационную Комиссию
Министерства Высшего Образования СССР**

Мухамедханова Габдулкаюма Мухамедхановича.
Семипалатинск ул. Сталина 125, кв.13.

Заявление

7-го апреля 1951 года на совместном заседании Ученого совета гуманитарных институтов Академии Наук КазССР мне была присуждена ученая степень кандидата филологических наук за научную работу «Литературная школа Абая».

Моя работа вызвала большие споры (см. Стенографический Отчет), перешедшие в публичную дискуссию по вопросам абаеведения, имевшую место в г. Алма-Ата с 13 по 16 июня с/г.

Как на защите, так и на дискуссии против меня выставлялись обвинения в буржуазном национализме и в желании проташить в число последователей Абая врагов народа.

В настоящее время это версия получила широкое распространение и повторяется в научных заседаниях и в печати. Неожиданно для себя я прочел в газете «Казахстанская Правда» от 13-го октября с/г. повторение этой же клеветы в совместном решении Президиума Академии Наук КазССР и Президиума Союза советских писателей Казахстана по вопросу дискуссии по абаеведению.

Так как из текста этого решения я вижу, что, по-видимому, дело о моей диссертации передается в ВАК, считаю необходимым поставить Вас в известность о нижеследующем:

Моя работа не опубликована – тем легче о ней распространять клевету и тем труднее мне ее опровергнуть.

Я сам признаю ряд замечаний о моей работе, высказанных на защите и дискуссии.

Так как во всех вопросах, к которым примешиваются интриги и клеветы, трудно бывает разобраться, не выслушав обе стороны, прошу в случае разбора моего дела вызвать меня в Москву для дачи объяснений.

Прилагаю:

1/ газету «Казахстанская Правда» от 13-го октября с/г

2/выписку из моей речи на Дискуссии по абаеведению
3/копию Протокола Ученого совета о присвоении мне ученой степени

*К.Мухамедханов.
17 октября 1951 г.*

* * *

Высшая Аттестационная Комиссия
Министерства Высшего Образования СССР
15 ноября 1951 г. Москва

Семипалатинск ул. Сталина 125, кв.13.
Мухамедханову К.

Ваше заявление о защите диссертации на заседании Ученого совета гуманитарных институтов АН Казахской ССР получено.

Высшая аттестационная комиссия запросила диссертацию и материалы защиты для рассмотрения.

Ученый секретарь
Высшей аттестационной комиссии
доктор наук, профессор И.Горшков

P.S: Қ.Мұхамедханов Москвадан хабарды 1951 жылы 23 қарашада алады. Бір аптадан соң 1951 жылы 1 желтоқсанда тұтқындалады.

* * *

ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ К. МУХАМЕДХАНОВА ОБ УЧИТЕЛЕ М. О. АУЭЗОВЕ

...Мухтар Омарханович Ауэзов был моим научным руководителем. Именно под его влиянием наметилось основное направление моей будущей научно-исследовательской работы.

...Об этом трудно говорить. Испытания для моего Учителя начались уже во время защиты мною диссертации на тему «Литературная школа Абая». Вскоре после этой защиты, через два месяца, последовала дискуссия по абаеведению...

Всегда, когда заходит речь об Ауэзове, особенно в такие волнующие, юбилейные даты, я как бы переношусь в другое измерение. Я чувствую и вижу себя молодым человеком, впереди которого шагает его наставник, – широкоплечий, большой и мудрый человек с открытыми и ясными глазами, с широким светлым лбом и чуть приглушенным, бесконечно обаятельным голосом.

...Сегодня, в этот волнующий день, мне хотелось бы вспомнить некоторые знаменательные для меня моменты наших встреч. Оказывается, в нашем общении есть интересные совпадения: Мухтар Ауэзов в шестилетнем возрасте в 1903 году видел Абая. Я увидел Мухтара Ауэзова тоже в шестилетнем возрасте, в 1922 году, в родном доме моего отца Мухамедхана Сейткулова в г. Семипалатинске, в Заречной слободке.¹ Он был другом хозяина дома и часто гостил в этом доме.²

Современник и близкий товарищ Мухтара Омархановича – Ишмухамет Алин в своих воспоминаниях (см. книги «Наш Мухтар», и «Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников») приводит такой эпизод: «Мухтар Ауэзов, выполнив всю порученную ему работу..., в августе 1922 года прибыл в Семипалатинск. Он собрал нас, всех своих друзей и знакомых по службе в дом Мухамедхана ... и попотчевал гостинцами из родного аула».

Земляки Мухтара Ауэзова неоднократно упоминали наш дом в своих воспоминаниях. Так, например, один из участников постановки пьесы «Карагоз» в 1925 году – Гайса Сармурзин писал: «... для игры в «Карагоз» первых исполнителей

¹ Бұдан басқа М. Әуезов пен Қ. Мұхамедхановтың тағдырларында қайғылы ұқсастықтар да бар. Екеуі де 35 жасында қуғынға ұшырап, қамауға алынған.

² Мұхамедхан Сейітқұловтың үйінде «Алашорда» партиясының көсемдері бас қосып, жиналыс өткізіп тұрған. Бұл үйде Абай, Шәкәрім, Абайдың ақын шәкіртері және қазақ мәдениеті мен әдебиеті, театрының көрнекті өкілдері болған.

подбирал сам Ауэзов. Он пригласил всех нас в Жана-Семей, в просторный дом отца Каюма Мухамедханова и распределял роли».

В последующие 1930-ые, 1940-ые и в 1950-ые годы Мухтар Омарханович неоднократно приезжал в Семипалатинск и каждый раз, как старый знакомый, приходил в наш дом. Особенно мне запомнились приезды Мухтара Омархановича в Семипалатинск в 1940 и в 1943 гг. Они до сих пор вызывают радостные волнения. Летом 1940 года он приезжал по вопросу организации музея Абая и в связи с подготовкой к постановке пьесы «Абай»...

Хорошо помню, как в свой приезд в 1943 году Мухтар Омарханович как-то сказал, что не был в родном ауле уже 17 лет. На этот раз он целый месяц находился в Абайском районе, посетил знакомые ему с детства места. Он в это время работал над второй книгой романа «Абай»...

Когда бы и по какому бы случаю Мухтар Омарханович ни приезжал в Абайский район, мне всегда доводилось сопровождать его.

Так было и 1945-м, и в 1957 гг., когда проводился 100-летний юбилей Абая и 60-летие самого Ауэзова.

...Я благодарен своей судьбе за то, что долгие годы мне повезло быть рядом с Мухтаром Омархановичем, близко общаться с человеком, который стал человеком-легендой.

...Помню, что М.Ауэзов говорил о вечных литературных памятниках истории: «И чем дольше длится испытание временем, тем больше воров и внимания бывает обращено к ним. Бессмертие художника, оставившего после себя творения, становится заслуженным».

Эти слова о бессмертии истинных ценностей я отношу к моему Учителю – МУХТАРУ ОМАРХАНОВИЧУ АУЭЗОВУ.

Каюм Мухамедханов.

ЕКІНШІ БӨЛІМ
ҚҰЖАТТАР СӨЙЛЕЙДІ

Министерство
Образования СССР

Центральная
Аттестационная
Комиссия

1961 г.

Москва

Семиквартанск, ул. Стенькина, 125, к. 1
Тов. **М. ХАМЕДИАНОВУ Г.**

Ваше заявление о зачислении в члены Ученого Совета гуманитарных наук Казахской ССР получено.
Высшая аттестационная комиссия заочно рассмотрела вашу заявку и материалы заявки для рассмотрения.

Ученый секретарь
Высшей аттестационной комиссии
доктор-профессор

Академия наук
Казахской ССР

АКАДЕМИЯ НАУК
КАЗАХСКОЙ ССР

Коммунист. «Академия», 38-08

Тел. 73 (коммунист. «Академия»), 38-08

ул. Кирова, 89.

1961 г.

Объединенный Ученый Совет института истории, археологии и этнографии и института языка и литературы Академии Наук Казахской ССР направляет Вам для ознакомления автореферат диссертации г. **Мухамедиянова Г.** «Историческая грамматика казахского языка на основании ученой статьи кандидата филологических наук, диссертация рассмотрена на заседании Объединенного Ученого Совета 7 апреля 1961 г.

Ученый секретарь
Объединенного Ученого Совета

Тел. Изд. № 411 КазССР. См. 1727-1000

Мәскеудегі Жоғары аттестаттау комиссиясының хатшысы
проф. И. Горшковтан келген жауап хат

Диссертацияның қорғау күні белгіленген Бірлескен Ғылым

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР

Ученый Совет Института языка и литературы и Института истории, археологии и этнографии

ВЫПИСКА

№ 4 заседания Объединенного Ученого Совета

195 1 года (Подлинник протокола хранится в делах Совета).

№

Постановляем:

На основании результатов
гласного голосования избрать
тов. Мухамеджанову Г.М. ученую
степень кандидата филологических
наук.

На основании результатов
гласного голосования избрать
тов. Мухамеджанову Г.М. ученую
степень кандидата филологических
наук.

Ученый Совет

Ч.Т. Сауранбаев
/Проф. Ч.Т. Сауранбаев

Б.С. Сулейменов
/Б.С. Сулейменов/

Кеңестің ғылыми хатшысының хаты

Қаз. ССР
Алал Қуанаевтың
туғанына 90 жылдық
мерекесін өткеліні
тәсіл комитеті

Юбилейлік комитет
қоғамдағы өмірі 95-жыл
соңындағы
генералдығы Қазанского
баты

АБАЯ ҚУАНАЕВТА

3-11-1940

18/15

Всесоюзный
и Социалистический

Секция Мемориала Семипалатинского
Областного Совета депутатов трудящихся
и Бюджетного комитета:-

УДОСТОВЕРЕНИЕ

Данно тов. А. А. А. А. том,

что он действительно командирован в Чингиставо-
ний р-н. для проведения докладов и литературных
вечеров с целью и творчестве генерального командо-
воче Иосиф АБАЯ АНАНАЕВА.

Срок командировки до 10 июля 1940 г.

А. А. А.
А. А. А.

1940 жылы Қ. Мұхамедхановтың Шыңғыстау ауданына
іссапарға жіберілгені жөніндегі куәлік

Узгъяшы
У менен
211 мейсех
Зулус
11ху8

Зулус деген бир тау бар тикен биш,
Адам карлы талып кекке тиш,
Пилден пайда етүшү жак себиз бар,
Аракет амы сыйегиз атып жылып.
Орта жері отна истма пиз ойногым,
Баге нерсе шыдамас кетер кийип.
Жарам пиз жабыспай жиберишди,
Бү атады еңбек амы жаны амыш.
Калып тогый, дара тигир, амын жартас,
Каскыем қаууааттар турган сыйым.
Кейтугым Квартерман бир мерген бар,
Бейлах ишди, кыз көргөн қолго кийп.

Х
К

Мын дилде өксөдөгү пилдин кушы,
Бү мерген пулы тиш атпайды омы,
Адам аумас нерсе жок гирейгенсон,
Кызык болып қатары көргөн күш.
Ауралайды көзге атқан өксөк мерген,
Мекен гып өмір сүрген қандай жерден.
Көз көргөшиз кітап амы ташыф еткен,
Өксөк амын өмерлі сондай ерден.
Көргөн жок Квартерман бекер жатып,
Кыз сайып тегрі аңды келелі атып.
Судан аргы маһарла амыбат баге,
Қайтпайды пиз сыйегиз барып сатып.

Матвей Кунимбаев
(1891-1918)

Көбек өлеңдері

Өзгем көңілімдегі сөзді құмар,
Сөз келді деп сөйлерге қазаққа ұғар.
Батыр Көбек қысазын білүмі әдім,
Көп көйіген жүрегін дәді шығар.
Заманның гадалетсіз нағандығын
Қоғалдың жүрек тілім сөйле маған
Балғын көкөяді білімсіздер
Айнекең керсетейін қамандығын.
Руы Көбек ердің Жуан талқ
Ал үшін аман салған айналық
Зор көкрек әр сөзді адам әді
Ол ерлігі түсіне жетті бірік.
Ол заманның уәлісі Нұсан Абы
Айтқан сөзі келедісінің аяғы.
Көбек батыр оялайды оған барып,
Өмірдің естемін ауыз-мауыз.
Ол Асыға іденің келді Көбек
Үм сыртында сөйлес қып тұрды бөлек.
Балам алып, үйінде Абы отыр
Март туынан өзінің тілең көмек.
Көбекті біреу келіп алып жүрді
Асыға үйге келіп сөлем берді.
Әр кімге ертүрлі сөз алып отыр.
Рұқсатсыз отыра алмай қарап тұрды.
Көбек ерді Асыдың исы жөңіп
Айтқан сөзі Көбектің ішсе өніп,
Өтірікті неғысым оңа адам деп,
Көбектің ішсе өніп

2 Көкбайгы

2 "Кангундэ" сөмө

13 4284 61 1000000

13 4284 61 1000000
1951 жыл
КСТБ-нун 1951 жыл

Атыгыз эи эджкоигалам, газы
ер уеин эи, кызе л, ер тарты азары
Тосетган Аблайдын гылыр деп,
Элге гылыр кетпе манг мазыг.

Тоқтайсн бандан аблайдын гылыр деп,
Бкж, елднде пайдасы бйт жн табу,
Сырлыр галганын орны толмас,
Аблыган этек болсо

Келер гыл Алагозде бйт жн
Бйт жге ганды гырн-дег гозды деп,
Галдан менен Аблай бермаг басыр,
Аблайдын "бйт жн" содан ганды.

Сол б таабе
Онан сон саабуу
Арасы кын-кын сайн абстайды.

Галмаг тус, аблайдын гандына,
Аблайда гете алмай арманна,
Эл тыгжл Кокчотудан аз жн,
Патанычды алмай зардаманна.

Артык арманда бйт неге гыл,
Патанычды алмай арманна,
Эсйл елен сета алмай арманна,
Айрен

ПРОТОКОЛ № 4

156

Объединенного Ученого Совета Института языка и литературы и Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР

г. Алма-Ата

7 апреля 1951 года.

Присутствовали: члены совета, профессора - С.А. Аманжолов, М.О. Ауэзов, М.Б. Балакаев, Е.Б. Бекмаханов, К.А. Гумалиев, А.К. Дубанов, С.К. Канесбаев, С.Н. Покровский, Н.Т. Сауранбаев, В.И. Тимоско, И.М. Бровер; кандидаты наук С.Б. Байшев, М. Габдуллин, С.Я. Ефимов, А.И. Исмаков, М.С. Сильченко, Б.С. Сулейменов.

С. Д. У. М. А. И: Диссертацию тов. Мухамедханова Г.М. на тему "Литературная школа Абая", представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

Официальные оппоненты: профессор М.О. Ауэзов и кандидат филологических наук М.С. Сильченко.

ПОСТАНОВИЛИ: На основании результатов тайного голосования (согласен .10.. не согласен .7..) Присудить тов. Мухамедханову Г.М. ученую степень кандидата филологических наук.

Председатель Объединенного Ученого Совета Института языка и литературы и Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР

Н. Сауранбаев

(проф. Н.Т. Сауранбаев)

Секретарь Совета, кандидат филологических наук -

А. Сулейменов

№ 93-а

Абайдың

Әдебиеті мен өмірі.

Манаптың ^{создасты, түсінілі}
^{дәріпшілігі}
Манапты

Кайым Мұхамедханов

1941 ж. ж.
Мұхтар Әуезов (Аман)
Осылай шықса.
Мұхтар, асқынды.
Бақыткердің
өмірі мен
жаны.

*Отқа салдың отырдым жігер қайнап,
Тордағы арыстандай көзім жайнап.
Шыңдалып шар болаттай шықтым міне
Отырмын өзіңменен күліп-ойнап.*

Қайым Мұхамедханов

*Тот, кто не помнит своего прошлого, обречен на то, чтобы
пережить его вновь.*

Джордж Сантаяна

В этом разделе приведены сохранившиеся документальные свидетельства¹ той эпохи. Это письма Каюма Мухамедханова в защиту литературной школы Абая и увековечения его имени в истории и культуре страны. Это статьи и выступления разных авторов, выражавших свою позицию по отношению к творческому наследию Абая. Письма, документы более чем полувековой давности отражают историю становления литературного процесса в Казахстане, борьбу идей на фоне политического развития страны. В этих событиях проявляется истинная суть людей.

Сегодня мы имеем возможность изучать и анализировать исторические документы, которые сохранила преданная супруга Фархинур Ахметжановна. К сожалению, отдельные документы за давностью времени имеют нечеткое изображение для размещения их в сканированном виде, поэтому несколько текстов аккуратно набирались с оригиналов.

---

¹ Все приведенные в книге документы даны в хронологической последовательности в соответствии с орфографией и стилистикой оригиналов.

БОРЬБА ЗА АБАЯ

Председателю Совета Министров Каз. ССР
товарищу УНДАСЫНОВУ Н.Д.
Секретарю ЦК КП(б)К
товарищу ОМАРОВУ И.О.
Президенту Академии наук Каз. ССР
академику САТПАЕВУ К.И.

Опыт двух юбилеев Абая – 1940 и 1945 гг. – показал, что каждый раз подготовка юбилея производилась наспех, в результате чего ряд намечавшихся мероприятий или вовсе не был выполнен или выполнен неудовлетворительно.

Это, прежде всего, касается наиболее трудоемких работ, по своему характеру требующих времени для исполнения. В основном – это строительство капитальных мемориальных сооружений, а также намечавшиеся мероприятия по художественному увековечению Абая.

Широкая программа этих мероприятий, утвержденная Правительственным и областным юбилейными комитетами, с окончанием юбилейных торжеств, была забыта. Однако, по своему содержанию она остается актуальной и для настоящего времени. Ее можно и необходимо выполнить к 50-летию со дня смерти Абая – в 1954 году. Для этого необходимо приступить к ее выполнению, заранее начав подготовку уже в текущем году:

1. Сооружение общенациональных памятников:

- 1) постройка мавзолея над могилой Абая;
- 2) сооружение бронзового памятника в г. Семипалатинске и г. Алма-Ате;

Ввиду ответственности задач было бы целесообразно объявить закрытый конкурс эскизов с достаточными премиями для привлечения лучших архитекторов и художников Союза. При условии объявления конкурса в 1950г. со сроком исполнения эскизов к концу 1951г. сама постройка может быть осуществлена в 1952-54 годах.

2. Реставрация зимовки Абая в Жидебае и ее озеленение.

В 1945 году были составлены проект и смета. В зимовке Абая необходимо открыть мемориальный дом-музей Абая – по типу местных домов-музеев Пушкина, Лермонтова, Толстого, Чехова и др. Работы могут быть осуществлены в 1950-51 гг.

3. Установление 4-х мемориальных досок, в домах, где жил Абай и 12 надгробных плит на могилах друзей Абая.

Ввиду отсутствия декоративного камня в Семипалатинске необходимо заказать требуемый камень на Урале или в карьерах Турксиба.

4. Художественное увековечение Абая в скульптуре и живописи.

Бюсты:

- 1) бронзовый бюст Абая на гранитном постаменте для установки во дворе музея Абая;
- 2) комнатный бюст Абая в дереве для музея Абая;
- 3) комнатные бронзовые и гипсовые бюсты Абая для массового потребителя;
- 4) кабинетные настольные фарфоровые бюсты Абая для массового потребителя (заказ Ломоносовскому фарфоровому заводу в Ленинграде).

Картины (масло и акварель) на темы:

- 1) Абай-поэт;
- 2) Абай в русской школе;
- 3) Абай и Токжан;
- 4) Абай и его русские друзья;
- 5) Знакомство Абая с Михаэлисом;
- 6) Абай и Абдрахим (приезд Абдрахима из СПб);
- 7) Абай и Кунанбай (борьба с феодальным мировоззрением) и другие темы.

Картины имеется в виду использовать для экспозиции в музее Абая и в государственных и научных учреждениях Казахстана.

Опыт показал, что поспешные юбилейные заказы художественных произведений не дают удовлетворительного результата. К ним трудно также привлечь серьезных художников. Меж-

ду тем абаевские темы интересуют и казахстанских художников (Кастеев, Ходжиков, Урманче, проф. Черкасский, Урал Тансыкпаев) и московских (лауреат Сталинской премии Чуйков, скульптор Мананникова и др.).

Для их привлечения и создания условий для успешного творческого исполнения необходимо, прежде всего, предоставить художникам достаточно времени (2-3 года) для исполнения. Во-вторых, необходимо создать организованный заказ.

Для этого мы считаем целесообразным:

1) для бюстов Абая и наиболее важных живописных тем объявить в 1950-51 гг. конкурс;

2) для других произведений создать постоянный денежный фонд на приобретение наиболее удачных из них в художественном отношении.

Приобретенные в таком порядке художественные произведения могут быть переданы музеям, государственным и научным учреждениям Казахстана.

Программа мероприятий по монументальному и художественному увековечению Абая, принятая решениями Правительственного и областного юбилейных Комитетов еще в 1945г., не потеряла своей актуальности, а в связи с предстоящим 50-летием со дня смерти Абая в 1954г. приобретает особое значение.

Интерес к Абаю в самых широких кругах растет не только у нас в Союзе, но и в зарубежных странах, особенно после выхода в свет романа лауреата Сталинской премии М.О.Ауэзова.

Работники музея Абая по своему положению более чем другие чувствуют в своей ежедневной работе этот прилив широкого интереса к Абаю.

В 1954г. на предстоящую 50-летнюю годовщину со дня смерти Абая, мы можем ожидать прибытия делегаций из зарубежных демократических стран. Если не приступить сейчас же к подготовительным работам, то мы вновь можем оказаться в неловком положении как в 1945г., когда при праздновании юбилея на родине поэта – гостям не пришлось даже показать могилы Абая:

могила и, особенно, зимовка были в состоянии полного запустения и разрушения. Они не исправлены и по сей день.

Мы должны принять все меры к тому, чтобы монументальное увековечение Абая соответствовало действительному месту, занимаемому им в развитии казахской культуры и тому почету, с которым имя Абая чтится в сердцах советских народов.

Директор Государственного
Литературного Музея Абая
Академии наук Каз. ССР

Г.Мухамедханов

14.06.1949

Прим. сост. В конце письма К.Мухамедханов сделал отметку, что копии этого письма были отосланы М.Ауэзову и Б.Кенесбаеву для информации.

СССР
МИНИСТЕРСТВО ПРОМЫШЛЕННОСТИ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ
ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СТРОИТЕЛЬНОЙ КЕРАМИКИ

ГЛАВСТРОЙКЕРАМИКА

Москва, Давыдовский пер., 4

Телефон К 3-88-84

№1

М. 06339

6. Октября 1949 г.

ДИРЕКТОРУ ГОСПИЛУЗЕЯ АБАЯ АКАДЕМИИ НАУК
КАЗАХСКОЙ ССР

гов. МУХАМЕДХАНОВУ

на Ваш № 23-9-7 от 23/IX-49г.

К 105-летию со дня рождения основоположника Казахской литературы великого поэта Абая Кунанбаева Ленинградский фарфоровый завод им. Ломоносова может выпустить юбилейные чайные сервизы и вазы с тематикой посвященной творческой деятельности Абая.

Для этой цели необходимо:

- а) представить в распоряжение завода им. Ломоносова соответствующие материалы о творческой деятельности Абая, имеющиеся у Вас казахские орнаменты и др. материалы.
- б) выделить организацию для оформления договора на реализацию указанных изделий.
- в) получить разрешение Совета Министров СССР и Министерства финансов СССР на выделение заводу им. Ломоносова целевым назначением необходимого количества металлургического золота для разделки юбилейных ваз и сервизов.

Количество золота необходимого для Вашего заказа будет сообщено дополнительно после утверждения образцов изделий, намеченных к выпуску.

и.о. Начальника Главстройкерамики *И. Миняков*
МПСС СССР Миняков

ВВ

Президенту Академии Наук Каз. ССР
Академику Казань Евантаеву Сатпаеву.

В связи с поступающими в 1950 г. 105-тилетним со дня рождения Абая, нами еще в сентябре с/г был поставлен перед Главстройкерамической вопрос об изготовлении на заводе имени Ленинского в Алма-Ате юбилейных чайных сервизов, ваза и пиал с тематикой, посвященной Абая.

Как видно из прилагаемой нами копии ответа, для этого необходимо:

1/ договориться с Министерством Торговли Каз.ССР о заключении договора с торговыми организациями на сбыт готовой продукции;

2/ получить разрешение Совета Министров СССР и Министров Орденов СССР на выделение заводу необходимого количества золота;

Вашей из Союзминистра не имеет возможности самостоятельно довести до конца начатое дело.

Если оно найдет с Вашей стороны принципиальную поддержку, прошу Вашей помощи в осуществлении этого мероприятия через соответствующие правительственные органы.

Директор Гослитиздатов Абая
Академии Наук Каз. ССР.

С. Мухамедханов
С. Мухамедханов

ИЗ ПИСЕМ УЧИТЕЛЮ

Каюм Мухамедханов, что свойственно только подлинным ученым, был предельно точен и аккуратен в работе с первоисточниками. С большой ответственностью и аккуратностью он относился к поручениям Мухтара Омархановича Ауэзова, который доверял своему ученику. Каюм отмечал для себя в рабочих записях, какое задание выполнил и что еще надо уточнить, найти в архивах, подготовить

в срок, чтобы не подводить своего Учителя. И прежде чем изложить письмо на чистовик, он неизменно составлял к нему черновик. Ниже приводятся фрагменты писем Учителю и Другу, чудом сохранившиеся в семейном архиве Мухамедхановых:

«Мухтар-ага! Я отправил Вам справку, в которой представлена полная информация из архивов музея и других источников о жизни и творчестве Н.И.Долгополова. Борис Александрович (Б.А.Акерман. – Прим. сост.) съездил в Москву и познакомился с семьей и родными Нифонта Ивановича. Они выслали нам книги о Долгополове и его фотографии. А в прошлом году дочь Н.И.Долгополова написала воспоминания об отце и прислала их вместе с его фотографиями.

Мы также получили ответ на наш запрос из областного музея города Горький. В музее есть раздел Долгополова. В городе есть улица и больница, названные именем Долгополова. Эти сведения говорят о том, что Н.И.Долгополов прожил достойную жизнь.

Мы будем продолжать работу в данном направлении.

Одним словом, нам не следует слушать разные слухи о Долгополове. Нам необходимо защитить Долгополова. Что же касается Жиренишина – он живой и сможет защитить себя сам. Он будет стоять на своем...

*Собаку я выкормил из щенка –
И зубы ее испытал.
Меткости я обучил стрелка
И сам мишенью стал!¹*

(Абай)

*28 июня 1950 г. Каюм
(перевод с казахского).*

---

¹ Поэтический перевод Вс.Рожественского. – Сост.

Уважаемый Мухтар ага!

Сегодня, 19 октября получил Ваше письмо из Москвы. Мои мысли Вы и сами продолжили. Однако, у меня есть свои соображения на сей счет.

Я находился дома, болел. А Ваше письмо приободрило меня. Теперь и отныне не думайте, что Ваш братишка Каюм утомился писать.

Дома все нормально. В этом письме не стану писать о домашних делах, а сразу сообщу весьма необходимое для романа.

Мухтар-ага, читали ли Вы книгу Н.И.Долгополова «Көктемдегі көбен жеміс» о Л.Н.Толстом и книгу Х.Шура «Воспоминания»? Из этих двух книг очевидно, что Н.И.Долгополов и Л.Н.Толстой были знакомы, встречались друг с другом. И вообще, если у Вас будет время, то эти две книги – небольшие по объему, как и дело Долгополова, Вам нужно обязательно просмотреть! Это Вы и сами знаете. Если посчитаете необходимым, то я вышлю и эти материалы.

Я выслал Вам выписки из разных мест книги Х.Шура «Воспоминания», что является доказательством знакомства Н.И.Долгополова с Л.Н.Толстым.

Хася Шур. «Воспоминания», издание автора. Курск 1928 г. Тираж 2000 экз.

На внутренней стороне написано: «Посвящается памяти Н.Н.Нариманова».

XV глава, 213 страница. Привожу отрывки из этой книги. Я указываю к ним все страницы. Материалы идут с начала и все они связаны с Л.Н.Толстым:

«Вскоре мы должны были переехать из Курска в Тулу, где жилось тяжело. (После возвращения из ссылки. – К.М.). Поэтому пробыли мы там недолго и переселились в Москву (стр. 173).

Упомяну, между прочим, что в Туле мы близки были с чрезвычайно ценными общественниками – П.П.Белоусовым, известным своими трудами по статистике и новыми приклад-

2 Мухтардин, 19|х|1949 жили Москва-
дан жазган хатина, теңиз, оңай
хатинаны (көлемі 14 бет) үзіндісі.
Хат Мухтарға 12|х|49 ж. жіберілген.

2-6

Это пояснение, сделанное К.Мухамедхановым к сохранившемуся в его личном архиве отрывку письма М.Ауэзову: «Фрагмент моего ответа (общий объем – 14 страниц) на письмо Мухтара от 19 октября 1949 года из Москвы. Письмо отправлено Мухтару 12 ноября 1949 года».

«...Я ЧИСТ ДУШОЙ, НЕ В ЭТОМ ЛИ ПРИЧИНА УСЕРДЬЯ ТЕХ, ЧЬЯ СОВЕСТЬ НЕ ЧИСТА?»¹

Как напишет много лет спустя в своей книге «О моем времени» бывший лидер Казахстана Д.А.Кунаев (1992г., с. 76-77), «... надо отметить, что в послевоенный период не прекращались необоснованные репрессии против видных деятелей культуры и науки Казахстана. Были арестованы и осуждены на длительный срок историки Е.Бекмаханов, Б.Сулейменов. Также арестовали ученых-филологов Е.Исмаилова и К.Мухамедханова, последнего – за «националистические ошибки» в вопросах изучения литературной школы Абая...» Динмухамед Ахметович Кунаев подчеркивает, что Ж.Шаяхметовым были допущены «...крупные ошибки по отношению к лучшим представителям национальной интеллигенции. Эти ошибки особо усугубились и приобрели тяжкий характер в 1951-1954 гг., когда секретарем ЦК по идеологии рабо-

¹ Ибн Сина.

тал М.Сужиков. Чего стоили, например, погромные постановления ЦК КП Казахстана о так называемой антинародной сущности лучших образцов эпоса, связанных с ними научных трудов многих ученых, историков, филологов и целых научных коллективов. Разгрому подвергались лучшие произведения художественной литературы. Такие, например, как роман М.Ауэзова об Абае в редакционной статье «Казахстанской правды» в июне 1953 года. Одновременно наряду с тяжелыми обвинениями в печати, на собраниях общественности последовали и аресты известных деятелей, перечисленных выше. Обстановка была настолько нестерпимой, что М.Ауэзов, А.Жубанов и другие покинули республику.

Впоследствии, когда после смерти Сталина обстановка изменилась и первым секретарем ЦК стал Пономаренко, он публично осудил карательные меры Шаяхметова и Сужикова против казахской интеллигенции». (С. 77).

И после таких разгромных постановлений, изданный «Казгослитиздатом» в 1951 году «Сборник произведений поэтов абаевского окружения» (предисловие – М.Ауэзов; собрание, составление биографий и текстологические комментарии – Г.Мухамедханов) уже скоро стал библиографической редкостью. Подготовленная же на основе диссертации монография «Ученики Абая» была изъята из печати, а ее набор – рассыпан. Эта книга К.Мухамедханова увидела свет только через 42 года – в 1993-м, когда был опубликован первый том 4-х томника научных биографий, установленных автором, и проведенного им текстологического анализа произведений учеников Абая. Последний (четвертый) том вышел в свет в 1997-ом. Сегодня данный труд считается основой научного абаеведения и успел стать хрестоматийным пособием.

В Вестнике АН КазССР (№4, 1953г.) в полном объеме опубликована статья С.Нурушева «До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества Абая». В данной книге приведены лишь отдельные выдержки из этой статьи.

В этом же номере Вестника размещена статья М.Габдуллина «О состоянии и задачах изучения казахского эпоса», написан-

ная по итогам состоявшейся в 1953 году дискуссии по казахскому эпосу. Это знаменательное обсуждение открыл Президент АН КазССР Д.Кунаев, а основным докладчиком был М.Габдуллин. На протяжении двух дней Ауэзова третируют все участники конференции. Тогда Мухтар Омарханович был назван «буржуазным националистом» и «проповедником феодализма». Далее последовало его освобождение от занимаемых должностей в Совете общественных наук АН КазССР, от должности старшего преподавателя филологического факультета КазГУ. Возникла угроза ареста органами КГБ. И если бы молодые ученые и писатели под руководством Ануара Алимжанова не организовали тайный отъезд писателя в Москву, неизвестно, что произошло бы с выдающимся литератором, лауреатом Сталинской премии.

До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества Абая ¹

...Абаеведение не стояло на месте, и, в соответствии с развитием всей нашей общественной жизни оно развивалось. Об этом говорит дискуссия по вопросам абаеведения, проведенная в 1951г. На дискуссии многие вопросы были подняты на принципиальную высоту. Эта дискуссия и некоторые другие мероприятия, проведенные после нее в области абаеведения, являются непосредственными результатами благотворного воздействия на его дальнейшее развитие трудов товарища Сталина по вопросам языкознания и решений ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)К по идеологическим вопросам. Только этим объясняется значительный перелом, наметившийся в абаеведении после дискуссии, когда была осуждена и разгромлена порочная «концепция» М.Ауэзова о так называемой «литературной школе» Абая, разработан ряд мероприятий по дальнейшему освобождению абаеведения от националистических ошибок и извращений...

¹Статья опубликована в Вестнике Академии наук КазССР. – Алма-Ата. 1953. №4, С. 3-13. – Сост.

...Прежде всего следует отметить, что не получила своего дальнейшего развития начатая на дискуссии борьба мнений. Очищение абаеведения от национализма не пошло дальше осуждения разоблаченной «концепции» о «школе» Абая. Правильное решение некоторых проблем абаеведения требовало от нас и впредь исходить из марксистского положения о том, что обнаруженные противоречия, ошибки следует не сглаживать, а вскрывать их сущность, причины и скорее их изживать. Некоторые абаеведы не сумели добиться в этом принципиальности и последовательности. В результате чего уже после дискуссии имеются попытки снова оживить разоблаченные на ней порочные «концепции». **Так, остался неосужденным националистический роман М.Ауэзова «Ақын аға», пропагандирующий «концепцию» о «школе» Абая.** (Выделено нами. – *Составители.*) Долгое время вел курс абаеведения в университете М.Ауэзов, несмотря на то, что вся система его взглядов связана с этой и другими «концепциями» и «теориями», ошибочность которых он до сих пор не признал по существу...

...Это показывает с полной очевидностью, что без глубокой принципиальной критики взглядов М.Ауэзова, от которого исходит начало многих извращений творчества Абая, невозможно освободить абаеведение от буржуазного национализма...

...Серьезные ошибки М.Ауэзова, которые он допускал как в художественном творчестве, так и в литературоведении, являются отражением его идейных установок, воззрений, всей политической и литературной деятельности в предреволюционные годы. Накануне и в момент Октябрьской социалистической революции он был одним из редакторов буржуазно-националистического журнала «Абай». Бурная деятельность М.Ауэзова в этом журнале связала его судьбу с судьбой контрреволюционной партии «алаш»...

...«Исследования» Ауэзова, посвященные творчеству Абая, имеют одну характерную особенность. Они уводят Абая назад к реакционным традициям Востока и к старине вообще. В этих целях вокруг Абая в качестве его «учеников» Ауэзов разместил всевозможных мулл, целую группу алаш-ордынцев и

врагов народа, самому Абаю приписал реакционные стихи и т.д. Для чего все это нужно Ауэзову, как не для того, чтобы подделать творчество Абая под старину и изолировать его от русской культуры, от происходящих в его время в России грандиозных событий...

...М.Ауэзов являлся редактором первого тома истории казахской литературы – порочной книги, пронизанной духом буржуазного национализма. М.Ауэзов повинен в том, что авторы этой книги игнорировали решение ЦК ВКП (б) по идеологическим вопросам и решение ЦК КП(б)К «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы АН КазССР», в котором подвергнут суровой критике и осужден ряд порочных «теорий» и «концепций» в казахском литературоведении, в том числе «концепция» М.Ауэзова о «зарзман» (эпохе скорби)...

...Ошибки националистического характера М.Ауэзов допускал не только в области казахского литературоведения. Так, в ноябре 1952г. на заседании редакционной коллегии «Очерков устного народно-поэтического творчества казахов» он заявил, что «Казахстан и сейчас является аграрно-индустриальной страной, а тогда (до революции. – С.Н.) он был исключительно аграрной страной»: И это сказано в 1952г., когда Казахстан давным-давно стал индустриально-аграрной социалистической республикой, а казахский народ вместе со всем советским народом победоносно строит коммунистическое общество...

...Для того чтобы усилить свои порочные идейные позиции, М.Ауэзов пытается упрочить в казахском литературоведении свои антинаучные «концепции». С этой целью он тщательно prepares диссертацию К.Мухамедханова о «школе» Абая, в которой в концентрированном виде представлены все прошлые ошибки и извращения Ауэзова. Диссертация оказалась предельно насыщена *антимарксистскими материалами* (Выделено нами. – Составители.), которые даны в открытой и в замаскированной форме. Однако и на этот раз Ауэзову не повезло. *Решение ученого совета, присудившего Му-*

хамедханову ученую степень, было отменено, а автор ее разоблачен как враг народа... (Выделено нами. – Составители.).

...Позиция, занятая М.Ауэзовым в истории с этой диссертацией, весьма показательна. Он выступил не только как идейный вдохновитель и руководитель этой вредной работы, но как ярый ее защитник. М.Ауэзов был и руководителем и оппонентом диссертанта одновременно. Он выступал в его защиту и в секторе литературы Института языка и литературы, и на ученом совете института, и на защите в объединенном ученом совете гуманитарных наук АН КазССР. Все это говорит о личной глубокой заинтересованности М.Ауэзова *в подготовке и протаскивании заведомо порочной диссертации...* (Выделено нами. – Составители.).

...М.Ауэзов не только повинен в серьезных ошибках и извращениях, но и в том, что являлся их пропагандистом. Он постоянно пытался и пытается сгруппировать вокруг себя идейно неустойчивых, политически близоруких людей. Так, ошибки М.Ауэзова повторял и помогал ему в проведении их в жизнь М.С.Сильченко. Вслед за Ауэзовым он выступал в защиту диссертаций Мухамедханова и, таким образом, способствовал временному продвижению ее везде, где она обсуждалась...

С.Н.Нурушев

кандидат филологических наук

* * *

...1951 жылғы «Әдебиет және искусство» журналының 8 нөмірінде С. Мұқанов «Абайдың ақын шәкірттері» деген мақаласында Абайдың әдеби мектебі жөнінде үш күн ғылыми айтыс болғанын айта келіп: «Абайдың біздің тарихымыздағы алатын орнын төмендететін құнсыз зерттеулер де кездеседі. Олардың бірі – Қ. Мұхамедхановтың «Абайдың әдеби мектебі» деп аталатын сәтсіз диссертациясы Қ. Мұхамедханов Абай шәкірттерінің санын 20-ға жеткізеді. (Оның ғылыми жетекшісі М. Әуезов осы жалған пікірді толық қолдайды). Сөйтіп, халық дұшпаны болған қайдағы біреулерді қазақ әдебиетінің тари-

хына енгізбек болады», – деп жазады. Қ. Мұхамедхановтың ісі сотқа берілгені, сөйтіп, 25 жылға сотталып кеткені де белгілі М.Әуезов қудалаудан, Қ.Мұхамедханов түрмеден 1956 жылғы ССРО Жоғарғы сотының шешімінен кейін ғана құтылды. Бірақ, ол екеуі де небір қиын-қыстау кезеңдерде Абай мұрасы жөніндегі концептуалдық пікірлерінен тайған жоқ.

*Сұлушаш Төретаева,
М.Әуезов атындағы Шымкент
педагогика институты қазақ әдебиеті
кафедрасының аға оқытушысы
«Жібек жолы», №3 (4), наурыз 1991 ж.*

* * *

Семипалатинский литературный музей Абая

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА №28
заседания Президиума Академии наук Казахской ССР
гор. Алма-Ата 28 августа 1951 г.

О состоянии Семипалатинского литературного музея Абая
АН КазССР.

Докладчик: кандидат исторических наук Т.Елеуов.

В обсуждении вопроса приняли участие: академик-председатель Отделения общественных наук АН КазССР Н.Т.Сауранбаев, зав. отделом Института языка и литературы АН КазССР И.Дюсембаев, нач. планово-финансового отдела АН КазССР В.И.Соколов, Управляющий делами АН КазССР Г.В.Нечитайло, зав. сектором Института языка и литературы АН КазССР кандидат филологических наук М.С.Сильченко, Президент АН КазССР академик К.И.Сагпаев.

Президиум Академии наук Казахской ССР отмечает, что со времени перехода литературного музея Абая в ведение Академии наук Казахской ССР, проведена известная работа, как по оборудованию Музея в целом, так и по приведению его работы в надлежащий порядок.

Музей имеет большое количество ценных экспонатов, рукописных и архивных материалов, характеризующих жизнь и деятельность Абая и его эпоху. Экспозиция музея улучшена отдельными ценными экспонатами и их надлежащим оформлением. Заново переоборудована комната Абая. Произведен капитальный ремонт дома Музея, построен водопровод и озеленена территория Музея.

Музей осуществляет научно-исследовательскую и культурно-воспитательную работу. Научными сотрудниками Музея подготовлен к печати первый том произведения демократического писателя, последователя Абая – Сабита Дунентаева. В течение 1950 года коллективом Музея был прочитан ряд лекций, организовано 8 выставок, опубликовано 6 статей на страницах областных газет, обслужено 6662 посетителя, в том числе 2734 экскурсанта.

В библиотеке Музея имеется ряд ценных произведений: первое издание трудов Абая 1909 года, второе издание 1922 года, комплекты старых литературных журналов – «Современник», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения», «Русская мысль» и другие.

Наряду с этим, Президиум Академии наук Казахской ССР констатирует, что в работе литературного Музея Абая за истекший период имелись серьезные недостатки и идеологические ошибки, а именно:

1. Руководство Музея Абая в лице директора тов. Мухамедханова Г. и ученого секретаря т. Акермана Б. в направлении и содержании работы музея отошли от марксизма.

Буржуазно-националистическая антинаучная концепция «Школы Абая» оказалась в центре научно-исследовательской и пропагандистской работы Музея. Музей собирал и экспонировал материалы в соответствии с этой концепцией, оформленной:

- 1) в диссертации директора Музея тов. Мухамедханова Г.;
- 2) в особом стенде «Поэтическая школа Абая».

Это привело к популяризации политически сомнительных лиц и врагов народа.

2. Руководство Музея не справилось со своей основной задачей показа литературно-общественной деятельности Абая и

его роли в культурно-экономическом сближении казахского и русского народов.

3. Во вводном отделе экспозиции Музея не было подчеркнуто прогрессивное значение присоединения Казахстана к России, в отделе «Детство и юность Абая» не показывалась его учеба в русской школе; в разделе, показывающем влияние на Абая русской общественной мысли, слабо освещалось прогрессивное влияние передовой русской культуры и ее представителей; в экспозициях Музея слабо показана историческая преемственность демократического мировоззрения в казахской литературе дореволюционного периода.

4. Экспозиция некоторых разделов Музея была идеологически невыдержанной и трактовала ряд моментов эпохи Абая в буржуазно-националистическом духе. Экспонаты первого раздела были посвящены душителю казахского народа Кенесары Касымову, который преподносился как защитник казахского народа. В разделах «Родственники Абая», «Семья Абая» идеализировались патриархально-родовые пережитки, цитировались выдержки из афоризмов Кунанбая – злейшего врага трудящихся казахов. В первых двух разделах были вывешены портреты, фотоснимки ханов, султанов, биев, аксакалов, мул, волостных управителей, аульных старшин и царских колонизаторов, а в разделе «Литературная школа Абая» экспонировались портреты и произведения политически сомнительных личностей.

5. Экспозиция Музея перегружена плоскостным текстовым материалом, что чрезвычайно снижает ее эмоциональную выразительность, делает ее скучной и не привлекающей внимание посетителей. Тексты-надписи на многих экспонатах не отвечают требованиям сегодняшнего дня.

6. Библиотека Музея плохо укомплектована, не имеет постоянных читателей. В ней имеется ряд книг, в частности 302 тома восточных книг, не имеющих прямого отношения к Абаю и Музею.

7. Руководство Музея совершенно не уделяет внимания и не делает необходимых выводов из полезных пожеланий по-

сетителей и их отзывов. Руководство Музея не проявляет инициативы в деле привлечения организованного посетителя, не связано тесно с общественными организациями города Семипалатинска.

8. Руководство Музея болезненно реагирует на правильную критику партийно-советской общественности, не принимает решительных мер к устранению серьезных недостатков и ошибок в работе Музея. Руководство Музея не обеспечило выполнение постановления Президиума АН КазССР от 17 мая 1951г. о коренной перестройке работы Музея, до сих пор не представило нового плана экспозиции Музея и мероприятий дирекции по перестройке работы Музея.

9. Президиум считает, что вышеизложенные серьезные недостатки и ошибки в работе литературного Музея Абая являются следствием слабого руководства и контроля за его деятельностью со стороны Отделения общественных наук АН КазССР.

Президиум Академии наук Казахской ССР ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Считать основной задачей Музея Абая АН КазССР историко-литературную разработку и освещение вопросов жизни и творчества Абая и его традиций в последующей дореволюционной литературе и литературе советского периода.

2. Утвердить новый тематический план экспозиции литературного музея Абая, составленный представителем Президиума – кандидатом исторических наук Т.Елеуовым и руководством Музея, одобренным на совещании в Отделе пропаганды и агитации Семипалатинского Обкома КП(б)К – 23 мая 1951г.

3. Принять к сведению сообщение кандидата исторических наук Т.Елеуова о принятых им мерах по устранению недостатков и ошибок в работе Музея и о снятии с экспозиции Музея ряда экспонатов, не имеющих прямого отношения к профилю литературного Музея Абая.

4. За необеспечение руководством деятельности Музея и в соответствии с решением Семипалатинского Обкома КП(б)К от 2 августа 1951г. освободить от занимаемой должности ди-

ректора литературного Музея Абая – МУХАМЕДХАНОВА Г. и ученого секретаря Музея – АКЕРМАНА Б.

5. Для оказания практической помощи Музею командировать с 1 сентября 1951г. заведующего отделом литературы Института языка и литературы т. Дюсембаева Искака в гор. Семипалатинск, сроком на один месяц.

6. В связи с освобождением от занимаемой должности директора Музея – т. Мухамедханова, обязанность директора литературного Музея Абая временно возложить на товарища Дюсембаева Искака до назначения нового директора.

Поручить т. Дюсембаеву И. подбор кандидатур на месте на должность директора и ученого секретаря Музея и представить их на утверждение Президиума АН КазССР и Семипалатинского Обкома КП(б)К.

7. Просить Отдел пропаганды и агитации Семипалатинского Обкома КП(б)К оказать помощь представителю АН КазССР тов. Дюсембаеву Искаку в подборе руководящих работников Музея из числа коммунистов, способных обеспечить партийную линию в работе Музея.

8. Поручить тов. Дюсембаеву И. перестроить экспозицию Музея по новому тематическому плану, разработанному Президиумом АН КазССР.

9. Поручить академику-председателю Отделения общественных наук АН КазССР, действительному члену АН КазССР – Н.Т.Сауранбаеву установить постоянный контроль за работой Музея Абая, оказывая ему помощь в окончательном устранении недостатков и ошибок и в дальнейшем улучшении всей работы Музея в целом.

10. В связи с исполняющимся в 1954 году пятидесятилетием со дня смерти классика казахской литературы Абая Кунанбаева, Институту языка и литературы АН КазССР провести следующие мероприятия – подготовить и переиздать на русском и казахском языках:

- 1) полное собрание сочинений Абая Кунанбаева;
- 2) научную биографию Абая;
- 3) словарь поэзии Абая.

11. Поручить Отделению общественных наук АН КазССР подготовить материалы для представления правительству КазССР:

1) о сооружении памятника Абаю Кунанбаеву в г. Алма-Ате;

2) о сооружении надгробного памятника на месте погребения поэта.

12. Просить Совет Министров Казахской ССР возбудить ходатайство перед Союзным Правительством:

1) о распространении на Семипалатинский литературный Музей Абая АН КазССР прав научно-исследовательского учреждения;

2) утверждение безвозмездной передачи с баланса Семипалатинской областной конторы Госбанка на баланс Академии наук Казахской ССР здания, занимаемого Музеем Абая.

13. В конце ноября 1951г. заслушать на заседании Президиума доклад Академика-председателя Отделения Общественных наук АН КазССР Н.Т.Сауранбаева и содоклад директора Музея Абая о выполнении настоящего постановления.

п.п. Президент Академии наук
КазССР академик
Академик-секретарь
Академии наук Казахской
ССР действительный член АН
КССР

(К.И.Сатпаев)

(И.Г.Галузо)

ВЕРНО:

Прим. сост. На документе имеется отметка К.Мухамедханова: «Получено 13/IX-51г. Г.Мухамедханов».

Предложения по увековечению имени Абая основаны на разработанных руководством музея рекомендациях

*В Президиуме Академии наук Казахской ССР и Президиуме
Союза советских писателей Казахстана*

**Об итогах дискуссии по научному изучению
жизни и творчества классика казахской
литературы Абая Кунанбаева**

В деле коммунистического воспитания трудящихся огромную роль играет критическое освоение культурного наследия прошлого. Отделяя в истории культуры прогрессивное от реакционного, мы берем из культурного наследия всех народов, всех эпох только демократические и социалистические элементы, «берем их только и, безусловно, в противовес буржуазной культуре, буржуазному национализму каждой нации» (Ленин).

Важнейшее место в культурном наследии казахского народа принадлежит выдающемуся прогрессивному деятелю казахской культуры второй половины XIX – начала XX веков поэту Абаю Кунанбаеву.

Только с Великой Октябрьской социалистической революции началось глубокое и серьезное изучение поэтического наследия Абая.

Постановлениями ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б) по идеологическим вопросам были указаны верные пути изучения истории казахской литературы.

Вооруженные руководящими указаниями партии, писатели и ученые Казахстана добились известных успехов в этом отношении. Изданы сочинения Абая, статьи и монографии о нем, переведены на русский язык и языки других братских народов СССР избранные произведения поэта. Широко известен роман М.Ауэзова «Абай», в котором дана верная картина социально-экономических условий жизни казахского народа во второй половине XIX века и показано развитие Абая в передового мыслителя и поэта. Однако до настоящего времени все еще нет исследований, всесторонне, с марксистских позиций освещающих жизнь и творчество Абая.

До последнего времени отдельные литературоведы Казахстана допускали грубую политическую ошибку, проповедуя антинаучную, буржуазно-объективистскую концепцию так называемой поэтической «школы Абая». *(Выделено нами. – Составители.)*

Эта концепция, противоречащая исторической действительности и являющаяся вымыслом, вредна тем, что она, ограничивая влияние Абая узким кругом второстепенных и непризнанных народом поэтов и включая в их число даже буржуазных националистов (Шакерим и Турагул), по существу принижает роль самого Абая и абаевских традиций в истории казахской литературы.

Концепция «школы Абая» впервые была введена в историю казахской литературы профессором М.Ауэзовым. *(Выделено нами. – Составители.)* Такого же рода политическая ошибка допускалась С.Мукановым, Х.Джумалиевым, Е.Исмаиловым, А.Жиреншиным, которые в ряде работ и учебников, отойдя от марксизма, рассматривали историко-литературный процесс в духе реакционной теории «единого потока».

Дело дошло до того, что в апреле 1951 года объединенный ученый совет гуманитарных институтов Академии наук Казахской ССР принял и осуществил защиту политически вредной диссертации Г.Мухамедханова «О литературной школе Абая», где под видом «учеников» Абая превозносятся даже буржуазные националисты, которые, дожив до периода советской власти превратились в ярых ее врагов. *(Выделено нами. – Составители.)*

Даже после постановления ЦК КП(б) Казахстана от 21 января 1947 года «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» общее состояние научной разработки наследия Абая продолжало оставаться на низком идейно-теоретическом уровне. В изданиях произведений Абая, в статьях и монографиях, в программах и учебниках не были изжиты грубые политические ошибки.

Основной причиной этого является то, что в Институте языка и литературы Академии наук Казахской ССР недостаточно развертывается большевистская критика и самокритика и вследствие этого имеют место примиренчество и терпимое отношение ко всякого рода идеологическим извращениям. Часть литературоведов отстала в своем идейно-теоретическом росте, плохо изучает марксистско-ленинскую теорию, что привело к ослаблению их бдительности.

На недавно проведенной дискуссии по изучению наследства Абая была разоблачена антинаучность и политическая вредность концепции поэтической «школы Абая», выявилось отсутствие углубленного изучения общественно-политических и философских воззрений Абая, истоков его творчества, указаны текстологические ошибки в изданиях произведений Абая, политические и фактические ошибки в биографиях, комментариях и справочных материалах, подвергнута критике периодизация творчества Абая, особенно в пределах 1856-1880 годов.

Изучив и обобщив материалы дискуссии, Президиум Академии наук Казахской ССР и Президиум Союза советских писателей Казахстана признали, что положение с научной разработкой жизни и творчества классика казахской литературы Абая Кунанбаева является неудовлетворительным. Абаеведение до настоящего времени не освобождено от грубых политических ошибок.

Концепция так называемой «школы Абая» осуждена как ложная, не имеющая ничего общего с исторической действительностью и являющаяся, в сущности, буржуазно-объективистской.

Президиум Академии наук Казахской ССР и Президиум Союза советских писателей Казахстана обязали литературоведов показать народу благородный облик Абая и раскрыть во всей полноте его роль в процессе сближения казахского народа с великим русским народом.

В целях обеспечения плодотворной научной разработки наследия Абая, Президиум Академии наук Казахской ССР и Пре-

зидиум Союза советских писателей Казахстана предложили провести следующие мероприятия:

К пятидесятилетию со дня смерти Абая, Институту языка и литературы Академии наук Казахской ССР совместно с Союзом советских писателей Казахстана издать в 1954 году академическое собрание сочинений поэта и его научно-популярную биографию.

Институту языка и литературы Академии наук Казахской ССР предусмотреть в тематических планах на 1952-54 годы разработку следующих проблем жизни и творчества Абая: текстологическое изучение наследия Абая, выявление автографов, записей, устных вариантов; влияние русской классической литературы на творчество Абая; поэтические традиции Абая в дооктябрьской демократической литературе и в творчестве советских поэтов и писателей.

Институту истории, археологии и этнографии совместно с Сектором философии предусмотреть в тематических планах на 1952-54 годы разработку вопроса о месте и роли Абая в истории общественной мысли Казахстана.

Отделению общественных наук Академии наук Казахской ССР предложено:

1) развернуть работу по систематическому сбору всех достоверных материалов, касающихся жизни и творчества Абая;

2) обсудить данное постановление Президиума Академии наук Казахской ССР и Президиума Союза советских писателей Казахстана на расширенном заседании Института языка и литературы, Института истории, археологии и этнографии и в других учреждениях Отделения, приняв необходимые меры к исправлению всех допущенных ошибок в вопросах исследования жизни и творчества Абая;

3) опубликовать в течение 1951-52 годов в периодической печати, журнале Союза писателей и в серийных изданиях Академии наук ряд статей, правдиво освещающих жизнь и творчество Абая.

Газета «Казахстанская правда».

П Р И К А З № 124

По Семипалатинскому Педагогическому институту
от 17/УП-51 г.

В Н П И С К А

§ 8.

В связи с сокращением объема учебной работы по кафедре казахской литературы на 1950-51 учебный год.

Освободить от работы в институте с 1-го августа с/г. по окончании зычной сессии, по сокращению штата Старшего преподавателя кафедры казахской литературы кандидата психологических наук **МУХАМЕДХАНОВА** работающего в институте по совместности с **М. К. АРЖИТОВ**.

Директор
Видная жеря
Землеустроительной

Handwritten signature

Приказ № 47 от 13 декабря 1951 г.

Бывшего директора Мухамедханова полагать уволенным со службы со 2 декабря 1951 года в связи с арестом.

И.о. директора музея Абая АН КССР С.Дунентаева

(из архива музея Абая, г.Семипалатинск)

№242, 13 октября 1951 г., стр. 2

*«...К добру и злу постыдно равнодушны,
В начале поприща мы вянем без борьбы;
Перед опасностью позорно малодушны
И перед властью презренные рабы...»*

М.Ю.ЛЕРМОНТОВ
ИЗ «ДЕЛА АРЕСТОВАННОГО»

К С С Р

Министерство Государственной Безопасности
Гор. Алма-Ата
Көп Кауыпсыздыгы Министерствасы

4

ОРДЕР № 327

1. Декабрь 1951 г.

эсен 3 суток.
Обушеву маулікке күшінде

чааста произвести обыск и арест гр.

ИТ Мухамеджанова
Саюма

ин-тинтуал тапсырады.

адресо г. Семипалатинск
ш. ул. Сталина № 123.

исполнено Обл. прокурор
М. Абрахмановым
Декабрь 1951 г.

органам советской власти и гражданам
должны оказывать законное содействие
ителю ордера, при исполнении им воз-
х на него поручений.

совет орны мені азаматтар осы ордер беріп
ватка, тіпсіз сұраған жәрдемін беріп, мойына
міндетін атқаруға көмектерің беріңіз.

УМГБ по Семипалатинск области
Ковычкин

МҚМ начальнигі

қауыпсыздығының
бөлімшесі

Машар Обушев
бөлімшесінің
қауыпсыздығының

Перезаполнить анкету для заключенных арестованному — запрещается.
Заполняется со слов арестованного и проверяется по документам

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО

ВОПРОСЫ	ОТВЕТЫ
Имя и отчество	<i>Мухамедханов Табдулкамом.</i>
Дата рождения	Родился в <i>1916</i> году, село <i>Селинка Селинских</i> область _____ край _____
Прежнее место жительства до ареста (почтовый адрес)	село <i>Селинка Селинских</i> область _____ край _____
Профессия и социальность	<i>матеработ.</i>
Прежнее место работы или род занятий до ареста	а) учреждение <i>Тос. майор. музей Абд. АН.РС.</i> б) должность <i>директор.</i> в) звание _____ г) если не работает — когда и откуда уволен _____
Специальность	<i>казак.</i>
Владельство (при отсутствии паспорта указать какой документ удостоверяет владение или запись со слов)	а) гражд. (подл.) <i>СССР.</i> б) паспорт серии <i>В-20 № 519217</i> кем и когда выдан: <i>28 мая 1949 г. Т. ГОМ НКБ Селин. обл.</i>
Правая принадлежность	а) в прошлом _____ б) в настоящее время _____ <i>Беларусь</i> Счет № _____
Образование общее и специальное (указать и указать что закончил)	Общее среднее <i>В 1941 году закончил</i> специальное <i>Селинских. педагогический ин. Кур.</i>
Специальное происхождение (если был отец и мать)	<i>Из крестьян - середняков.</i>
Удочерение (составил под судом и следствием, где, когда, за что, приговор)	<i>Не судим.</i>
Привод (каким органом, когда, по какой причине и в каких преступлениях по каким фамилиям)	<i>Привода не имеет.</i>

13. СОСТАВ СЕМЬИ

Степень родства	Фамилия, имя и отчество	Год рож. сем.	Дата рождения	Место жительства, работы и должность
Отец	<i>Сейиткулов Мухамедхан</i>			<i>В 1939 году арестован по НКВД, 25 лет в тюрьме - не судим</i>
Мать	<i>Сейиткулова Махмуджан</i>			<i>умерла в 1941 году в с. Селинка Селинских.</i>
Жена (у)	<i>Мухамеджанова Фаринаур</i>	<i>1918</i>	<i>1. Селин.</i>	<i>2. Селинка Селинских, в 1949 году по 125-ст. 13-й части</i>
Дети	<i>Мухамеджановы - Мухамид, Абдукадим, Кадрин, Кадрок, Жантук, Бекер</i>		<i>1. Селин.</i>	
Сестры	<i>Мухамеджанова Тулган</i>	<i>1905</i>	<i>1. Селин.</i>	<i>2. Селинка Селинских, в 1949 году по 125-ст. 13-й части</i>

при отсутствии сто-пальцевого пальца с соответствующей отметкой. Палец должен быть естественным и полностью прощупываемым от одной линии ногтя до другой.

Печенье (подпись) _____

ОПИСЬ ИЗЫМАЕМОГО ПРИ ОБЫСКЕ

у обвиняемого МУХАМЕДХАНОВА Габдулкама

1. Книга "Наши деятели", 1880г. изд. - I том
2. Кн. "Русские современные деятели, 1881, изд. т. № 1, 2, 3 - 5 том.
3. Кн. "Наши деятели", 1879г. изд. - I том
4. Кн. "Европейская Турция, 1909г. изд. - I том
5. "Мусульманство и его будущее", авт. Крынский, 1889г. изд. - I том.
6. "Ислам и культура арабов", Ф. Белявского, 1913г. изд. - I том.
7. Древний мир в памятниках его письменности, 1915г. изд. - I том
8. "Ислам и современный восток", Н.А. Смирнов, 1928г. изд. - I том
9. "Пророк Могомет и его вера учения", 1901г. изд. - I том
10. "Младотурецкая держава", Мандельштам, 1915г. изд. - I том
11. "Очерк быта арабов" в эпоху Мухаммеда", 1885г. изд. - I том.
12. "Происхождение христианства", Древис, 1930г. изд. - I том
13. "Краткое сказание о живом ключе", Алексинский, 1899г. изд. - I т.
14. "Ответ Мухаммеда нам", Коблов, 1903г. изд. - I том
15. "Цивилизация и дикое племя", Арлольд, 1904г. изд. - I том
16. "История Ислама", Миллер, 1896г. изд. 4 тома I книга
17. "История Ислама", Миллер, 1896г. изд. 3 тома
18. "Потанин о Саге" - I том.
19. "Политический словарь" - I том.
20. "Итоги науки IX и X том - 2 тома
21. "Труды Оренбургской архивной комиссии", 1908г. изд. - I том.
22. "Киргизское хозяйство, 1908 года изд. - I том.
23. "Национальная революция на востоке", 1925г. изд. - I том.
24. "Казахские песни и кли", Затевиич, 1901 г. изд. - 2 тома
25. "Казахстан в 20-40г. XIX века, Бекмаханов - I том.
26. "О Кзын Корпече и Баян-Слу", 1927г. изд. - I том.
27. "К вопросу о роли личности в истории", Плеханов, 1938г. изд. - I том.
28. "Молодой Казахстан", 1928г. изд. - I том.
29. "История Казахской ССР" - I том
30. "Киргиз", Гурнин - I том.
31. "На иностранном языке „Амер"
32. "Введение в философию", автор Бронгауз - I том
33. "Письма о магометанстве" - I том.
34. "Колыванская и Истовальн. ф-ка, 1902г. изд. - I том
35. "Обзор Семипалатинской области", 1908г. изд. - I том
36. "Записки географич. общества", 1902-1919г. г. изд. - 2 тома
37. "Среди киргизов и туркменов", авт. Сарульц - I том
38. "Жизнь Иисуса", 1889г. изд. - I том
39. "Народы и страны Зап. Европы, Рекмо - 10 том.
40. "Имануил Кант", Ф. Паульсон, 1894г. изд. - I том.
41. "Старая и новая Турция", Голобородько - I том
42. "Антихрист", Рейсм, 1906г. изд. - I том
43. "Дервинов", П. Годеев, 1886г. изд. - I том
44. "Россия", Семенов, 1903г. изд. - I том
45. "Зависимость веры от воли", Дюмс, 1934г. изд. - I том
46. "История новейшей философии", 1900г. изд. - I том
47. "История философии" Виндельбанд, 1898г. изд. - I том
48. "История цивилизации" Европа", Гей, 1892г. - I том
49. "Современная философия в Германии", Кильне - I том
50. "Методика истории", Гречанин, 1914г. изд. - I том
51. "Введение и философия", Кильне, 1908г. изд. - I том
52. "Филосовская хрестоматия", Шмидт, 1907г. изд. - I том

58. "Философия Веранты", Миллер, 1912г. изд. - I том
 54. "Крат. введение в истор. нов. философ." - I том
 55. "Философия естественной жизни", Торо - I том
 56. "Философский словарь", Эфронга - I том.
 57. "История философии", Фулье, 1901г. изд. - I том
 58. "Светило Азии", Арнольд, 1903г. изд. - I том
 59. "Уст. география общества", 1905г. изд. - I том
 60. "Двадцатилетие географич. общ.", Герасимов - I том
 61. "Отчет географич. общества", 1923г. изд. - I том
 62. "Минувшие годы", тома № 2, 6, 4, 5, 6, 7, 10, II, всего 7 томов
 63. "От Павлодара до Каркаралинска", Коншин - I том
 64. "Пьеса "Молодая гвардия" - I экз.
 65. "Педагогика", Гаульсен, 1918г. изд. - I том
 66. "Оскар Уайлд", Лангаард, 1908г. изд. - I том
 67. "Рожденные в стране изгнания", 1916г. изд. - I том
 68. "История западной литературы XIX в.", Гарт - I том
 69. "Очерки русской литературы XVIIв." - I том
 70. "Сибирский сборник" - I том
 71. "Сибирь как колония", Ядринцева - I том
 72. "Литературный сборник" Ядринцев - I том
 73. "Сибирский студент", 1915г. изд. - I том
 74. "Силуэт русских писателей", Анкавальд - I том
 75. "Пророк Магомет", 1901г. изд. - I том
 76. "Сибирские рассказы" - I том
 77. "Из переписки Сибирских ханов и султанов"
 78. "Журнал Министерства Народного Просвещения" - I том
 79. "Просвящение" - I том
 80. "Степная жизнь в Сибири", Косан - I том
 81. "Сибирь", Кеян - I том
 82. "Весы", 1909г. изд. - I том
 83. "Главнейшие течения мировой литературы" - 2 тома
 84. "Новая немецкая литература", 1909г. изд. - I том
 84. "Египетская литература, 1920г. изд. - I том
 85. "Пушкин", Благай - I том
 86. "Журнал без названия", 1938г. изд. - I том.
 88. "Поэма Кедей" Шорайгырова, 1942г. - I том
 89. "Кавказ", поэма Биязакова, 1941г. изд. - I том
 90. "Тауарих Камон Шарки, 1911г. изд. - I том
 91. "Калык Поэмалары", 1939г. изд. - I том
 92. "Нарманбертин элдеря", 1939г. изд. - I том
 93. "Абайдың аяны *шарттери*"
 94. Журнал "Шура", 1916г. изд. - 3 тома
 95. Журнал "Тархман", 1899 и 1901г. изд. - 2 тома
 96. Журнал "Сана", 1923г. изд. - I том
 97. "Казачка", 1928г. изд. - I том
 98. Журнал "Шалпан", 1923г. изд. - I том
 99. Брошюра "Аманкелди Сабитова", 1946г. - I том
 100. "Орыс Тарихы" - I том
 101. Брошюра без назв. на араб. яз., 1935г. изд. - I том
 102. "Андан Будан", "Капитан Кызыл", 1938г. изд. - I том
 103. "Алтын Тан" поэма Сайина, 1938г. изд. - I том
 104. "Олender Жинаге", 1945г. изд. - I том
 105. "Отрык Олсидер", брошюра 1926г. изд. - I том
 106. "Ядисмет майданы", журнал 1938г. изд. - 7 томов

107. "Записки географического общества", 1915г. изд. - I том
 108. "Восстание Исатая Тайманова", 1886-88г. г. изд. - I том
 109. "Абай", Сабитова, 1946г. изд. - I том
 110. "Список условн. секр. назван. редакции" - I том
 111. Статья Сатпаева, под редакц. Ахмедова и С. - I том
 112. "Абай", Ауэзова, 1950г. изд. - I том
 113. "Внутренние известия" - I том
 114. "Наши деятели" - I том
 115. "Мусульманок, мектебы и русско-туземные школы в туркестанском крае" - I том
 116. "Сана" журнал на арабском языке № 2-3 - I том
 117. Первообытное общество и его воз-во", 1914г. - I том
 118. "Литературная школа Абая" - I том
 119. "Житти Каун" - брошюра - I том
 120. Разные религиозн. книги на арабск. языке - 1100 листов.
 121. "Хаяу Муса" - рукопись - 84 листа
 122. Разные записки - 55 листов.
 123. Бюджет делегата 2-го съезда писателей - 5 листов
 124. "Ученческая карта СССР" - 4 листа
 125. "Батырлар жырыны жыйнагы" - I том
 126. "Кызыл ат" - поэма Сейфуллина - I том
 127. "Кумк" - юморист. рассказы Тончибаева - 166 листов
 128. "Анкас" - рассказы и восстан. Исатая - 40 листов
 129. "Шуганын белгиси" рассказ Майлина - I том
 130. "Б. Майлин" - рассказы - 145 листов.
 131. "Дияля" - Барипова, 1936г. изд. - 94 листа.
 132. "Майлы Куе" - Барбек - I том
 133. "Чалтык заман" Ескалнова, 1917г. изд. - 22 листа
 134. "Адебият Майданы", 1935г. изд. - I том
 135. "Шеру", 1944г. изд. - I том
 136. "Герой Талеген" Баймуратова, 1944г. - I том
 137. "Макардин Тусы" на арабск. яз. 1923г. изд. - 40 листов
 138. "Сибирский ст. дент" № 8-4, 1915г. изд. - 47 листов
 139. "Очерк развития религиозно-философской мысли", 1890г. - I том
 140. "Мухамеданское учение о происхождении человек. души" Я. Коблова, 1904г. изд. - 9 листов
 141. "Первообытная райская жизнь человека по учен. коряна", 1903г. изд. - 20 листов.
 142. "О магометанских мурлах" Каблова - 9 листов
 143. "Автореферат Абай - Лермонтов" - 18 листов
 144. "Автореферат Ергалиева "Казак Тылдегери есим" - 10 л.
 145. "Разные религиозные книги на арабском яз. в одной связке" - 800 листов.
 146. Книжки без названия на каз. яз. лат. ир. - 350 листов
 147. "Мадрасы в Туркестанском крае" - I том
 148. "Жизнь магомеда" - Ирвинг - I том
 149. Стихи Коржамбая, 1916г. изд. - I том
 150. "Коран", перевод с араб. яз. 1907г. - I том
 151. "Телефонный справочник" г. Алма-Ата, 1947г. - I том
 152. "Телефонный справочник" г. Семипалатинска, 1947г. - I том
 153. "Разные бюкноты с записями" - 5 шт.
 154. Студенческие билетов - 2, страховая книжка, ученическая книжка, приписное свид. и пропуск - 6 документов.
 155. Документы на имя Сейткулова
 156. Пакет с письмами и открытками - 43 шт.
 157. Палка с фотокарточками и выгатавками - 58 шт.
 158. Записная книжка "Алфавит" - I шт.
 159. Книга "Казахский Сатыр" Г. Муорепова.

О П И С Ь

ИЗЪЯМОГО ПРИ ОБЫСКЕ У МУХАМЕДХАНОВА Габдулкаима
От 1/ XII.1951г.

№ пп	№ папки	Количество листов	Примечание
1.	I	203	
2.	2	282	
3.	3	452	
4.	4	99	
5.	5	418	
6.	6	500	
7.	7	233	
8.	8	75	
9.	9	536	
10.	10	59	
11.	11	180	
12.	12	291	
13.	13	14	
14.	14	373	
15.	15	233	
16.	16	218	
17.	17	203	
18.	18	332	
19.	19	80	
20.	20	286	
21.	21	211	
22.	22	215	
23.	23	335	
24.	24	345	
25.	25	272	
26.	26	197	
27.	27	60	Арх. След. дело на Абая
28.	28	262	
29.	29	133	
30.	30	22	
31.	31	169	
32.	32	264	
33.	33	434	
34.	34	62	
35.	35 ит.		Тетради с разными записями
36.	36	139	
37.	37	101	
38.	38	216	
39.	39	235	
40.	40	49	
41.	41	364	
42.	42	244	
43.	43	260	
44.	44	122	
45.	45	54	Ноты
46.	46	99	Письма и телеграммы.

Подпись лица, у которого производился
обыск. МУХАМЕДХАНОВ.

Подпись /подпись/
Производившие обыск сотрудники МГБ /подпись/

Всего: 344 НАЧ ОТА СЛЕДОВАТЕЛЯ МГБ КССР /СЫЯТКАННЕР/

24

НАЧАЛЬНИК " УТВЕРЖДАЮ " СЛЕДОТДЕЛА МТБ КАЗ ССР
ПОДПИСАВШИЙ / ИШМУРЗИН /

13 " апреля 1952 года.

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

/ об определении материалов обыска /
гор. Алма-Ата " 3 " апреля 1952г.

Я, зам Нач Отд Следотдела МТБ КССР -ст. лейтенант
СЕНТРАЗИЕВ, рассмотрев материалы следственного дела
№ 679 по обвинению МУХАМЕДХАНОВА Габдулкайма, в пре-
ступлениях, предусмотренных ст. 58-10ч. 2 УК РСФСР, -

Н А Ш Е Л:

При обыске у МУХАМЕДХАНОВА было изъято следующее:

1. Паспорт серии IX-ПХ № 517217 - 1 шт.
2. Военный билет серии ЕК № 283574 - 1 шт.
3. Диплом об окончании пединститута серии Б № 519991-
I шт.
4. Диплом об окончании учительского института № 404420
5. Удостоверение КООЗ на имя МУХАМЕДХАНОВА - 1 шт.
6. Литература /14. О названии/, журнал /5 названий/, папки
с рукописями, тетради и блокноты с записями /56 шт./, кон-
верты, письма разные, протокол производственного совеща-
ния государственного музея Абая на 4 листах согласно
протоколам обыска от 1 и 4 декабря 1951 года.

Рассмотрев перечисленные материалы, -

П О С Т А Н О В Л И:

1. Паспорт серии IX-ПХ № 517217, подтверждающий лич-
ность МУХАМЕДХАНОВА Габдулкайма, приобщить к следственно-
му делу № 679.
2. Документы на имя МУХАМЕДХАНОВА Габдулкайма, пере-
численные в п.п. 2-5, сдать на хранение в Отдел "А" МТБ
КССР.
3. Книжки, журналы и другую литературу, а также рукопи-
си, определенные специальным постановлением, как веществен-
ные доказательства по делу, - передать на хранение в
Отдел "А" МТБ КССР.
4. Остальную литературу и рукописи, не вошедшие в
постановление о вещественных доказательствах, - хранить
в МТБ Каз. ССР.

А К Т

гор. Алма-Ата " 6 " апреля 1953 года.

Мы, сотрудники МВД Каз. ССР — ст. лейтенант госбезопасности СЕЙТКАЗИЕВ, лейтенант госбезопасности ХОДАКОВСКИЙ, ст. лейтенант госбезопасности ОСИНА, с одной стороны, и зав. спецфондом Центральной научной библиотеки Академии Наук Каз. ССР ВОЕВОДИН с другой стороны, сего числа произвели сдачу и прием книг, журналов и рукописей, изъятых при обыске у осужденного МУХАМЕДХАНОВА Габдулкарма. При этом Центральной научной библиотеке Академии Наук Каз. ССР были сданы:

1. Рукопись МУХАМЕДХАНОВА из материалов диссертации на 59 листах.

2. Тезисы лекций МУХАМЕДХАНОВА на тему: "Казахский фольклор" на 288 листах.

3. Кандидатская диссертация Мухамедханова — "Литературная школа Абая" — на 262 листах.

4. Пянка № 47 с антикоммунистическими националистическими стихами, написанными Мухамедхановым.

5. Е. Бекмаханов — "Казахстан в 20—40 годы XIX века".

6. Баймуратов Нурлыбек — "Ер Тулагея", 1945 г. — I экз.

7. Брошюра "Молодой Казахстан", выпущенная в 1926 г. под редакцией врага народа Смагула Садвокасова: В брошюре помещены рассказы алашордынцев Хусупбека Аймаутова и Беймбета Майлина.

8. Песнь "О Козы-Корпеш и Баян-Слу", с предисловием и примечаниями врага народа Смагула Садвокасова, 1927 г.

9. Контрреволюционный журнал — "Сана" — 3 экз.

10. Контрреволюционный журнал — "Молпан" — I экз.

II. "Сборник героического эпоса" под редакцией врага народа Сагена Сейфуллина.

12. Сакен Сейфуллин "Қаш ат" - I экз.
18. Танымбай /Ельяс Жансугуров/"Қуш", 1935г. - I экз.
14. Сборник рассказов Майлина Беймбета, 1939г.
15. Сборник стихов Майлина Беймбета.
16. Каршиев Сабир "Диял", 1936г. - I экз.
17. Журнал "Литературный фронт" № 6 на казахском языке, 1935г., в котором помещен рассказ Сахена Сейфуллина - "Айса".
18. Стихи реакционного поэта Мартаубая, 1916г. - I экз.
19. Сборник материалов о "позтах-учениках Абая" - на 635л.
20. Отписки сборника Кудамедханова "Ученики Абая".
21. Фотокопии алмагординского журнала "Абай" - I экз.
22. Фотопортр. алмагординцев Турагула и Кокпая
23. Листка с рукописями и тетради с записями, перечисленные в пунктах I-9, II-14, 16-27, 29-44 и 121 в отчете названного при обыске от I/ЛП-1951 года и в пунктах I-2, 5 и в протоколе обыска от 4/ЛП-1951 года.

О чбк и составили настоящий акт.

СДЕЛАЕ: *Османов* / СЕДИКАБИНЕВ /
Османов / ХОДАКОВСКИЙ /
 и. Осман / ОСЕНА /

ПРИЯЕМ: *Иванов* / БОСВОЛЖНИН /

Примечание: Указанная в п. 4 настоящего акта папка № 47 с агитсоветскими научно-настольными стихами Мухамедханова сдана в отд. № 1 Указ. ССР для хранения.

Принято, и. Осман (Осман)

" УТВЕРЖАЮ "
МИНИСТР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ КАЗ ССР
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ
п/п **/П.ФИТИН/**

17-а апреля 1952г.

Копия 4/12/52
И.А.Мам.
4/12/52
4/12/52

Копия 4/12/52
И.А.Мам.
4/12/52

Вручен
19) 5/15/52

ОБВИНЕНИЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По следственному делу № 679 по обвинению **МУХАМЕДХАНОВА Габдул-Калима**, в преступных, преступно-террорных ст.58-10ч.2 УК РСФСР.

Управлением МГБ по Семипалатинской области 1-го декабря 1951 года был арестован и привлечен к уголовной ответственности за антисоветскую националистическую деятельность **МУХАМЕДХАНОВ Габдулхалим**.

Расследованием по делу установлено, что **МУХАМЕДХАНОВ**, будучи выходящим из социально-чуждой среды, в силу своей враждебности к социализму в СССР политическому строе, на протяжении ряда лет среди своих знакомых проводил антисоветскую националистическую агитацию: клеветал на мероприятия Советского Правительства и ВКП(б), на колхозный строй, восхвалял при этом дореволюционную байско-феодалскую жизнь, высказывая враждебные националистические суждения по отношению к русскому народу, а в годы Отечественной войны распространял провокационные и порочительские настроения.

/т.1, л.л. 199-203, 208, 209, 253-254, 263-265;
т.2, л.л. 16-19, 27-28, 33-40, 44-45, 50-53, 62-81, 122-123,
159, 175-179, 197-224, 254-263, 291-293, 306-307/

Пользуясь своим служебным положением литературоведа и директора литературного музея, в течение нескольких лет проводил враждебную националистическую работу в области казахской литературы: извращал исторические факты о великом казахском поэте **Абасе** и о его поэтическом наследии, протаскивал в казахскую литературу и пропагандировал - путем вытупления на страницах печати реакционных, антисоветских настроений поэтов и их враждебные "идеи". Восхвалял и идеализировал поэтов и лидеров контрреволюционной националистической партии "Алашорды".

/т.1, л.л. 72, 85-84, 107-108, 129-124, 187-189, 254-255,
265-269, 279-286, 293-301, 310-319;
т.2, л.л. 19-27, 32-117, 138-142, 179-196, 226-230, 289-258,
264-277, 295-300, 303, 304/

Наряду с этим **МУХАМЕДХАНОВ** сочинил стихи антисоветского содержания. В них он клеветал на советскую действительность и с враждебно-националистическим познанием отрицал прогрессивную роль присоединения Казахстана к России.

/т.1, л.л.47-48, 272-274, 291-297;
т.2, л.л.293-294, 308-310/

Кроме того МУХАМЕДХАНОВ хранил у себя на квартире антисоветскую литературу: произведения врагов народа, - алаш-ордынцев и буржуазных националистов и различные контрреволюционные издания, используя их в своей враждебной работе.

/т.1, л.л.72, 173-174, 181, 255, 266-267;
т.2, л.л.279, 300/

В пред"явленном обвинении по ст.58-10ч.2 УК РСФСР МУХАМЕДХАНОВ виновным себя признал частично. Изобличается показанными ранее осужденных по другим делам АБЕНОВА, ХАНДАБАЕВА и свидетелей КИЖАЕВА, ЧАКАРОВА, ПОДУЖКО, САТПАЕВА, КУЛЬБАЕВА, БУТЛЕР, БАКУОВА, АБЫНБАЕВА, ИСКАРОВА, очными ставками со свидетелями АБЕНОВЫМ, САТПАЕВЫМ, КИЖАЕВЫМ, КУЛЬБАЕВЫМ, ХАНДАБАЕВЫМ, материальными доказательствами, актом экспертной комиссии и другими материалами.

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

МУХАМЕДХАНОВ Габдулкам, 1916 года рождения, уроженец гор. Семипалатинска, казахстанец и СССР, беспартийный, с высшим образованием, происходит из семьи бед, репрессированного органами Советской власти, до ареста работал директором литературного музея Абая в гор. Семипалатинске, проживал там же, -

В ТОМ, ЧТО:

На протяжении ряда лет проводил антисоветскую националистическую работу: протаскивал в казахскую литературу и пропагандировал реакционных, антисоветски настроенных поэтов и их враждебные националистические "идеи"; проводил среди населения антисоветскую националистическую агитацию; сочинил стихи антисоветского содержания; хранил у себя на квартире антисоветскую литературу и контрреволюционные издания, используя их в своей антисоветской националистической работе, т.е. в преступлении, предусмотренном ст.68-10ч.2 УК РСФСР.

Руководствуясь ст.208 УПК РСФСР, следственное дело № 679 по обвинению МУХАМЕДХАНОВА Габдулкама направить Прокурору Казахской ССР для передачи по подсудности.

Обвинительное заключение составлено №/6" апреля 1952г., в гор. Алма-Ата.

ЗАМ НАЧ ОТА СЛЕДОВАТЕЛЯ МГБ КАЗ ССР
СТ ЛЕЙТЕНАНТ
/СЕНТКВИЗЕВ/

"СОГЛАСИИ" НАЧАЛЬНИК СЛЕДОВАТЕЛЯ МГБ КАЗ ССР
ПОДПОЛКОВНИК
/ ИЛЬМИН /

С П Р А В К А

1. Обвиняемый МУХАМЕДХАНОВ Габдулкали арестован 1-го декабря 1951 года и содержится во внутренней тюрьме МГБ Каз.ССР.

2. Вещественные доказательства частично приобщены к следственному делу, а остальные - сланы на хранение в Отдел "А" МГБ Каз.ССР.

С П И С О К

свидетелей, подлежащих вызову в суд.

1. АБДИНОВ Махор - содержится во внутренней тюрьме МГБ КССР.
2. КИЖИБАЕВ Фазыл - проживает в гор. Семипалатинске, по ул. Ленина, дом № 68.
3. МАКАРОВ Евсей Николаевич - проживает в гор. Семипалатинске, по ул. Красноармейской, дом № 98.
4. ПОЛУЖКО Иван Александрович - проживает в гор. Семипалатинске, по ул. Красноармейской, дом № 101.
5. САТПАЕВ Мусабек - проживает в гор. Семипалатинске, по ул. Кожкина, дом № 116.
6. КУЛЬБАЕВ Кажибек Ибрагимович - проживает в совхозе "Скотолов" Ишимовского района Семипалатинской области.
7. ДАНДАБАЕВ Рашид - содержится во внутренней тюрьме МГБ КССР.
8. БУТЦЕР Герман Федорович - проживает в гор. Семипалатинске, по ул. Достоевского, дом № 120.
9. БЛЕУОВ Иван - проживает в гор. Айма-Ата (по ул. Бурманова, дом № 116).
10. АБДИНБАЕВ Самат - проживает в Талды-Курганском районе, Талды-Курганской области.
11. ИСКАКОВ Балтабек - проживает в гор. Семипалатинске, по ул. Комиссарской, дом № 62.

ЗАМ НАЧ ОТА СЛЕДСТВИЯ МГБ КАЗ ССР

СТ ЛЕЙТЕНАНТ
/САЙТКАШЕВ/

Вейсманов

Отп. 8 экз.
1 - в следствие
4 - в Отдел "А"
1 - в дело след. отд.
2 - в дело Мухамедханова.

СУДЬБОНОСНОЕ ПИСЬМО

Находясь в заключении, Каюм боролся не только за себя и свою семью, но и за научные идеи и Учителя.

Каюм Мухамедханов верил в то, что справедливость восторжествует, что не может человек исчезнуть с земли за «преступление», которого он не совершал. Испытывая ужасы Карлага, он верил, что настанет время, когда на земле не будет места физическим, моральным, психологическим пыткам. Высшей степенью отсутствия морали в обществе является преследование за идеи и убеждения, которые приходится не по душе «придворным вельможам» от литературы. Наверное, немало было написано подобных писем из Карлага власть придержащим...

И только одно послание из Карлага, волею случая, и возможно, волею всевышней справедливости дошедшее до Москвы, решило судьбу К.Мухамедханова.

Приведя слова Абая в отношении к тогдашней ситуации, Каюм писал в этом письме:

«Великий казахский поэт Абай, сурово осуждая отсталые и реакционные нравы феодально-родового строя писал: «Настанет же день, когда среди казахов исчезнут воровство, сплетни, клевета, вражда, и мы будем добывать добро и знание верным путем». Мечта Абая сбылась! Но далеко еще не перевелись отдельные люди, носители реакционных нравов прошлого, осужденных еще Абаем. Беда в том, что такими людьми оказались некоторые известные казахские писатели, литературоведы, зараженные духом групповщины».

Письмо это – реальный пример борьбы за человеческое достоинство и права человека в любой ситуации, в любой системе, где подавляется свобода слова, научная истина, где приближенные к аморальным тоталитарным режимам берут на себя миссию решать судьбы мыслящих людей. Это и наказ всем нам: подобное не должно повториться.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА МИНИСТРОВ СОЮЗА ССР

Г.М.МАЛЕНКОВУ

ПЕРВОМУ СЕКРЕТАРЮ ЦК КПСС

Н.С.ХРУЩЕВУ

МИНИСТРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР

С.Н.КРУГЛОВУ

ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕКРЕТАРЮ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ СССР

А.А.ФАДЕЕВУ

От заключенного МУХАМЕДХАНОВА Габдулкаюма (Каюма) 1916 года рождения, уроженца гор. Семипалатинска Казахской ССР, осужденного по ст. 58-10, часть II, сроком на 25 лет лишения свободы, с последующим поражением в правах на 5 лет с конфискацией всего имущества.

1-го декабря 1951 года я был арестован УМГБ Семипалатинской области и заключен во внутренней тюрьме областного УМГБ. 5-го января 1951г. был этапирован во внутреннюю тюрьму МГБ КазССР гор. Алма-Аты.

31/V-1952г. выездной сессией Верховного суда КазССР, на закрытом судебном заседании, был осужден и приговорен к 25 годам лишения свободы с последующим поражением в правах на 5 лет, с конфискацией всего имущества.

Я был приговорен к тягчайшему наказанию за преступление, которого не совершил. Обвинение против меня было сострепано. Я не ожидал таких жестоких допросов и грубых издевательств, какие учиняли следователи надо мной.

В обвинении, которое было предъявлено против меня, нет ни проблеска логики, ни доли здравого смысла.

У меня не было и не может быть никаких поводов, чтобы совершить преступление против своей великой Родины.

...Я был счастлив и горд тем, что являлся советским литератором, поэтом и автором текста Государственного Гимна Казахской ССР...

Я был счастлив и горд тем, что являлся отцом семерых счастливых детей... А теперь беспричинно разрушено существование целой семьи. Моя жена и семеро несовершеннолетних детей остались на произвол судьбы. Конфисковано все имуще-

ство вплоть до детских кроватей. Как же такое возможно? Мне, воспитанному в советской школе и в институте, где так высоко ценятся человеческий разум и наука, трудно понять и представить себе это.

...К сожалению, следственный отдел МГБ Казахстана не распутывает дела, а наоборот, запутывает их своими незаконными, несправедливыми решениями. Именно так поступили с моим делом следователи МГБ. Они забыли слова Дзержинского о том, что «чекистом может быть лишь человек с холодной головой, горячим сердцем и чистыми руками».

В течение 7 месяцев я сидел в одиночной камере внутренней тюрьмы МГБ, без разрешения передач из дома. Следствие грубо попирало мои права и настаивало, чтобы я подписал признание в несовершеннолетних преступлениях. Следствие велось несколькими следователями (Мухаметчин, Антоненко, Заутдинов, Сейтказиев и др.). Ни один из них не был компетентным человеком в вопросах истории литературы и искусства.

Я подвергался перекрестному допросу 4-5 человек одновременно. Допрос вели подполковник Ишмурзин, капитаны Заутдинов, Соловьев, ст. лейтенант Сейтказиев и др. Меня держали на допросах по 8-10 часов, заставляя подписать нужные им показания. Меня держали в горячем карцере по 72 часа, якобы за неподчинение и «нарушение тюремного режима» и т.д. и т.п...

Из всего сказанного становится ясно, что предварительное следствие проведено с грубыми нарушениями советской законности. Следствие велось пристрастно, с принудительным выбиванием «нужных» показаний и т.д. и т.п...

Следователи самым грубым образом заявили, что я буду находиться под следствием столько, сколько им захочется и, при том, ко мне будут приняты более жестокие меры.

Не чувствуя за собой состава преступления, я требовал беспристрастного, справедливого подхода к делу. Мое законное требование вызывало еще больше жестокости со стороны следствия. Следователи сами сочиняли за меня показания и заставляли их подписывать. Я не подписал ничего.

Я надеялся на судебное следствие и справедливость суда.

Но моя надежда не оправдалась. Суд, сделав сокращенную выписку из обвинительного заключения следственного органа, вынес приговор.

Я пал жертвой клеветников и нечестных работников МГБ КазССР.

Моим заявлением на имя Председателя Верховного суда Союза ССР от 25 июня 1952 года, которое было отправлено через внутренние тюрьмы МГБ, никто серьезно не занимался, и оно осталось мертвой буквой.

Не совершив ничего противозаконного, я был несправедливо осужден и жестоко наказан. Тем не менее, я не считаю себя обреченным.

Я обращаюсь к Правительству и ЦК КПСС, ибо обвинение в буржуазном национализме, несправедливо предъявленное против меня, в основном, связано с невероятной путаницей в теории и истории казахской литературы. И этому требуется положить конец.

Великий казахский поэт Абай (1845-1904), сурово осуждая отсталые и реакционные нравы феодально-родового строя писал: «Настанет же день, когда среди казахов исчезнут воровство, сплетни, клевета, вражда, и мы будем добывать добро и знание верным путем».

Мечта Абая сбылась! Но далеко еще не перевелись отдельные люди, носители реакционных нравов прошлого, осужденных еще Абаем. Беда в том, что такими людьми оказались некоторые известные казахские писатели, литературоведы, зараженные духом групповщины.

...Метод научных дискуссий, живой обмен мнениями, критика и самокритика, являющиеся необходимым условием плодотворного развития науки, грубо извращались некоторыми ведущими литературоведами, писателями Казахстана, и их монопольное положение препятствовало развитию критики и самокритики, мешало росту молодых кадров.

Бесплодные схоластические споры, грубые нападки С.Муканова и Х.Джумалиева на М.Ауэзова, вылились в беспринципную открытую борьбу. Жертвой такой борьбы стал я – молодой литератор.

Будучи директором Государственного литературного музея Абая Академии наук Казахстана в городе Семипалатинске, я в конце 1950 года завершил работу над кандидатской диссертацией. Тема моей кандидатской диссертации «Литературная школа Абая» была утверждена в 1948 году АН КазССР. Эта тема еще в 1940 году была в плане Правительственного юбилейного комитета Казахстана по проведению 95-летия со дня рождения классика казахской литературы Абая Кунанбаева (1845-1904).

После обсуждения и одобрения на заседании сектора языка и литературы, на Ученом совете Института языка и литературы, а после и на объединенном Ученом совете гуманитарных институтов Академии наук КазССР, моя диссертация была допущена к защите (научный руководитель – М.О.Ауэзов).

7 апреля 1951 года на заседании объединенного Ученого совета гуманитарных институтов Академии наук состоялась публичная защита. При тайном голосовании большинством голосов мне была присвоена ученая степень кандидата филологических наук.

В процессе защиты разгорелась беспринципная полемика, преследовавшая цель – не допустить саму идею о школе Абая. В стенографическом отчете отражены грубые нападки Хажима Джумалиева на моего учителя Мухтара Ауэзова.

Далее, в апреле 1951 года в Алма-Ате началось обсуждение статьи «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана», опубликованной в газете «Правда» в декабре 1950 года (о феодально-монархическом движении хана Кенесары Касымова).

В выступлениях С.Муканова, Х.Джумалиева и других личных противников М.Ауэзова, звучало явное стремление опорочить Ауэзова и его роман об Абае (3-я книга на казахском языке, опубликованная под названием «Акындр ағасы»). На русском языке эта книга была опубликована под названием «Патриарх поэтов» в журнале «Знамя» (№9 за 1951 год), с некоторыми изменениями, в которых особо выделены поэты-ученики Абая.

Поэтов-учеников Абая, исследованию жизни и творчества которых была посвящена моя диссертация, Сабит Муканов и его группа объявили буржуазными националистами и врагами народа. Такая оценка быстро распространилась по газетам и журналам республики. Таким образом, моя диссертационная работа стала предметом бесплодных споров, которые уводили литераторов в сторону от актуальных вопросов истории казахской литературы.

В июне 1951 года состоялась так называемая «дискуссия», посвященная вопросам абаеведения, где одним из докладчиков о литературной школе Абая выступил С.Муканов, который яростно нападал на М.Ауэзова с целью опорочить его роман об Абае и отрицал само существование литературной школы Абая.

Всем известно, что по интерпретации Переверзева и его последователей выходило, что Пушкин – идеолог капитализирующегося дворянства, а Гоголь – мелкопоместный дворянин и т.д. Так и С.Муканов объявил одного ученика Абая буржуазным националистом, другого – панисламистом и т.д.

...Я – молодой литератор отступил от нравов, царящих в литературных кругах Казахстана и поднял критику против узкой цеховой морали. И поэтому ее приверженцы направили весь огонь и полемический задор именно против моей личности, во время защиты диссертации и дискуссии по абаеведению.

Руководство Академии наук КазССР и Союза писателей (С.Муканов) не дало возможности развивать свободную научную дискуссию, а встало на путь замазывания серьезных идеологических ошибок ведущих литераторов, и это видно из стенографического отчета дискуссии по абаеведению.

...В результате всего этого началась травля меня на всех уровнях. На тот период времени я был первым и единственным в Семипалатинске из казахов-литераторов кандидатом филологических наук. Травле и клевете в мой адрес содействовал и бывший секретарь Обкома КП(б)К К.Серикбаев, испытывавший ко мне личную неприязнь. Ранее, используя свое служебное положение, в целях получения диплома о высшем об-

разовании Серикбаев вызывал к себе преподавателей и оформлял фиктивные зачеты и экзамены. Я категорически отказался поставить оценку без сдачи зачета. Однако ему удалось получить диплом нечестным путем. Этот поступок Серикбаева стал известен в ЦК ВКП(б) и ЦК КП Казахстана и он вынужден был вернуть незаконно полученный диплом. И вот, в мае 1951 года в Семипалатинске состоялось городское собрание интеллигенции, где обсуждалась статья из газеты «Правда» – «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана». Собранием руководил Серикбаев, который и дал одностороннее направление собранию, всячески поддерживая заранее продуманные выпады против меня уполномоченного Союза писателей Казахстана Ж.Тлекова, бывшего зав. кафедрой истории Г.Бутлера и др.

Далее, по плану травля продолжилась в критике работы музея Абая в Семипалатинске, директором которого я работал.

Прим. сост. Секретарь ЦК КП Казахстана Ж.Шаяхметов критиковал работу семипалатинских газет, отмечая, что они даже не заметили, что в музее Абая висели портреты Шакарима и Кунанбая. На это К.Мухамедханов ответил: «Неужели считается преступлением видеть портрет отца Абая? Разве в музеях классиков русской литературы не висят портреты их родителей, кем бы они ни были?».

Заранее спланированная и методично осуществленная травля против меня, имела целью принятие официального решения Президиума Академии наук КазССР и Союза писателей Казахстана о признании концепции М.Ауэзова о литературной школе Абая порочной и буржуазно-объективистской.

...Над моей головой сгущались тучи. Начались систематические грубые угрозы со стороны работников семипалатинского МГБ. Не чувствуя никакой вины за собой, я не обращал на это внимания.

Прим. сост. Далее автор в деталях излагает суть своего диссертационного исследования о поэтической школе Абая, раскрывает творчество каждого ученика Абая, анализирует их произведения и, таким образом, показывает их вклад в развитие литературы Казахстана, в понимание взаимосвязи казахской, русской и зарубежной литературы; опровергает фальсификации и необоснованные нападки на учеников Абая.

... Следствие и суд не приняли во внимание мои объяснения по кандидатской диссертации, которая еще нигде не была опубликована, но уже к тому времени была признана антисоветской и буржуазно-националистической.

... Вспомнили и то, что в 1937 году органами НКВД был арестован мой отец – Мухамедхан Сейткулов. Я тогда был студентом педагогического института и испытывал давление. В то время я и не предполагал, за что арестовали моего отца. Но мне приписали ложные измышления, будто бы я уже тогда клеветал на строй в связи с арестом отца.

Прим. сост. Далее идут опровержения мелких, клеветнических измышлений: якобы где-то, кто-то, слышал нелестные слова Каюма о колхозном строе, о русском народе. На эти абсурдные лжесвидетельства Мухамедханов отвечает:

... Из моих семерых детей только трое школьного возраста. Все они учатся в русской школе. Писатель Всеволод Иванов, наверное, помнит, как мои маленькие дети декламировали стихи русских поэтов, когда он гостил в моем доме в Семипалатинске в 1948 году.

Я считаю ниже своего достоинства писать о многих лжесвидетельствах против меня, абсурдных по сути и не поддающихся разуму, простой логике.

Моими близкими товарищами и коллегами были писатели, работники искусства и науки, преподаватели пединститута. Но никто из них не был допрошен в качестве свидетеля, ни с кем из них следствие не велось, несмотря на мои требования.

... Обвинение в проведении враждебной националистической работы в течение нескольких лет в музее Абая следствием выдвинуто несправедливо, тенденциозно и пристрастно.

... Кому не известно, что невероятная путаница в книгах «История Казахстана», которая дважды переиздавалась и дважды забраковывалась; путаница в истории казахской литературы, в программах и учебниках по истории литературы, которыми руководствовались все преподаватели, научные работники республики вплоть до последнего времени (1952г.), приводила их к серьезным ошибкам.

...Мой перевод стихотворения поэта Г.Державина «На птичку», написанного им в 1790-е годы, приписывается мне как мое оригинальное стихотворение антисоветского содержания. И это несмотря на то, что в конце перевода я делаю ссылку на Державина. Где-то же должен быть предел абсурду и отсутствию разума...

...Суд поддался влиянию сфабрикованных следствием материалов и явно поддержал клеветнические, фальсифицированные обвинения и ложные показания лжесвидетелей и вынес несправедливый приговор.

Мои ходатайства о приобщении оправдательных документов, доказательств, о вызове в суд дополнительных свидетелей не были удовлетворены.

Суд такими действиями грубо нарушил мои права, гарантированные Конституцией СССР. В этой связи приговор суда не может быть признан законным.

Я оказался жертвой беспринципности литературных «вельмож» и отдельных работников органов МГБ КазССР, которые по методу Рюмина пошли на грубейшее нарушение советской законности, вплоть до прямой фальсификации обвинительных материалов и применяли недопустимые и строжайше запрещенные советскими законами приемы следствия.

Я не мог добиться справедливого гуманного подхода к судьбе советского человека и со стороны органов прокуратуры и суда.

Каменной стеной вставало передо мной равнодушие работников и этих органов. Они, мне кажется, придерживаются правила: упавший да будет растоптан! И в этом заключается их мораль.

Полная реабилитация группы врачей, незаконно арестованных и ложно обвиненных в тягчайших преступлениях перед народом презренными авантюристами, подвигавшимися в органах государственной безопасности – служит убедительным свидетельством того, что советское Правительство со всей решительностью пресекает беззаконие и произвол, допускаемые отдельными работниками государственного аппарата.

Я надеюсь, что Вы не допустите, чтобы человек, воспитанник советской школы и института, был жестоко наказан за преступление, которого он не совершил и чтобы будущее моих семерых, ни в чем не повинных детей было бы омрачено такой неизгладимой трагедией.

На основании вышеизложенного прошу Вас помочь мне в деле полной реабилитации и в доказательстве моей невиновности. Прошу дать мне возможность вернуться в общество, снова стать равноправным гражданином моей страны, дать возможность вернуться к моим осиротевшим детям и воспитать их.

Обращаясь к Вам, дорогие руководители нашей Партии и родного Правительства, я надеюсь только на то, что Вы возвратите меня обществу, семье, жизни!

Адрес: Каз.ССР. Карагандинская область,
п/о Дарья, п/я, л/к №246Т-8,

(Г.Мухамедханов)
Апрель 1953 – май 1954 гг.

Уважаемая!

Прошу Вас печатать
на одной стороне, через 1/4 км
с другой стороны.

В статье моей статьи
встречаются имена 25
исторических личностей,
очень близкие в арфграфиче-
-ском отношении.

Это - поэт Абай и
хан Аблай. На это и
особо обращаю Ваше внимание.

Эта статья - моя судьба.
Этого Вы, конечно, глубоко пони-
маете.

Обязательно мою статью

Вы сделаете мне великое добро.

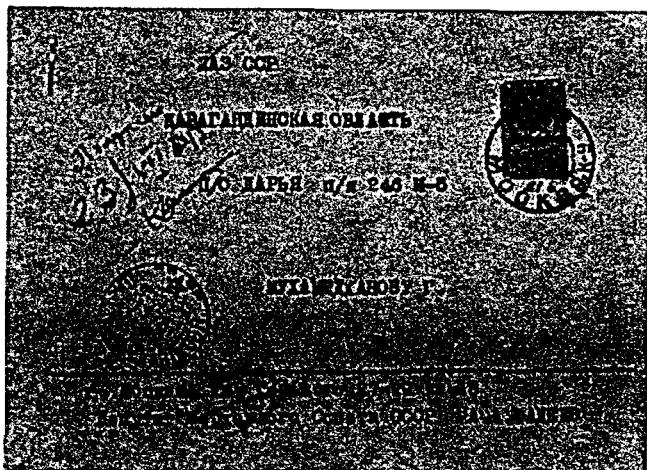
Надеюсь, что Вы не откажете

заранее благодарить.

Печатать статью просит
Ирина, и возмущает,
как никак полагая Ваше
мнение.

1952 г. Турне.

Кармаз.

№ 12. " июля 1954 г.

№ 460

Г. МУХАМЕДХАНОВУ.

Ваше заявление направлено мной Генеральному Прокурору СССР
товарищу Рухенко Р.А.,

О результатах Вам будет сообщено;

Депутат Верховного Совета
СССР

/ А. ЗАЙЦЕВ /

23) 12/154

Прокуратура
СССР

Москва, Тимирязевская, 15-а

12 июля 54 г. № 9056.

Испр. на решение № 94/10000

Секр. Мухамедханов

Прокуратура
СССР

15 июля

39 июля 54 г.

№ 13 ОК/123254

Испр. на решение от 12 июля 54 г.

№ 7-3 от 12 июля 1954 г.

Будучи чрезвычайно аккуратным и точным в работе с документами, К.Мухамедханов отметил на этом кусочке бумаги, что его письмо дошло в Москву, а 12 июля 1954 года было отправлено Фадеевым в Прокуратуру для принятия решения.

ВОЗВРАЩЕНИЕ ДОМОЙ

Министерство Связи СССР

1653

ТЕЛЕГРАММА

Получатель: АВА АДРЕСА СЕМПАПАТИНСК
 КРАСНОАРМЕРСКАЯ : 65 КАНДИДОНОВ
 СТАЯНА 125. КВАРТИРА 13

АИМЗОВ КАРАБАСА 06/1105 15 13 1040

Служба: МУХАМЕДХАНОВА

ВНИМАНИЕ ДОМОХОЗЯИНА

К. Журн. телеграф. Молотовского Обл. телеграф. № 225 54 г.

Сколько пришлось пережить, прежде чем были написаны и получены несколько слов телеграммы о возвращении из Карлага...

1401	1720	29.35
1061	1400	25.40
821	1080	21.40
611	820	17.80
1	610	13.70
Платеж		Р. К.

ПЛАЦКАРТА ДЛЯ ЛЕЖАНИЯ в ЖЕСТКОМ вагоне

от ст. **Маяника 54**
 до ст. **Светловодск**
 Вагон № **7** Место № **...**
 К билету № **344190**

БГ №954059

Жесткий стандарт по отношению к заключенным сохранялся и после освобождения. Это – билет Каюма Мухамедханова, возвращавшегося из Карлага домой в январе 1955 года.

СССР 36

Форма «В»

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

2-ГВ

СПРАВКА № 4003

Выдана гражданину (ке) Мухамедханову
Сабуджановичу 1916

года рождения, уроженцу (ке) Ашмашевскому

гражданство (подданство) СССР национальность Татар
в том, что он (она) с 1947 1947 г.

содержался (лась) в тюрьме и 12-1 января 1955 г.
освобожден (на) за прекращением дела в порядке г.с.

УПК (УК) _____ и следует к месту жительства
г.р. Великая Гатчина ок.
ул. Советская д. 5/а
до ст. Великая Гатчина железной дороги.

Начальник Давыдов
Печать Давыдов

Искажение факта о реальном сроке нахождения в Карлаге. Запись показывает всего один день: с 12 января 1955 г. по 12 января 1955 г. Это – либо оплошность лагерной канцелярии, либо какой-то «умысел» ГУЛАГа.

ЭХО «37-ГО» В СУДЬБЕ КАЮМА МУХАМЕДХАНОВА

Расстрел известного мецената, друга и соратника тех, кто сегодня причислен к рангу интеллектуальной и культурной элиты нации, Мухамедхана Сейткулова в 1937-м. Ад репрессий, перенесенный спустя два десятилетия его сыном Каюмом Мухамедхановым... И это – всего лишь «ошибка». Но история показывает, что иные ошибки порой бывают хуже преступлений.

СССР Прокуратуры
Семей областного
ПРОКУРАТУРАСЫ

400000, Семей классы
Павлова, 69, тел. 2-80-47

„07“ февраль 1992 г.

На № _____ от _____

113-19-927

Прокуратура СССР
ПРОКУРАТУРА
Семипалатинской области

400000, г. Семипалатинск
ул. Павлова, 69, тел. 2-28-47

СПРАВКА

6 февраля 1992 года

г. Семипалатинск

СЕЙТКУЛОВ Мухаметхан, 1870г. рождения был арестован органами НКВД 24 ноября 1937г. и ему было предъявлено обвинение в том, что он является одним из активных участников антисоветской группы мусульманского духовенства, существовавшей в г. Семипалатинске.

Постановлением тройки УНКВД по Восточно-Казахстанской области от 27 ноября 1937г. Сейткулов Мухаметхан был приговорен к высшей мере наказания - расстрелу. Постановление приведено в исполнение 2 декабря 1937г. Место захоронения неизвестно.

Комиссией по применению ст. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989г. "О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начала 50-х годов" Сейткулов Мухаметхан был реабилитирован 25 апреля 1989г. и считается несудимым.

Заместитель прокурора
Семипалатинской области

Б. К.

Б.К. Кенжебеков

Справка о реабилитации отца Каюма Мухамедханова – Мухамедхана Сейткулова, расстрелянного в 1937-м

по ряду вопросов прошлого Казахского народа являлись не результатом его Антисоветской действительности, а в следствии разных толкований, ошибок, заблуждений и извращений по истории Казахстана и истории Казахской литературы, нашедшие свое отражение в печати и стабильных учебниках.

Его отдельные высказывания, о которых дали показания свидетели, не подкреплены другими свидетельскими показаниями, а некоторые из них по своему содержанию вообще не являются антисоветскими. По этим обстоятельствам, обвинение, предъявленное Мухамедханову нельзя признать доказанным.

ИСТАНОВИЛИ:

Приговор Верховного суда Казахской ССР от 29-31-го, мес. 1962 года в отношении Мухамедханова Габдулкалма отменить и дело производством прекратить за недоказанностью обвинений.

Мухамедханова Габдулкалма из под стражи освободить.

Председатель /Н. Королькова/.-

Секретарь /А. Мухеева/.-

Постановление о реабилитации Каюма Мухамедханова (1954 г): освобожден в 1955 г.

СССР Прокуратура
Семей областск
ПРОКУРАТУРАСЫ
Семей обл. адрес
Павлово, 88, тел. 2-38-07

Прокуратура СССР
ПРОКУРАТУРА
Семипалатинской области
199200, г. Семипалатинск
7а, Павлово, 88, тел. 2-28-07

№ 27 - 1992 г. 1992 г.

На № _____ от _____

№13 -19 -027.

СПРАВКА

6 февраля 1992 года

г.Семипалатинск

МУХАМЕДХАНОВ Габдулкам, 1916г. рождения был арестован 1 декабря 1951г. органами МГБ и ему было предъявлено обвинение в том, что он будучи выходцем из социально-чуждой среды в силу своей враждебности к существующему в СССР политическому строю, на протяжении последних 10-12 лет среди своих знакомых проводил антисоветскую националистическую агитацию, систематически клеветал на мероприятия Советского правительства, на колхозный строй, восхвалял при этом дореволюционную байско-феодалную жизнь, высказывал враждебные националистические суждения по отношению к русскому народу. Пользуясь своим служебным положением, в течении нескольких лет проводил враждебную националистическую работу в области Казахской литературы, извращая исторические факты о великом казахском поэте - Абае, его поэтические наследия протаскивал в казахскую литературу и пропагандировал путем выступления на страницах печати реакционных антисоветских настроенных поэтов и их враждебных идей.

Приговором судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР от 29-31 мая 1952г. Мухамедханов Г. был осужден по ст.58-10 ч.II УК РСФСР на 25 лет лишения свободы с последующим порокением в правах на 5 лет с конфискацией имущества с исчислением срока наказания с 1 декабря 1951г.

Постановлением президиума Верховного суда Каз.ССР от 9 декабря 1954г. приговор Верховного суда Каз.ССР от 29-31 мая 1952г. в отношении Мухамедханова Габдулками отмечен и дело производством прекращено. С этого времени Мухамедханов Г. реабилитирован.

Заместитель прокурора
Семипалатинской области

Б. В. Кочубеков

Б.В.Кочубеков

Справка о реабилитации Каюма Мухамедханова (1992 г.)

«БЫВАЛИ ХУЖЕ ВРЕМЕНА, НО НЕ БЫЛО ПОДЛЕЙ»¹

Сталинский режим, уничтожая человека физически и морально, вмиг сводил на нет все его былые подвиги и заслуги перед Отечеством.

Братья Каюма – Курмангали и Маулетхан были участниками Великой Отечественной войны. Курмангали – участник Сталинградской битвы, был ранен и получил увечья на фронте. А Маулетхан, служивший подводником на Северном военноморском флоте, – пропал без вести.

Когда арестовали Каюма Мухамедханова, он уже многого достиг: был автором Гимна КазССР, участником Трудового фронта и внес весомый вклад в науку. Но все эти достижения были перечеркнуты единым росчерком пера.

Режим был беспощаден и к семьям репрессированных. При аресте Каюма Мухамедханова конфисковали все имущество семьи – облигации, мебель, ценности, вплоть до детских кроваток и стульев. Дети К.Мухамедханова, несмотря на высокую успеваемость в школе, тут же почувствовали на себе штамп детей «врага народа». Семья осталась без средств к существованию. Фархинур Ахметжановна пошла работать. Но денег на оплату комнاتенки, в которую заставили переселиться семью, все равно не хватало. Семье постоянно угрожали выселением. А потому старшим детям пришлось оставить учебу в школе и пойти работать.

---

¹Из поэмы «Современники» (ч.1 «Юбиляры и триумфаторы») Н.А.Некрасова (1821-1877):

Я книгу взял, восстав от сна,
И прочитал я в ней:
«Бывали хуже времена,
Но не было подлей».

Последние слова поэт заключает в кавычки не случайно, поскольку фактически это цитата из рассказа «Счастливые люди», принадлежащего перу малонизвестной ныне русской писательницы Надежды Дмитриевны Хвоцинской (1825-1889)... Иносказательно о времени, для которого типичны кризисные явления в общественной жизни, упадок морали и нравов. (В.Серов. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. // Москва: «Локид-Пресс». 2003).

К преступлению приравнивался и сам факт ношения фамилии репрессированного. Так, Какен – племянница К.Мухамедханова (дочь старшей сестры Гульсум) в то время была студенткой педагогического института. Ее сразу исключили из вуза только за то, что она носила фамилию Мухамедханова...

И з а в е с т и я
Одесса Одесского
19/1-1954 г.
№ 8-3200
158769

И з в е с т и я
Кадушское шоссе 66
дворец Труда

К о м м ю
Секретариат

Р. Дель-Ана, пр. Скаллина 69
Юридическая канцелярия Профсоюзной
Киевской ССР
На Дашевском Р 2100/пр от 18/1-1954г

Оддел НКД по Государственному банку
ввиду освобождения работника, по ходатайству
он в месяцы вынужден в полностью реабилита-
ционная работа, непрерывный стаж сохраняется;
уже возможность от того, вернется ли он
на прежние место работы или поступит в дру-
гое предприятие или учреждение.

Период вынужденная работа, с трудовой книжки не отмечена.
При обращении в Трудовую книжку реабилитированного
работника запись об увольнении административного характера
или учреждения, в котором он работал до ареста должна
содержать запись увольнения с указанием на получение
Трудовой Книжки. При этом причина увольнения указывается
(ссылка на закон) - пункт "а" ст. 44 КЗОТ.

РАБОТНИК - И. КУЗОВ.

Иванов Иван - Иванов

(печат. машинерия культуры КСОР)

...Однажды поставленное клеймо «врага народа» преследовало человека долгие годы. По возвращении К.Мухамедханова из Карлага, условий для работы, для творчества, да и просто для нормальной жизни не было. Борьба продолжалась. Теперь это была борьба за право вернуться к педагогическому труду,

за возвращение квартиры, книг, документов... Мытарства длились много лет. Этому тоже сохранилось немало документальных свидетельств, которые приводятся далее.

Тоситтфини

Совет - Министров СССР от 8/1755.

№ 1656

« О трудовых стаже, трудоустройстве
и пенсионном обеспечении граждан,
необоснованно уволенных с
установленных возможностей и
результата реабилитации »

Это ответ на запрос Каюма Мухамедханова в ВЦСПС, в котором говорится о сохранении непрерывного стажа работы работникам, находившимся в местах заключения и полностью реабилитированным. Но и после восстановления на работе права реабилитированного все равно нарушалось: педагогическая нагрузка Мухамедханова постоянно менялась или сокращалась и его перемещали с кафедры на кафедру.

После Карлага пришлось бороться за восстановление стажа работы, находить официальные документы, на которые можно было бы опереться.

Гражданину МУХАМЕДХАНОВУ Габдулкамму, проживающему
в гор. Семипалатинске, по ул. Сталина, в доме № 125, кв. 13.

П О В Е С Т К А

Вам предлагается 9 декабря 1955 года выехать
в гор. Алма-Ату и явиться в Комитет Государственной Безопасности
при Совете Министров Каз.ССР к товарищу ПИЧУРЗИНУ.

При себе необходимо иметь документы, удостоверяющие
ваше Ваше личность.

НАЧАЛЬНИК УЧТЕ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ
КАЗ. ССР ПО СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ
ПОЛКОВНИК

8 декабря 1955 года
гор. Семипалатинск

/ТОНЯНИ/

Повестку почучик " 8 декабря 1955 года.

подпись.

Такие повестки Каюм Мухамедханов продолжал получать и после Карлага...

«КВАРТИРНЫЙ ВОПРОС»

После ареста Каюма Мухамедханова, его супруге – Фархинур Ахметжановне угрожали выселением из квартиры. Многодетную мать переселили в самую маленькую комнату в собственной трехкомнатной квартире. Семья осталась без средств к существованию. Было конфисковано все: облигации, сбережения, мебель, библиотека, документы, письма.

Квартирный ордер срочно переоформили на других людей, а Фархинур Ахметжановне выдали документ на одну комнату в 15 метров, лишив семерых человек нормального человеческого существования. В отнятые у семьи две комнаты селились семьи военных и госслужащих.

Политика целенаправленного подавления и уничтожения – физического, морального, эмоционального «врагов народа» и

их семей продолжалась еще долгие годы. Поэтому постоянные угрозы выдворить на улицу многодетную семью политзаключенного в те годы тоже считались нормой жизни.

А что ожидало возвращавшегося из Карлага, реабилитированного Каюма? Перспектива соседства с другими «ответственными квартиросъемщиками», хозяевами большей части собственной квартиры, и жизнь, теперь уже вдвоем, на «жилой площади» в 15 метров?

Горсовет, домоуправление и другие административные структуры после выезда жильцов заселяли отнятые комнаты следующими. Поэтому пришлось за свою же квартиру ввязываться в борьбу, которой предстояло стать долгой и изнуряющей. Она состояла из изучения законов и положений, касающихся защиты жилищных прав, написания Каюмом многочисленных писем и обращений в горжилуправление, домоуправление, прокуратуру, нарсад, областной и Верховный суды. Судебные заседания, где выносились решения не в пользу истца, отнимали силы, время, здоровье у всей семьи, становясь затянувшимся продолжением лагерных мучений. Об этом рассказывают приведенные ниже документы.

У истерзанной, лишенной надежд и перспектив, бесценных архивов и библиотеки, жилья и накоплений семьи стремились забрать последнее, что оставляло надежду на физическое выживание.

«Да, сейчас, после обыска, мы подустали. Поэтому сами составьте опись всех найденных нами в доме облигаций. Перепишите номера каждой, не ошибитесь в переписывании серий и номинала. Вот так разграфите и по номерам. Здесь укажите основание для изъятия. Да, тот же ордер на арест от 1 декабря 1951 года.

А здесь – наши имена и дату укажите. Распишитесь в получении копии этого документа. Это – Ваша копия, себе оставьте: когда будут Вам возвращать облигации, это пригодится. Как только выйдет постановление об освобождении Вашего мужа – Вам сразу все будет возвращено. Все делается для Вашего же блага».

Наверное, так или примерно так звучали речи гэбистов, когда они приходили в дом в течение нескольких лет после ареста Каюма Мухамедханова, чтобы выкачать последнее, что еще осталось в семье. В семейном архиве сохранилось несколько листков с почерком Фархинур Ахметжановны. Это «ее копии» из сохранившихся списков изымаемых облигаций. Указаны даты на описи изъятого – 27 декабря 1951 года, 9 января 1952 года. Из сохранных документов видно, что общая сумма изъятых облигаций за эти два визита составила свыше 20 000 рублей. Основание для обыска и изъятия – все тот же ордер №327 на арест К.Мухамедханова и обыск от 1 декабря 1951 года. Имел ли силу этот ордер в последующие годы, насколько законны даже с точки зрения сталинской юриспруденции были повторные изъятия? В ответе сомневаться не приходится.

«Производившие обыск – сотрудники УМГБ Глущенко и Кириченко. 27 декабря 1951 года».

«Опись составил: начальник следственного отдела УМГБ, капитан Заутдинов. 9 января 1952 года».

Фархинур Ахметжановна составляла подробные описи каждой облигации – номер, серию, номинал, год выпуска. Известные формалисты – облаченные советской властью чинуши – заставили даже «отписаться» по «качеству» изымаемого. И женщина в официальных бумагах указывала: «Наименование предметов. Количество – в штуках; весом в...; в метрах... Качественное состояние...» Ее же рукой, видимо под диктовку гэбистов, написано, что «после издания постановления об освобождении супруга облигации возвращаются владельцу, но по истечении трех месяцев – они подлежат возврату в Минфин...» (?).

Все было заранее просчитано: никогда ничего из изъятого семье не было возвращено.

Между тем, уже в те 50-е годы дома многих чекистов пополнялись мебелью, книгами, произведениями искусства, которые еще недавно были собственностью репрессированных людей. Вероятно, облигации постигла та же участь.

Позже Фархинур Ахметжановна не раз обращалась в судеб-

ные инстанции с просьбой вернуть хотя бы часть облигаций и конфискованного имущества, принадлежащего не только ее мужу, но и всей многочисленной семье, поскольку это было жизненно необходимо для выживания семьи и поддержки малолетних детей. Например, сохранилось письмо Фархинур в нарсуд Семипалатинска от 23 февраля 1953 года (кстати, уже третье по счету, первое было датировано еще 11 августа 1952 г.). В обращении указывается, что в соответствии с предыдущим требованием суда, ею собраны все необходимые справки, в том числе и присланная по ее запросу из Алма-Аты справка Верховного суда №2/3 п/ик от 12 ноября 1952 г. об осуждении ее мужа. Увы, многомесячные «добывания» множества справок, да и вся бумажная волокита, которая питала семью Мухамедхановых надеждами на возврат хоть части материальных средств, оказались фикцией. Список документов, затребованных судом, был собран, но изъятые так и не было возвращено.

Но вопреки всему, Фархинур Ахметжановна работала, боролась за мужа, отправляла многочисленные запросы в чиновничьи инстанции, растила детей, отправляла их в школу, писала мужу письма в Карлаг. И все это время ждала и верила, что справедливость должна восторжествовать...

ССРО ПРОКУРАТУРАСЫ
Казахских Советских
Социалистических Республик
ПРОКУРАТУРАСЫ

ПРОКУРАТУРА СССР
ПРОКУРАТУРА
Казахской Советской
Социалистической Республики

г. Алма-Ата, ул. Советская, дом № 44

8 ИЮНЯ 1953г.

№ 3-589х

При приеме ознакомиться со всеми документами и делами

Г-р-ну МУХАМЕДХАНОВУ Г.

Гор. Семипалатинск, ул. Сталина, дом № 125,
кв. 13.

На вашу жалобу по вопросу возвращения Вам квартиры
разыскаем, что этот вопрос может быть решен судом, поэтому
Вам необходимо обратиться с заявлением в народный суд.
В суде примет участие прокурор и даст соответствующее заклю-
чение.

Начальник отдела гражд.-судебного
наблюдения старший советник юстиции

М. Тамандаров/.

РЕШЕНИЕ

Народный суд I участка г. Семипалатинска
в составе председательствующего Осьмакова
Народных заседателей Кореньковой и Сидоренко
При секретаре Коноваловой
рассмотрев в открытом судебном заседании в г. Семипалатинске 17/06-55
дело по иску

МУХАМЕДХАНОВА ФАРХИМУР к Сем. Горжилуправлению,
об аннулировании ордера.

НАБЕЛ :

Истца обратилась в суд об аннулировании ордера на квартиру № 13 в доме № 125 по улице Сталина на 36 кв. м. Оценив материалы дела суд находит квартиру в 51 кв. м, по улице Сталина № 125 ранее занимаемая истец, однако в связи с осуждением, его семья получила ордер на квартиру № 13 в доме № 125 по ул. Сталина на 15 кв.м., а 36 кв.м. были переданы Грину Гаврилову который проживал в ней с января 1954 года с момента оформления ордера на его на площадь 36 кв. м. а истец с 1952 года января месяца по ~~длительное время~~ день обращения в суд проживает в комнате 15 кв.м. В настоящее время истец обратился / освобождаясь из мест заключения и обратился в суд о возврате ему жилой площади в 36 кв. м. Суд находит, что жилая площадь не была изъята у истицы в связи с осуждением, а по другим причинам, которые неизвестны, как усматривается из материалов, что передача другому лицу в январе месяца 1952 года и до настоящего времени не имел претензий истец. А поэтому на основании вышележащего и руководствуясь Постановлением ЦКК и СНК и ст. 5-118-176 ГК РСФСР суд

РЕШИЛ :

В иске Мухамедхановой к Сем. Горжилуправлению об аннулировании ордера на квартиру по улице Сталина № 125 кв. 13 на площади 36 кв.м. - ОТКАЗАТЬ. Решение может быть обжаловано в облсуд в 10 дневный срок, через нарсуд I уч-ка г. Сем-ска,

Председатель Осьмаков
Нарзаседатели: Коренькова и Сидоренко
Нарсудья *Коновалова*
Секретарь *Тетяева*

Министерство Связи СССР

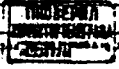
ТЕЛЕГРАММА

ПРИЕМ	ПРЕДАЧА	
БЛАНК № 93	ГО	АДРЕС АТА СРУНЕЕ 55 КВ 11
Имя	Фамилия	АББАЯХАНОВУ ВСЯ КАФРА

2 СМ 481 СЕМПА ДАТИНСКА 10401 24-29 1729

ОПРЕДЕЛ

УХАЕВЫ ВМЕХАЕИ - ВОТ КВАРТИРУ ВСЕ ДИВТ СУА ОТАДОВЕ
 И БЕССКАЛЬНА УВЕРРАТЬ ВБЕЗРАЯ НЕМЕРЛЕННО Д
 ПРИВЕТОМ = САЯ

 1960 г. 10 19 1960

...А ютиться в крохотной комнате семье из 9 человек пришлось еще долго. Но помимо этого, всем им (в том числе и маленьким детям), загнанным на территорию в несколько квадратных метров, приходилось день за днем испытывать тяжесть положения изгоев, в котором оказывались все «РВН». Именно такой аббревиатурой, расшифровывающейся, как «родственники врага народа», называли семьи репрессированных; такой «статус» обрекал его обладателей на замкнутость и отторжение — политически благонадежными соседями, недавними друзьями, школьными учителями, да и обществом в целом.

Гонения, недоброжелательное отношение властей, бюрократические проволочки продолжались не только в вопросе возврата квартиры,[?] но и при попытках устроиться на работу, продолжить творческую и научную деятельность. Так, например, ряд издательств Казахстана включали в план выпуска 1960-х — 1980-х годов многочисленные труды и книги Мухамедханова. Но эти труды не были опубликованы, потому что **главным цензором всех издательств Казахстана** долгие годы был С.Нурушев... (см. отрывки из его статьи в этой книге).

УТЕРЯНО НАВСЕГДА

СЕКРЕТАРЮ ФРУНЗЕНСКОГО РК КП КАЗАХ-
СТАНА гор. Алма-Аты

от Мухаметжанова Г.М. доцента
Семипалатинского пединститута

ЗАЯВЛЕНИЕ

Прилагая при этом определение Верховного суда Каз. СС от 27 июня 1935 года, обращаюсь к Вам, к районной партийной организации, по поводу грубого нарушения советской законности со стороны коммуниста, директора научной библиотеки Каз. ССР г. Ембиевского.

В течении полутора лет г. Ембиевский мне игнорирует решение Верх. суда о возвращении принадлежащего мне собрания научных книг. Несмотря на то, что соответствующим органам в полтора года назад было направлено Ембиевскому полный список моих книг на предмет возвращения, последний грубо третируя советские законы и используя свое служебное положение директора академической библиотеки, смеялся над решениями высших судебных и государственных органов республики. С таким же видом он, на мой взгляд, извращает политику коммунистической партии в вопросах укрепления советской законности.

Считаю своим долгом указать, что когда я первый раз обратился к Ембиевскому по поводу своих книг, последний не постеснялся меня грубо обмануть заявив, что в библиотеке АН Каз. ССР этих книг не имеется.

Обращаясь в РК КП Казахстана по поводу незаконных действий Ембиевского и ущемления им моих гражданских прав, прошу Вас: Во-первых, помочь в выполнении решения Верх. суда Каз. ССР. И Во-вторых, разобраться вне партийном не честном поведении коммуниста Ембиевского.

Г. Мухаметжанов.

14/ХП-56 г.

Бесценные книги, рукописи и документы исчезли навсегда.

С У Д Ь Я:
Докаждчик:

О П Р Е Д Е Л Е Н И Е

Судебная коллегия по уголовным делам Верховного Суда
Кавказской ССР

В. составе: Председательствующего - тов. Тапазова С.
и членов т. т. Морозовой и Харламова

Рассмотрев в заседании вот 27-го июня 1955 года в гор.
Алма-Ата заявление Мухамеджана Габдулкалма с возвраще-
нием из "япки" у него литературы, коллегия

У С Т А Н О В И Л А:

Приговором судебной коллегии по уголовным делам Вер-
ховного суда Кавказской ССР от 29-8/У- 1952 года Муха-
меджанов Габдулкалма-

- осужден по ст. 58-10 ч II УК РСФСР на 25 лет лишения
свободы, с поражением избирательных прав на 5 лет и с
конфискацией имущества. Однако постановлением Президиума
Верховного суда Кавказской ССР от 9/ИП- 1954 года, приговор
судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Ка-
вказской ССР от 29-8/У- 1952 года по делу Мухамеджана
Габдулкалма был отменен и дело в отношении его производ-
ством прекращено за недоказанностью обвинения.

Мухамеджанов в своем заявлении просит в связи с пре-
ращением уголовного дела возвратить ему из "япки" у него
при обыске литературу, которая в настоящее время хранит-
ся в фонде научной библиотеке Академии наук Кав. ССР,
переведенной им в неразрядном книжном магазине № I Алма-
Атинского обкомторга, по доверенности № 17 централь-
ной библиотеки Академии Наук Кав. ССР.

В связи с чем, коллегия считает требование Мухамеджа-
нова обоснованным и из "япки" у него литературы подлежат
возвращению, поскольку эти литературы находятся налицо
и они необходимы Мухамеджанову, как научному работнику.

На основании изложенного, коллегия

О П Р Е Д Е Л И Л А:

На "япке" при обыске у Мухамеджана Габдулкалма ли-
тературы /книги, журналы, и рукописи/ по акту от 28/1-1
1953 года, как вещественные доказательства, которые на-
ходятся в научной библиотеке Академии Наук Кав. ССР-
возвратить Мухамеджанову.

Обязать в неразрядной книжной магазине № I Алма-Атин-
ского обкомторга, вернуть научной библиотеке Академии
Наук Кав. ССР, ирреченные деньги от продажи литературы Му-
хамеджанову в сумме 1207 рублей по счету № 10 от 27/И-
1953г.

Председательствующий - Тапазов
и члены Морозова и Харламова

в е р н о т
Мухамеджанов /Тапазов/

*12/12
Габдулкалма
1955 г. 9-12-55*

*Кавказская ССР
1955 г. 12-12-55*

СПРАВКА

О творческой работе члена Союза Советских писателей Казахстана МУХАМЕДХАНОВА Г. за 1955-1956 г.г. /после реэмигранции/.

С т и х и :

1. Мен советтік азамат. - /Я советский гражданин/.
„Казахстан мугалімi„, 1955 г. Алма-Ата.
2. Л е н и н -
„Кавак ежабнегі„, 1955 г. Алма-Ата,
3. Отан туралы екі олең. /Два стихотворения о Родине/.
„Бишіңді„, 1955 г. г. Семипалатинск.
4. Компартия.
„Семен правдам„, 1956 г. г. Семипалатинск.
5. Ленин туралы ыр,
„Семен правдам„, 1956 г. г. Семипалатинск
- ✓ 6. Уақыт сондай. /Перевод пъсем польского писателя/.
/Б. Драндог „Таңне времени„/
г. Семипалатинск Облтеатр, 1955/56 г.г.
- ✓ 7. Поэзия абаевского окружения. /диссертация/.
1955/56 г.г. АН Кав. ССР. 25 к|а.
8. О текстологии Абая /монография/
Работа принята Кавгослитиздатом для издания. 87 к|а.
9. Творчество поэтов абаевского окружения.
Принята Кавгослитиздатом для издания. 25 к|а.
10. О влиянии русской литературы на Абая
Журнал „Адабият және искусство„ № 5, 1956 г.
11. Неопубликованные стихи Абая.
Журнал „Адабият және искусство„ № 6, 1956 г.
12. Некоторые исторические данные об Абае.
„Кавак адабияты„ № 49, 1956 г.

18. А.А. Диваев
„Казах адабияты“, # 52, 1956 г.
- ✓ 14. Поэт Магавья Ибрагимович Кунанбаев.
Ученые записки Семипалатинского Государственного педагогического института им Н.К.Крупской, выпуск II, 25 л.
и „Халық мұралары“ № 1, 1957 г.
15. О литературно-исторических памятниках Семипалатинской области.
„Казах адабияты“, 1955 г.
16. О научно-исследовательской работе в музее Абая.
„Казах адабияты“, 1955 г.
17. О неопубликованных стихах и баснях Абая.
„Казахстан Мугалимы“, 1955, май.
18. Д.Н. Равнин.
„Викинды“, 1955 г. сентябрь.
19. Великий писатель русского народа /Г.Н.Толстой/.
„Викинды“, 1955 г. ноябрь.
20. А.Миткевич
„Викинды“, 1955 г. декабрь.
21. О творчестве Н.Алтынсарина.
„Семей прирадасы“, 1956 г. май. и др.
22. «Қытайдың ұлт тәуелімі — Ақ Сын» —
«Семей прирадасы», № 131 (6835), 1956 ж., 26/ің.
/Г.МУХАМЕДХАНОВ/
23. «Легенді елдер туралы» —
«Семей прирадасы», № 86 (6591), 1957 ж., 28/ің.
24. «Комиссар Сабыржан Раббаев», —
«Семей прирадасы», № 130 (7019), 8/ің 1957 ж.

Жесткий контроль со стороны органов продолжался.

И это надо было пережить...

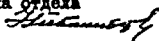
КОМИТЕТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАЗАХСКОЙ ССР

г.Семипалатинск, 490050
ул. К.Маркса, д.155, кв.12
тов. Мухамедханову Г.

Уважаемый Габдулкам Мухамедханович!

На Ваше заявление, поступившее из ЦК КП Казахстана сообщаем, что согласно определению суда часть литературы изъятой у Вас при аресте была передана по принадлежности музею им. Абая, часть в секретный фонд Центральной библиотеки Академии Наук Казахской ССР. Другие материалы (письма, черновики, конверты, открытки), как не имеющие отношения к делу согласно акта уничтожены путем сожжения. Поэтому выслать запрашиваемые Вами письма не представляется возможным.

Заместитель начальника отдела
Комитета

Н.Т.Баймбетов

" 4 " июня 1961 года

Рег.№ II/3-782

Как известно, при аресте 1 декабря 1951 года у К.Мухамедханова было изъято все самое ценное – библиотека, рукописи, научные труды, переписка со многими учеными, в том числе, с научным руководителем М.О.Ауэзовым; документы отца Каюма – Мухамедхана Сейткулова и многое-многое другое.

Каюм Мухамедханович пытался вернуть свой бесценный архив. Официальные ответы убеждали его в том, что все документы уничтожены. Но такое утверждение звучит неубедительно.

БОРЬБА ЗА АБАЯ ПРОДОЛЖАЕТСЯ – ВОПРЕКИ ВСЕМУ

Министерство культуры Каз. ССР
Республиканский литературно-
мемориальный музей Абая
г. Семипалатинск, ул. Ленина, 12
тел. 2-24-64, 2-24-22

№135 от 10 апреля 1984 г.

Председателю Совета Министров
Казахской ССР
тов. Назарбаеву Н.А.

В 1940 году в связи с 95-летием со дня рождения великого казахского поэта Абая Кунанбаева, Постановлением СНК КазССР от 1/IV-1940г. был создан литературный музей Абая в г. Семипалатинске.

Решением СНК КазССР от 11/VIII-1944 года литературному музею Абая были представлены права научного учреждения республиканского значения с соответственным штатом научных работников.

Расширение работы музея Абая, новые задачи, ставшие перед учрежденной в 1945 году Академией наук КазССР поставили вопрос о включении музея Абая в состав Академии.

Постановлением СНК КазССР №39 от 18/I-1947г. музей был передан из системы управления по делам культурно-просветительных учреждений при СНК КазССР в ведение АН КазССР и решением Президиума АН КазССР (протокол заседания Президиума АН КазССР №13 от 3 сентября 1947г.) музей Абая был включен в состав отделения общественных наук АН КазССР с непосредственным подчинением Президиуму Академии. Впоследствии музей именовался «Государственный литературный музей Абая Академии наук КазССР» и стал одним из важнейших научных центров по изучению литературного наследия классика казахской литературы и его последователей.

С 1947 по 1953 год литературным музеем была проделана некоторая работа: собраны рукописные списки произведений Абая, собраны произведения учеников и других поэтов-современников Абая, также воспоминания людей, лично знавших поэта, собран богатый материал о русских друзьях Абая, политических ссыльных, создана научная библиотека книг эпохи Абая, был создан коллектив научных работников, занимающихся изучением творчества, жизни и эпохи Абая. Кроме того, были подготовлены, но не изданы сборники «Воспоминания современников об Абае», «Стихи и поэмы поэтов-учеников Абая», а также были написаны научно-исследовательские работы: «Поэты абаевского окружения», «Русские друзья Абая», «Семипалатинск и его культурная жизнь во времена Абая» и др.

Таким образом, с 1947 года по 1953 год в литературном музее Абая велась плодотворная научная работа, затем, Распоряжением Совета Министров Казахской ССР №779-Р от 19 сентября 1953 года музей Абая передается из ведения Академии наук КазССР в ведение Министерства культуры КазССР, которое, в свою очередь, передало музей Семипалатинскому Облуправлению культуры. Только в 60-х годах музей снова переведен в ведение Министерства культуры.

Назначение и функционирование музея Министерством культуры определяется практически в популяризаторском плане. В его масштабе это вполне закономерно и объективно.

Однако в данный период остро чувствуется необходимость восстановления прежнего, первоначального профиля музея. Подобное преобразование тем более важно и оправданно, если принять во внимание и то обстоятельство, что в институте литературы и искусства АН КазССР им. М.О.Ауэзова нет отдела абаеведения. С этой точки зрения должна быть несомненной заинтересованность Академии наук во включении музея Абая в свою систему, ибо в разработке крупных узловых проблем истории казахской литературы, в комплексных исследованиях традиционно-преемственных классических связей будет обретен еще один путь. Отсюда вытекают новые задачи перед

музеем великого поэта, просветителя, основоположника новой казахской литературы Абая, которые потребуют значительного усиления его аппарата и продуманной организации его работы под руководством Академии наук КазССР.

Исходя из возросших требований к изучению истории и национальной культуры казахского народа, памятуя, что Абай является не только великим поэтом, но и выдающимся общественным деятелем, учитывая, что популярность Абая растет из года в год, просим Вас:

1) пересмотреть Распоряжение Совета Министров КазССР №779-Р от 19 сентября 1953 года;

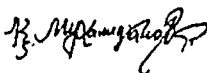
2) передать Семипалатинский литературно-мемориальный музей Абая в ведение АН КазССР, определив его статус, как научно-исследовательского учреждения;

3) установить штаты и размеры ассигнований для того, чтобы музей Абая действительно стал одним из научных центров Республики по изучению истории казахской литературы.

Директор Республиканского
литературно-мемориального
музея Абая:

Член Ученого Совета музея,
кандидат филологических
наук, доцент, абаевед,
член Союза писателей
СССР:

Т.Ибрагимов

Г.Мухамедханов

* * *

Закljučая главу «Свидетельствуют документы», хочется привести слова Каюма Мухамедханова из его письма лагерному начальству.

Не секрет, что многие заключенные подвергались грабежу со стороны работников Карлага, которые не брезговали вскрывать письма и посылки своих бесправных жертв. Каюм Муха-

медханов осмелился один противостоять многочисленным фактам вымогательства у заключенных, написав письмо лагерному начальству. Приводя конкретные факты грабежа и унижения заключенных, он написал в том письме такую фразу, в которой заключен смысл бытия Человека и Личности:

«У меня нет чувства мести, но оскорбленная моя человеческая совесть толкнула меня довести до Вашего сведения вышеизложенное...»

ҮШІНШІ БӨЛІМ

АҢЫЗ АДАМ – АҚИҚАТ ТҰЛҒА

ЛИРИКА МЕН ФИЗИКАНЫҢ ЖАРАСЫМЫ НЕМЕСЕ ОЙДЫҢ ҚАЙНАРКӨЗІ

Туған ел – алтын бесік, ұшқан ұям,
Көз жұмылмай тұрғанда қайтіп қиям?!
Тарта гөр, Семейімнің топырағы,
Төстіктей жеріне мен еркін сиям!

*Қайым Мұхамедханұлы.
(Қарағанды лагері, маусым, 1952-жс.)*

Абай – қазақ өлең-жырының Күні. Ал аспан әлемінде Күннің еншілесі бар. Ол – Ай. Күн шуағы тыныстаған түнгі тылсым дүниенің ой-қырдағы жолын айқындап тұрады. Бізге Абай нұрын түбегейлі аңартқан Ай деп Қайым ағаны айтсақ керек.

Абай ақындарымыздың жолбасшысы болса, абайтануымыздың айтулы жаршысы – Қайым.

Абай бастаушы болғаны үшін өзін түсінбеушіліктің, жалғыздықтың қияметін көрсе, Қайым Абайдың кім болғанын айтқаны үшін еркіндіктен айрылып, түрме тауқыметін тартты.

Абай бұл дүниемен 1904-жылғы маусымның 23-інде қоштасты. Қайым Мұхамедханұлы одан жүз жыл және жеті күннен кейін көз жұмды. Кездейсоқ жәйт болар, алайда Қайымның қыркы Абай туған күнге – саршатамыздың 10-ына дөп келді.

Бұл айтып отырғаным, әрине, лирикамен төркіндес. Көңілдің елең етуі. Өз-өзіңнен еріксіз таңдану. Жеке бастың күйі. Өзгеге таңар жәйт емес дегенмен, ойлантады.

Ой тізбектеліп кеткенде абайтанушы Қайым ағаның бүкіл еңбегі еске оралады. Ол – абайтануды ғылыми негіздеуші; ұстаз және ақын да жазушы; Қазақстанның алғашқы Гимнінің – Ел әнінің авторы; КСРО Жазушылар одағының мүшесі; әдеби аудармашы; Семейде Абайдың мұражайын ұйымдастырушы; Қазақстанның Мемлекеттік силығының, Жазушылар одағы сыйлығының, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының және Халықаралық Абай академиясының (Лондон) Алтын медалінің

иегері; профессор; КСРО және Қазақстан халық ағарту ісінің үздігі; Семей қаласының, Аягөз, Жаңасемей, Абай аудандарының Құрметті азаматы; жарияланған 800-ден аса ғылыми еңбектің авторы.

(Аудармашыдан: «Гимннің» «Әнұран» деп аударылғаны дұрыс емес; гимнде әйтеіік те бүйтейіік дегендей шақыру, ұран болмайды, ол елді мақтаныш еткен салтанатты ән. Ел әні!)

Қайым Мұхамедханұлының тағдырындағы сүйініш пен күйініш бір адамның өмір оқиғаларынан әлдеқайда көп шығар. Оның ат-атағы көзі тірісінде-ақ аңызға айналған. Әншейін айтыла беретін емес, нақты ақиқатқа негізделген аңыз. Оқырман қауымды осы ерекше әлемге саяхат жасауға шақырамын. Мұнда нақты ғылыми бояумен айшықталған поэзия, әйгілі аңыздармен астасқан ақиқат бар. Саяхатты Қайым ағаның өзінше деректі, анық ақпарды ту ете жасайтын боламыз.

I-ТАРАУ ӨЗ ҮЙІНЕН ҚУЫЛДЫ

Шығыста: «Нуды күте алмаған шөл етеді, гүлді күте алмаған шөп етеді» деген нақыл бар. Құйтақандай Қайым күтімге зәру гүл болған жоқ. Бойына «бір сыр мен сегіз қыр» туа біткен бала құнарлы ортада өсті. Ол ортада шиыр жол, сұрқай тірлік, шырынсыз өмір болмады. Талабы таудай бала дүниеге келген отбасы тату-тәтті, қайырымды, тағылымды, рухани таза еді. Қайымды тәңір өзі үкілегендей болып, ол ұшпақтан ұшпаққа көтеріле берді. Сүрініп қалды-ау дегізгенінің өзі сүйінішке татыды...

Мұхамедхан Сейітқұлұлы ХІХ-ХХ-ғасыр аралағындағы озық ойлы қазақ қауымының бір қадірмендісі болған. Алаңдатпаған ауқаттылық, жұрт көрсетіп жүрген құрмет-қошемет оны масайрата алмапты. Жаратылысынан жайсаң жан өнер-білімге құштар екен. Ағайын-туыс, алыс-жақын таныс-біліс пен дос-жолдас оның отбасына үйір болғаны да сондықтан

шығар. Секеңнің тұңғыш қызынан кейінгі ұлы Қайым сондай отбасында өніп-өсті. Балдырған бақытқа кенелді. Кезінде тағдыр айдап келген австриялық шебер құрылысшылар салған еңселі, әдемі үй. Қазан төңкерісіне дейін Зареченская слободка деп, одан кейін Алаш деп аталған бүгінгі Жаңасемей ауданында. Белгілі Тыныбай мешітінің жанында. Іші сырты суреттей сұлу үйдің ерекше байлығы – бір бөлмені тұтас алып тұрған кітапханасы, онда бүкіл дерлік әлем әдебиеті классиктерінің шығармалары бар. Зиялылардың «суаты» – сол. Шығыс, орыс, еуропа әдебиетінің әйгілі туындылары қатарына Абайдың 1909-жылы шыққан тұңғыш жинағы қойылған. Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Сұлтанмахмұт өлеңдерін оқи аласың, қазақтың: «Қазақ», «Сарыарқа», «Тәржіман», «Дала уәлаяты» гәзеттерінің, орыстың «Записки императорского русского географического общества» журналының, ал татардың: «Шура» жорналы мен «Уақыт» гәзетінің тігінділерін ақтаруыңызға болады. Бұлардан басқалар да баршылық.

Үй иесі араб, орыс, татар тілдеріне жетік. Елаузынан көне тарихи дастандарды жинайды. Сонымен қатар «Атымтай жомарттың» өзі: Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов шығарған «Абай» журналына, сондай-ақ «Сарыарқа» гәзетіне қаржылай демеуші болды. Үй есігі танымал ақын-жазушыларға ғана емес, талапты жастарға да әрқашан ашық. Онда қазақ халқының тарихы, мәдениеті, әдебиеті хақында жан-жақты әңгіме, тіпті қызу пікірталас та болып тұрады. Қазақ театрының негізі осында қаланды. Шадыман шаңырақтың ақ дастарқаны басында жиі болатындар: Шәкәрім, Көкбай, Сұлтанмахмұт, Иса, Әміре, Жүсіпбек, Әлмағамбет, Мағжан, Әлихан, Міржақып, Мұхамеджан (Тынышбаев). Қазақ тарихының заңғар көгіндегі жарық жұлдыздар.

...Уақыт өтіп, замана өзгере бастады. Әлеуметтік толқын мен дауыл «ескі дүниені» қаусатуға кірісіп, оның екпіні Ертіс бойына да жетті. 1921-жылы Мұхамедханның ақ сарай үйі тәркіленіп, иесіне екі бөлмесі ғана қалдырылып, басқасы №20 мектепке қаратылды. Ол өзгеріс кішкентай Қайымға, әрине, қолайсыз бола қоймады: мектебі – өзі туып-өскен үй!

1928-жыл пролетариаттың «езуші тапқа» қарсы күресінің бір кезеңі болғаны мәлім. Жүздеген адам тұтқындалды. Ішінде Абайдың ұлы Микаэл, Сейітқұлұлы Мұхамедхан бар. Мұхамедхан көп бөгемей босатылса да, бүкіл мүлкінен айрылды. Кейін Қайымның өз балаларына бейнелеп айтқанындай, ол бейтаныс біреулер шықпыртып міне жөнелген өз аттарының көзінен жас ағып бара жатқанын көрді. Сейітқұл әулеті соңғы екі бөлмесінен қуылды. Жаз жайлауы Көкен, жасыл құраққа тігілетін киіз үй, сары қымыздың иісі, саф таза ауа көзден бір-бір ұшты. Әйтседе, жинақы Мұхамедхан Тыныбайдан төрт бөлмелі үй сатып алды.

Сол 1928-жылы Қайым бастауыш мектепті тәмәмдәп... ойламағаның түсіңе кірмейді болмай, кеңес мектебі бай баласын есігінен сығалатпай қойды. Екі жылдан соң колхоз жастарының жетіжылдық мектебі ашылды, бірақ одан үміттену бекершілік еді. Алайда, «сабақты ине сәтімен» ғой, бір күні Мұхамедханның көптен бергі досы Тұрлыхан Қасенов келе қалып: «Мұха, жетіжылдық мектеп ашылды, мені соған директор етіп тағайындады, ал менің мұнда тұратын үйім жоқ, соны ақылдасқалы келдім» дегені. Жақсылыққа жаны құмар адам жақынынан несін аясын: «Үй іздеп әуре болма, осында тұр, орын жетеді» деді. Сөйтіп Тұрлыхан Аягөзден Семейге көшіп келіп, жұмысына кірісті. Қайым мектепке алынды.

Тұрлыханның Болаты – атақты балуан Дәулет Тұрлыхановтың әкесі – дүниеге Мұхамедханның сол үйінде келген.

Кейінде Қайым аға Абай мен Әріптің өлеңдерін жатқа айта-тын, домбыраны шебер тартатын сүйікті мұғалімі Тұрлыханды есіне жиі алып жүрді. Әдебиет әлеміне енуіне жол ашқан әкесінен кейінгі екінші қамқоршы адам, расында, Тұрлыхан болды.

1932-жылы Кеңес өкіметі сейітқұловтар отбасын мүлде баспанасыз қалдырды да, Мұхамедхан қаланың Солдат көшесіндегі үйшіктей ғана бір үйді пана тұтуға мәжбүр болды. Өкіметтің ол зорлығы отбасы тартқан тауқыметтің соңғы дүмпуі емес еді. Мұхамедхан оны сезді, бірақ күштіге жағынып жан сақтауды, немесе басқа жаққа кетіп қалуды ойлаған жоқ.

Қайым болса, жетіжылдықты бітіріп шыққан соң жұмысқа орналасып, мұғалімдердің екіжылдық курсына, одан кейін педагогикалық институтта оқи жүріп, үй-ішіне көмектесіп бақты. Рас, оның өмірінде ол жылдары шуақты күндер де болмай қалған жоқ. Қазақ тілі курсына бір сұлу қызбен танысты. Қарапайым да ұқыпты, сәнді киінген, арқасында ұзын қос бұрымы ырғалған, мінезі салмақты, сабырлы, сыпайы. Білімдар. Ойлы, орнықты сөйлейді. Екеуі танысып, түсінісіп, жарасып жүрді. Сөйтіп, Семей мешіті молласының қызы, Ташкенттің белгілі діни тұлғасының шөбересі Фархинұр 1936-жылы сымбатты оқытушы жігіт Қайымға тұрмысқа шықты.

...1937-жыл. Қараша. Рамазан айы. Мұхамедханның отбасы да ораза ұстаған. Бір күні, сәресі сәтінде, есік алды дабыр-дұбырға толып кетті. Әлдекім есікті тоқпақтады. Үш кісі баса-көктеп кіріп келіп, отағасына мылтық кезеп: «Тұрындар! Сендер тұтқындалдыңдар!» – деп ақырды.

Қару-жарақты топ ес жиғызбады, әкелі-балалы екеуін тұтқындап алып кетті. Қайымды ертеңінде босатты, ал әкесін алып қалды. Мұхамедханнан көпке дейін хабар-ошар болмады да, әйтеуір, күндердің бір күнінде әлгі «сұсты» кабинеттегілердің: кеңеске дұшпан мұсылман діншілдері тобының мүшесі Мұхамедхан Сейітқұлұлы 10 жылға сотталып, хабарласу, хат жазу құқы жойылып, Сібірге айдалды деген «сәлемі» келді. Сейітқұловтар отағасының тұтқындалған соң үш күннен кейін атып тасталғанын бертінде, 1990-жылы ғана біле алды. Қайда жерленгені беймәлім. Үйінде фотосуреті де қалмады (бәйбішесі Мақыпжамалдың ғана суреті кейін табылды). Тұтқындалғанының ертеңінде бүкіл мүлкі, қағаздары, кітапханасы тып-типыл етіліп тәркіленген болатын. Ойраны шыққан отбасында Мұханнан қалған жалғыз белгі – КСРО Жоғарғы кеңесі президиумының 1989-жылғы көкек айының 25-і күні «Репрессия құрбандарына қатысты шындықты қалпына келтіру» жарлығының 1-бабы негізінде Мұхамедхан Сейітқұлұлы ақталды, деген бір жапырақ қағаз ғана.

Иә, ол «жаңалық» бертінде болды. Оған дейін, сол 1937-жылы, қара қақпан Қайымға да құрылды. «Халық жауының»

баласы институттан дереу қуылды. Гәзеттер: «халықтың жауы болған бай баласы адал еңбекшілердің ортасында жүруге тиіс емес!» деп қиқулады. «Әшкереленген» Қайым жұмыс іздеп сенделді: темір жолда вагоннан жүк түсірді; көмір тасыды... шеті қылтиған жұмыстың ешбірінен бас тартпады, арланбады. Бар ойы өзіне қарап қалған ағайындарын, туыстарын асырап-сақтау болды. Институтқа қайтадан қызметке орналаса алғанына дейінгі аралықта көп жыл өтті...

II-ТАРАУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ШЫҢЫНА

Шығармашылыққа біржола ден қойған Қайым аумалы-төкпелі өмір өткелектеріне шыдас беріп, поэзияға бет бұрды. Әуелі латын әліпбиімен, кейін, 1940-жылдары, кириллицамен жазған өлеңдерінің кейбіреуі сақталған. Туған жер, махаббат, аңыз дастандардағы батырлар, Мәскеу, Киев туралы жазған лирикалық өлең-жырлары бар. Баспа бетін алғаш көрген туындысы – 1937-жылы Семейдің «Екпінді» гәзетінде жарияланған «Шаттық толғауы» өлеңі. Ал келесі жылы Жамбылдың шығармашылығына 75 жыл толуына орай өткізілген өнер бәйгесінде даңқты жыраудың атымен аталған дастан-толғауы бірінші орынды алды. Мамыр айында жас ақын әйгілі ақсақал Жәкеннің мерейтойына қатысты.

Қайым 1930-жылдардың аяқ шенінде 20 өлеңнің, екі дастанның авторы және әзірбайжандық сазгер У. Ғаджибековтің «Аршин мал алан» музыкалы комедиясын қазақ тіліне аударған әдебиетші ретінде жұртшылыққа танымал болды. 1939-жылы Қазақстан жазушыларының екінші құрылтайына шақырылды. 1940-жылы КСРО Жазушылар одағының мүшесі болды.

Сол тұста ол әдеби сын саласында да қалам тербеп, ауызға іліне бастады. М.Әуезовтің «Шекарада», Ғ.Мүсіреповтің «Қыз Жібек», Ш.Құсайыновтың «Боран», Т.Сағыровтың «Ер Тарғын» пьесаларына, қазақтың алғашқы киносы «Амангелдіге» татым-

ды пікірлер жазды. М.Горький, Н.Островский шығармашылығы жайында толғады. Семей ақындары туралы пайымдаулары жарияланды. Е.Ысмайыловпен бірлесіп жазған «Абай атындағы Семей қазақ театрының шығармашылық жұмыстары» делінген мақаласы 1939-жылы республикалық «Әдебиет және искусство» журналында жарық көріп, жұртшылықтан қолдау тапты. Ал оның негізгі еңбегі, әдеби өмірінің өзегі қазақ әдебиетінің қайталанбас тұлғасы Абайға арналған ғылыми зерттеулері болды. Аса қиын да жауапты бұл бағытты оған Мұхтар Әуезов меңзеген болатын.

«Мұхтар Әуезовті бала кезімде-ақ көріп өстім, – дейді Қайым естелік әңгімесінде. – Біздің үйге бір күні арасында Мұхтар да бар бір топ мейман келді. Бізге, балаларға, мейманның келгені керек: олар домбыра тартып, ән айтып, өлең оқып, ерекше көңілді жағдай болды. Содан бастап Мұхтарды және басқа меймандарды біздің Жаңасемейдегі үйімізде жиі көріп жүрдім. Ол кезде мен жеті-сегіз жастамын. Өлендерін, әңгімелерін қызыға, ынталана тыңдаймын. Семейге жолы түскен сайын Мұхаң біздің үйге соқпай кетпейді.

1925-жылы Мұхамедханның үйінде Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Қарагөз» пьесалары алғаш рет оқылып, сахналау жұмыстары басталды. Семейдің мұғалімдер семинариясында оқып жүрген Мұхтар келген сайын Қайымды сөзге тартып, оның әдебиетке бейімділігін байқап, баулуға кірісті, тіпті бірге туысқан ағасындай қамқор болды.

Қайымның Абайдың әдеби мұрасына, оның төңірегіндегі жас ақындар шығармашылығына көңіл аударуы, ден қоюы Семей пединститутының филология факультетінде оқып жүргенінде. Ол М. Әуезовтің қазақ әдебиеті жайындағы дәрістерін құмарта тыңдады. Соның нәтижесінде абайтануға беріліп, әрі ағасы, әрі ұстазы Мұхтардың ақыл-кеңесімен, жетекшілігімен ғылыми жұмысқа кірісті. Абай ғана емес, оның шәкірттері: Ақылбай мен Мағауия Құнанбаевтар, Әубәкір Абаев, Әріп Тәңірбергенов туралы дерек жинауға кірісіп, олардың өмірбаяндарын түзіп, шығармаларын іздестіріп тауып, мәтіндерін зерттеп, мақалалар

жазды. «Абайдың әдеби мектебі» деген тақырып ашып, студент шағында-ақ 13 мақала жариялады.

Мұхтар мен Қайым – ұстаз бен шәкірт арасындағы байланыс нығайып, екі әдебиетшінің Абайдың шығармашылығы мен өмірі хақындағы зерттеулері арналасты. Екеуінің достығы бір әке, бір шешеден туған ағайындастықтан да қымбат болды. Рухани табысу кейін, Қайым отау тіккен соң да, беки және өрістей түсті. Фархинұр Мұхтар ағасының киімдерін тазалап, жыртығы болса жамап-жасқап, Мұханның ерекше жақсы көретін украиндық қаусырма жағалы көйлегін жуып беретін (Мұхтардың Қайыммен түскен суретіндегі – сол көйлегі).

1940-жылы Семейге жолы түскен Мұхтар Омарханұлы әдетінше Қайымның үйіне соғып, оның шешесі мен келіншегін қазақтың Абай өмір сүрген кездегі ұлттық киімін кигізе суретке түсіріп алды. Ол Мұханның «Абай» пьесасын театр сахнасына шығармақ режиссер А. Токпановқа Абай дәуіріндегі қазақ әйелі бейнесін жасау үшін қажет екен. Ол фото-сурет Мұхамедхановтар отбасында тарихи ескерткіш болып сақтаулы.

Мұхтар аға Семейге оралған сайын Қайымның үйінде болатын еді, ағалы-інілі кісілердей еді дедік. Ол байланыстың басқа да бір қыры бар-ды. Мұхаң Абай хақында роман жазып жүргенде, ол жұмысына Қайымның көп көмек бере алатынына көзі жетіп, одан Абайды көрген көзі тірі қарттармен әңгімелесуді, кітап кейіпкерлерінің өміріне, сол жылдарғы ауыл тірлігіне қатысты нақты деректерді жиыстыра жүруді өтінген. Соларды ортаға сала ақылдасады. Кездесудің реті келіңкіремей, бірі Алматыда, бірі Семейде жүрген кездерінде хат арқылы, немесе телефонмен байланысып, ақыл-кеңес арнасын кеңіте береді.

Алдын ала айта отырайын: Мұханның «Абай» романына, «Абай жолы» эпопеясына қатысты екеуара жазысқан хаттар – небір құнды деректер жиынтығы үлкен бір шабадан екен, ал ұлы жазушы мен талантты ғалымның қыруар еңбегін айғақтайтын әдеби-ғылыми сол аса бағалы мол дүние 1951-жылы тұтқындалған Қайым үйінде тәркіленіп, «гэпэушілердің» қоймасына тасталып, ақырында ғайып бол-

ды. Мұхамедхановтардың кейін КГБ-ға, басқа да тиісті орындарға сұрау салғанынан нәтиже шықпады. Бұл жөнінде Қайымның 1981-жылы Қазақстан КП ОК-не жазған хаты да жауапсыз қалды. Сол хаттан үзінді: «...МҚМ қызметкерлері келіп тұтқындағанда менің үйдегі кітапханамнан көптеген кітапты, тарихи құжаттарды, оның ішінде «Абай жолы» эпопеясын жазуы жылдарында М. О. Әуезовтің маған жолдаған ерекше құнды хаттарын тәркіледі. Қазірде М. О. Әуезовтің ғылыми-шығармашылық өмірбаянын жазып жүрген маған ол хаттардың тарихи мәні аса зор. Оларды 1955-жылдан бері іздестіріп жүргеніммен ешбір дерек таба алмадым...».

Қ. Мұхамедханұлының мұрағатжайынан ұстазына жазған хаттарының екеуі ғана табылды. Біріншісі:

Қадырлы Мұхтар аға!

19/х. Москвадан жазған хатыңызды бүгін алдым.

Менің ойымды да өзіңіз айтып қойыпсыз. Бірақ, кінәнің салмағы менде жатқанын сезіңкірей түскен жайым бар.

Науқастанып үйде жатыр едім, Сіздің хатыңыз сергітіп жіберді. Енді бұдан былай хат жазудан Қайым інііз қажиды екен демеңіз.

Үй-іші аманшылық.

Бұл арада үй-тұрмыс жайларын араластырмай, алдымен романға қажетті білгендерімді айтайын.

«Көктемдегі көбең желіс» үстінде шынында да Долгополовтың Л. Н. Толстой жайында жазған кітапшасын, Х. Шурдың «Воспоминаниясын» оқымаған екенсіз.

Бұл екі кітаптан Н. И. Долгополовтың Л. Н. Толстоймен таныс, көріскен, біліскен адам екені айқын көрінеді.

Тегінде уақытыңыз болса осы екі кішкене кітапты, Долгополовтың ісін (Дело Долгополова) қарап шықсаңыз дейім! Оны өзіңіз білесіз. Егер қажет деп тапсаңыз, ол материалдарды жіберуіме болады.

Әзірше Долгополовтың Л. Н. Толстоймен таныстығын дәлелдейтін және Х. Шур кітабының әр жерінен көшірме жібердім (Хася Шур. «Воспоминания», издание автора, Курск

– 1928, тираж 2000). *Ішкі бетінде: «Посвящается памяти Н. Н. Нариманова» делінген. Көлемі XV глава, 213 бет.*

Енді осы кітаптан үзінділер келтірем.

Беттерін көрсетіп отырам.

Әуелі Л. Н. Толстойға байланысты:

«Вскоре мы должны были переехать из Курска в Тулу, где жилось тяжело (айдаудан қайтқан соң ғой. Қ. М.). Поэтому пробыли мы там не долго и переселились в Москву (стр. 173).

Упомяну между прочим, что в Туле мы близки были с чрезвычайно ценными общественниками – П. П. Белоусовым, известным своими трудами по статистике и новыми прикладными практическими работами в этой области, и домашним врачом Льва Николаевича Толстого – Марией Михайловной...»

(Аудармашыдан: бұл хаттың әлденеше бет болғаны «Енді осы кітаптан үзінділер келтірем» дегенінен аңғарылады. Әдеби мұрасын зерттеп-реттеуші балаларының айтуынша, Какеннің 1949-жылғы еңбектерінің арасынан қолжазбаның алғашқы екі беті ғана табылған (мына ұсынылғаны). Әрине, сан қилы жағдайлар кезінде Қайым ағада мұқият сақтауға мұрша болмай, кейін қалпына келтіруге әне-мінемен қолы тимеген де шығар. Өте өкінішті. Дегенмен, «әлі де қаралатын біраз материалдары бар, хаттың қалған беттерінің табылуы мүмкін» дейді балалары.)

Екінші хаты:

«Мұхтар аға! Сізге Н. И. Долгополовтың өмірі мен шығармашылығы жайында музей архивінен және басқа дереккөздерінен табылған мол мағлұматты анықтаманы, міне, жолдап отырмын. Борис Александрович (Б. А. Акерман, – мақала авторының ескертпесі) Мәскеуге барып, Нифонт Ивановичтің отбасымен, туған-туысқандарымен танысып қайтқан болатын. Ондағылар бізге Долгополовтың кітаптары мен фотоларын беріпті. Ал былтыр Н. И. Долгополовтың қызы әкесі туралы естелік жазбасын және фотолар салып жіберді.

Біз Горький қаласындағы облыстық музейге хат жазып, жауап алдық. Музейде Долгополов бөлімі бар екен. Қаланың бір

көшесіне және ауруханасына Долгополовтың аты берілді. Бұл Н. И. Долгополовтың құрметті адам болғанын көрсетсе керек.

Бұл бағыттағы жұмысымызды жалғастыра береміз.

Қысқасы: бізге Долгополов туралы анау-мынау сөздерге құлақ асудың керегі жоқ. Долгополовты қорғауымыз керек. Жиренишин десек, ол аман-сау, өзін қорғай алар. Ол айтқанынан қайтпас...

«Күшік асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болып, мені атты».
Абай».

28-маусым,
1950-жыл. Қайым.

Бұл екінші хат бүгін үлкен ғылыми зерттеу жұмысқа арқау болғандай. Мысалы, Нифонт Иванович Долгополов туралы. Ол аса көрнекті дәрігер болған екен. «Жетпісіншілер» тізіміне ілігіп, 1884-жылы Семейге жер аударылып келген. 1885-жылдың маусым – саршатамыз айларын Абайдың ауылында өткізіп, Абаймен достасқан. «Абай жолының» Федор Иванович Павлов деп аталған кейіпкері.

Бұл хат Абай заманындағы нақты шындықтарды суреттеушілер мен оларға қарама-қарсы әрекет етуші жалған ғалымдар арасындағы қызу пікірталасты ажыратып беруге, кеңес өкіметінің отандық әдебиетіміздегі Абай орынын партиялық саясатқа табандап телу арқылы оның бейнесіндегі «ыңғайсыз» белгілерді алып тастау айла-шарғысын ашып беруге негіз бола алар еді.

Немесе бұл хат Абайдың өмір жолын, шығармашылық мұрасын зерттеуші семейлік Қайым Мұхамедханұлы, Борис Александрович Акерман жайында ой өрбітуге себепшілік жасар еді.

Бұл хат, сондай-ақ, Мұхтар Омарханұлы мен Қайым Мұхамедханұлы жазысқан қыруар хаттың жойылып жібергенін айғақтай алар еді...

Әлбетте, мұның бәрі кейін болады. Ал оған дейін семейлік ғалымның тағдырында баршада болғандай қорқынышты, ауыр кезең пайда болды. 1941-жылы Ұлы Отан соғысы басталды. Сол сын сағаттың өзінде билік «халық жауларының» ұрпақтарына сенбеді, күмәнмен қарады, оларды, әрине, Қайымды да, Еңбек майданы дегенге алып, қара жұмысқа жекті. Ғалым Қайым 1941 – 1942-жылдары Свердловскіде, Магниторскіде болып, батпан балғамен жер тоңын төпектеп, топырақ шығарып, қорғаныс шебін жасасты. Аянып қалмады. Жанкештілігі үшін медальмен марапатталды да. Бірақ шексіз, мөлшерсіз қара жұмыс шыдатпады, 1942-жылы госпитальден бір-ақ шығарды да, жұмысқа жарамсыздығы себепті елге қайтарылды.

Қайым Семейге оралып, пединститутта оқытушылығын жалғап, ғылыми және шығармашылық жұмысқа біржола берілді.

III-ТАРАУ ЕКІ ГИМННІҢ БІР ТАРИХЫ

Сонау бір жылдары барша қазақстандықтар да әр таңын КСРО-ның мемлекеттік гимнімен атыратын. Республикамыздың гимні содан кейін ғана жол алғанымен жұртты сол күннің игі істеріне еліктіретін, сендіретін, серпілтетін, салтанатты сәттерді күттіретін, еліміздің дауысы болып баурайтын. Біздің алғашқы сол ғажайып әуенімізбен айтылған әсерлі жыр-сөздің авторы 27 жаста еді.

Тарихи оқиға 1943-жылы басталды. Мұхтар Әуезов Қазақстан КП Орталық комитетінде болмақ бір мәдени шараға шақырылған. Ол үйінде тұратын семейлік шәкіртін, жас ғалым Қайым Мұхамедханұлын ертіп барды. Жиында Сталиннің кеңестік әрбір республикада өзінің мемлекеттік гимні болуға тиіс деген қаулысы оқылды. Ол жалпы елде отансүйгіштік сезімді (патриотизмді)

күшейту мақсатын көздеген шара еді. Содан кейін, көп кешікпей, гимннің әуені мен өлеңіне бәйге жарияланды. Оған кәрі-жас сазгерлеріміз бен ақындарымыз құлшына кірісіп кетті.

Өнер жарысындағы жеңістен үміткер ақындардың көпшілігі Мұхтар Әуезовке иек сүйеуді, оны қалайда қосалқы автор етіп алуды ниет етіпті. Уәлихан Тоқпатаевтың Қайым ағаның айтуынан жазғанына қарағанда, үміткерлердің біразы семейлік жас ақын Қайымға қызғаныш білдіріп, оның Мұханның үйінде тұратынын айтысып, екеуі қайтсе бірігіп жазады десіпті.

Қайым бәйгеге жазған өлеңін комиссияға өткізіп, өзі Семейге қайтып кетеді. Содан 1945-жылы Алматыға шақырылады. Мейманханаға орналаса бергенінде Әбділда Тәжібаев келе қалады да, анау-мынауға қаратпай ерте жөнеліп, үйіне алып барып, құрметті мейман етіп күтеді. Семейлік жас ақынды одан кейін Ғабит Мүсірепов шақырады. Қайым олардың неге соншама бәйек болғанын Ғабиттің үйінде түсінеді. Оны-мұны әңгіменің бір әредігінде Мүсірепов: «Қайым, бәйгені сенің өлеңің алатын шығар. Әбділда екеуіміз оны оқып, аздап түзетіп, қол қойдық» дейді.

Қызықтың шыжығы партияның Орталық комитетінде болып шықты. Оны Қайым былай әңгімелеген-ді:

«Мені Орталық комитетке шақырып алып, өздеріне өлеңімнің ұнағанын, алайда оған біраз түзету енгізген Ғабит Мүсірепов пен Әбділда Тәжібаевтың қосалқы авторлар етілгенін хабарлады. Өлеңімді алып оқысам, – бастан-аяқ өзімдікі! Бар-жоқ түзету – менің алғашқы «Ер қазақ» деген екі сөзімнің «Біз қазақ» деп өзгертілгені! Орталық комитеттегілердің ол екі сөзімнен неге безінгендерін түсіне алмадым, сірә, өз халқымызға қатысты «Ер қазақ» деген тенеуден қорыққан болар. Мен ол жағын қазбаламай: «Екі қосалқы автордың қажеті не еді?» дедім. «Олар «біз» деген сөзді қосты емес пе?» деседі. «Өзгерткісі келген екінің бірінің қолынан келетін ол «түзету» шынымен шығармашылық өнер болғаны ма?!» – дедім...».

Әрине, Қайым ол «түзетуге» де, қосалқы авторлардың болуына да қарсылық білдіріп, келіспей шықты. Ол болар істің

болғанын, Мүсіреповтің текстi бекiттiрiп келу үшiн Мәскеуге аттанып та кеткенiн бiлген жоқ.

Текст бекiтiлдi. «Қоалқы авторлар» өз дәрежелерiне қарай қомақты қаламақы алды, Қайымға ол екеуiнен артылған азынаулағы ғана бұйырды. Дәстүр бойынша банкет (салтанатты қонақасы) ұйымдастырылатын болды да, Қайым бар-жоқ қаламақысын соған өткiзе салды. Салтанат сәтiнде Мұхтар Әуезов атақты «қосалқы авторларға» қарата қатты-қатты сөз айтты. Бiрақ көш кетiп қалған едi.

Ел әнi өлеңiнiң авторын тауқыметке ұшыратқандар оның әуен авторын да әлекке салды. Бәйгеге қатысқан сазгерлерге бәйгеге түскен өлеңдердiң өздерiне ұнағанын тандап алу еркi берiлген екен, дарынды сазгер Мұқан Төлебаевқа Қайым Мұхамедханұлының өлеңi ұнапты. Қыранды қыран қиядан көредi. Мұқан мен Қайым табысып, өлең мен әуендi үйлестiру жолында бiрлесе тер төгедi. Өлеңдi қосылып оқып, әуендi қосылып тыңдап, әбден жарастырады. Ақырында... әуен авторы да үшеу болып шыға келсiн. Мұқанға Латиф Хамиди мен Евгений Брусиловский тiркелiптi! Ол екеуiнiң де «толықтырулары» Қайымға қосақталған «авторлардың» өзгертулерiндей ғана!..

Өзiне жасалған қиянаттан арылу үшiн күресуге жол ашылған кезде Қайым шындықты iздеп көп бейнеттендi. Мысалы, Қазақстан КП Орталық комитетiне жазған хатынан бiр үзiндi (сол кездегi «тәртiпке» қарай автордың орыс тiлiнде жазғанын қазақшаламадым, – Ғ. Қ.):

«...Одним из наиболее дорогих своих творений считаю текст гимна КазССР. Объективная партийно-научная оценка этой работе дана в «Истории КазССР» (том 5, с. 229). Основным автором текста гимна, по решению жюри, был признан я, что нашло отражение в последовательности имен авторов при утверждении гимна Указом Верховного Совета КазССР. К сожалению, в многочисленных изданиях последних лет мое авторское имя игнорируется из-за конъюнктурных соображений. В качестве основного автора указывали то А. Тажимаева, то Г. Мусрепова, и, наконец, дошли

до того, что мою фамилию исказили до неузнаваемости (Казахский календарь, 1981 г.)».

Ал 1989-жылы, көкек айында, ҚКП Орталық комитетінің хатшысы Өзбекәлі Жәнібековке жолдаған хатында былай депті (ол хат та орыс тілінде):

«...то, что я являюсь единственным автором прежнего текста, могут засвидетельствовать здравствующие ныне М. Абдыкалыков, С. Ахметов и Р. Ильяшев – крупные партийные работники того времени, имевшие прямое отношение к заказу на создание гимна».

Әдеттегідей қаншама шырғалаңға тап болса да, шындық бұл жолы да жеңіске ие болды. Бірақ, өкініштісі сол, Қайымға шырғалаңнан құтылу тым ауыр болып, қырық жылдан аса уақыты сарп етілді. Оның арызы бойынша 1980-жылдары құрылған комиссияның тыңғылықты жұмысы нәтижесінде республикамыздың алғашқы гимні өлеңінің авторы – Қайым Мұхамедханұлы деген тұжырым жасалды.

Ел эніне қатысты бұл әңгімемізді тәмәмдалды деп жүргенімізде оған ұқсас және бір жәйт болғанын айтпасақ лаж жоқ. Кеңес өкіметі ыдырап, тәуелсіздік алған республикаларда өздерінің ұлттық рәміздерін жасау басталды. 1992-жылы Қазақстанда Мемлекеттік гимннің әуені мен өлеңіне жаңадан бәйге жарияланып, Қайым Мұхамедханұлы оған да қатысуды жөн көрді. Үміткерлердің өлеңдері комиссияға бұл жолы да бүркеншік атпен ұсынылды. Қайымның бүркеншік аты «Шоға» болыпты (уақ руындағы бір атаның аты). Байқаудың әр кезеңінде тәуір деп іріктелген өлеңдер баспасөз бетінде жарияланып тұрған. Өлеңдердің көркем, қуатты, елді, халықты мадақтауы иланымды да ізгілікті болуы талап етілгені белгілі. Беделді комиссия «Шоғаның» өлеңін сол талапқа сай деп бағалап, бәйгенің екі кезеңінен кейінгі оны үздік деп атаған.

Комиссия мүшелерінің бірі белгілі жазушы Ғаббас Қабышұлы былай деп жазды:

«...Үшінші, шешуші кезең мәжілісі қашан, қайда өткізілгенін менде, тағы бірнеше мүше білмей қалдық, қалайда шақырылмадық.

Кешегі кеңестік «бригадалық тәсілдің» жаңаша қолданылғанын, гимн өлеңіне үш жүздің үш ақыны және әлеуметтік теңдік үшін әйел ақын автор етілгенін гәзеттен оқып, еріксіз таңдандым. «Бұл қалай?!» дегеніме жауап болмады. Ал «Әйтiппiз де бүйтiппiз» деп сан сабалаған дүбәрә өлең – Ағаның: «Біз қазақ ежелден еркіндік аңсаған» деп басталған байырғы, рухы аса қуатты өлеңімен салыстыруға келмес жасық нәрсе. Қақең бұл жолы сабыр сақтады, қатты ренжімеді: «Танымал ақын емес деген шығар», деп күлді де қойды».

Мемлекеттік рәміздер жөніндегі үш комиссияға да мүше болған жазушы Герольд Бельгердің кейінде жазғаны, міне:

«...Маған 64-нөмірлі өлең бірден ұнады. Ол Қайымның қаламынан туған екен. Мен соны құптап дауыс беруді ұйғардым, ал бір таныс ақын бәйгені басқа өлең алатынын айтты. Бәйгеде текстің өзі емес, ол тексті қолдайтын кісінің (немесе кісілердің) жеңетінін сонда білдім».

Бәйге қорытындысында жеңіс, иә, баяғыша үш авторға емес, жаңаша төрт авторға бұйырды. Ол авторлардың кейбірі қолдауды әдебиет ауылынан емес, саясат ауылынан іздеп, парламент депутаттарына қолқа салғаны кейінде әңгімеленіп жүрді. Семейдегі Қайымға астаналық жоғары лауазымдылардың бірнешеуі телефон соғып, бұл жолы да өлеңін қосалқы авторлар алуы дұрыс боларын ескертті, ол «ақылға» Қайым, әлбетте, бұл жолы да көнген жоқ.

Бұл жолы да «бригадалық тәсілмен» қабылданған өлеңнің өмірі ұзақ болмады, жұртшылық наразылығы құлағына жеткен парламент жаңа бәйге жариялау қажет деп шешті.

IV-ТАРАУ

АБАЙ МҰРАСЫ және «ҚАСҚЫРЛАР ТОБЫ»

Абайдың аса тебіреністі өлеңдерінің бірінде: «Мен ішпеген у бар ма?!» – делінген ғой. «Атаңның баласы болма, Адамның баласы бол!» – деп өсиет айтқан дала данышпаны маңайындағы адамдардан меселі қайтып ашынғанда жазған бұл өлең жолдарын. Артында қалған өлеңдері де, ұрпағы да күштілер атанғандардан қуғын көрді. Ұлы ақын аруағын әспеттегендер де бертінге дейін «көзге шыққан сүйелдей» күй кешті.

Шығармашылық шыңы уақыт өткен сайын биіктеп бара жатқан Абай есімін баршамыз қадірлеп еске алуды үйренсек те, мән-мағынасы терең де байтақ туындыларына тәнті бола түссек те, ұлы ақынның әдеби мұрасын бізге жеткізу, таныту үшін тер төккен жандардың тағдырын біле бермейміз. Олар сол жолда бастарын бәйгеге тігіп, жұрт қатарлы жұмысын, жан тыныштығын, күш-қуатын, бүкіл уақытын, денсаулығын, өмірін де тәрк етті. Отбасының жай-күйін де ойлай бермеді. Есі-дерті кемеңгер ақынның ғибратты әрбір сөзін, қарапайым да құдіретті өлеңдерінің әрбір тармағын жиып-теріп түгендеу, аман сақтау, кейінгі көпшілікке жеткізу болды. Сондай қиын тірлік кешкен Қайым Мұхамедханұлы туралы жай ғана баяндау іспетті бір кітап емес, байсалды ғылыми-зерттеу еңбек, тіпті шытырман оқиғалы хикаят сипатты сан кітап жазуға болады. Абай жайындағы зерттеушілік ғылыми жұмысқа ден қойған ол көп жылдарын сыңаржақ сын, қаңқу сөз қыспағында ғана ма, қуғын-сүргін жолында, түрме мен лагерьдің азап пен қорлауында өткізді...

Тынымсыз ізденістегі Қ. Мұхамедханұлы 1940-жылдардың орта шенінде Абай шығармаларының оған дейін беймәлім тізімін, ондағы өлеңдерді тауып, олардың Абай туындылары екенін ғылыми текстология жасап дәлелдеп, Шығармалар жинағына енгізді. Соның нәтижесінде 1945-жылы ақынның туғаны 100 жыл толуына орай шыққан кітабына жаңа тоғыз өлеңі қосылды.

Абайдың Семей қаласындағы мұражайы 1947-жылы Қазақстан Ғылым академиясының құзырына қаратылып, академия президенті академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаев мұражай директорлығына Қайым Мұхамедханұлын тағайындады. Бұрын ол орында талайлар отырған еді. «Өзі жақсылар мен көзі жақсылар» баяғы. Абайтануға дәрмені жоқ болса да, партбилеті барлар. Олардың ішінде кәдімгі шаласауаттылар да болды. Қайым ағамен әңгімелесіп отырған кездеріміздің бірінде ол, қынжыла жымиып қойып, бір директордың Абайға қатысты сурет, құжаттарды алдырып тастап, орнына Социалистік Еңбек Ері атағы бар онбір бақташының портреттерін ілгізіп қойғанын айтты. Ал келесі директор, әйтеуір, ол кісілердің Абайға ешқандай қатысы жоғын біліп, суреттерін иелеріне қайтарып беріпті.

Содан көп кейін Қ. Мұхамедханов қуғынға ұшырады. Мұражай жұмысында кеңес өкіметінің саясатына қайшылық, ұлтшылдық бар делінді. Ол республика Ғылым академиясы президиумының 1951-жылғы 28-тамызда өткізген мәжілісі қаулысының Семей қалалық мұрағатжайда сақтаулы көшірмесінде менмұдалап тұр. Мәжілісте баяндамашы Абай мұражайының жұмысында «идеологиялық ірі қателіктер барын», сондай-ақ «Абайдың әдеби мектебі» буржуазиялық-ұлтшылдық бейғылымы тұжырым таратып, зиянды насихат жүргізіп келе жатқанын» мәлімдеген. Мұражайдағы кейбір көрнекі үгіт құралдары теріс идеологиялық бағытта, қайсыбірі қазақ халқының қаскөйі болған Кенесары Қасымовты дәріптеуге арналған, ал «Абайдың туыстары», «Абайдың отбасы» бөлімдерінде патриархалды-рушылдықтың қалдықтары бар, қазақ еңбекшілерінің қас-дұшпаны болған Құнанбайдың сөздері жазып ілінген делінді. Алғашқы екі бөлімде хандардың, сұлтандардың, билердің, қайдағыбір шалдар мен молдалардың, болыстардың, ауыл старшиналарының және патша отаршылдарының, ал «Абайдың әдеби мектебі» бөлімінде саяси сенімсіздердің портреттері бар» деген айыптау айтылды.

Қайым директорлықтан босатылды. Ол туралы Қайым аға былай деді: «Маған байлар мен хандардың өмірбаянын паш

еткен бөлім ашты деген кінә тағылды. Шіркін-ау, Құнанбай болмаса, Абай қайдан келер еді? Шыңғыс пен Уәли болмаса, Шоқанды кім берер еді? Осыны ойлағылары келмегенге не дауа?!»

(Аудармашыдан: Қайым Мұхамедханұлын Абай мұражайына директор еткен Қаныш Сәтбаев оны сыңаржақ сыннан, негізсіз жаладан қорғай алмады. Республиканың жоғарғы партиялық басшылығындағы «мықтылар» Қанекеңнің де аузын аңдып, ізін бағып, қара мылтықтың қарауылына іліп қойған болатын, көп ұзатпай, 1952-жылдың басында, орнынан алып тынды.)

Қ. Мұхамедханұлының Абай мұражайын негіздеу, нығайту, толықтыру ісіне аса мол үлес қосқаны мәлім. Ол туралы тарихи-әдеби мұражайдың қазіргі директоры жазушы, сыншы Төкен Ибрагимов: «Мұражайдағы әрбір мүлік Қайым аға жайында сыр шерте алады. Қакең мұражайдың әкесі болды» – дейді.

1940-жылы ашылған мұражайға Қайым бірден көңіл бөліп, жұмысына белсене араласты. Абайға, оның төңірегіндегі адамдарға қатысты нәрселерді және суреттерді жинастырып, жалпы саны бес жүзден аса құнды мүліктерді мұражайға өткізді. Мысалы, Абай мен балаларының 1896-жылы бірге түскен фото-суретін тауып, мұражайға (1941-жылы) табыс еткенінің өзі қаншалық?! Ақын қайтыс болғаннан кейін, отыз алты жылдан соң ашылған мұражайды жарактау жұмысының игілігін Қайым аға еңбегінсіз көзге елестету мүмкін емес!

Семей тарих-өлкетану мұражайына көп көмек көрсеткен қайраткерлер қатарында Қайым ағаның да үлесі елеулі. Абай 1885-жылы өзінде мейман болған Н. Долгополов арқылы мұражайға елуден астам экспонат беріп жіберген екен. Қазақтың тұрмыс-салтына айғақ бағалы мүліктер. Қайым ақынның ол игілікті ісін сақталған тиісті құжаттар бойынша дәлелдеп, нақтылап жазып берген және сол мүліктердің 23-ін іздеп тауып берген.

40-жылдары Абай мавзолейін салдыртқан да, Жидебай қыстауындағы құрылыстарды қалпына келтіртіп, онда ескерткіш тақта орнаттырған да – Қайым Мұхамедханұлы. Оның республи-

ка және Ғылым академиясы басшыларына хат жазып, Абайды есте қалдыру шаралары ақынға ескерткіш орнатумен, салтанатты жиын-тоймен шектеліп қалмауға тиіс, Пушкинге, Лермонтовқа, Толстойға, Чеховке... арналғандай мұражай-үй және кең қанатты ескерткіш кешен салу керек деген ұсыныс-құжаттары сақтаулы. Амал не, Қайым ағаның тілек-талабы кейінге қалды. Абай туып-өскен киелі жерге Семей атом-ядролық сынаулар полигоны орналастырылып, халқымыз қасіретке ұшыратылды.

Қайым аға хақында сөз болғанда атап айтарлық жәйттердің ерекше бірі – оның өзі оқыған және оқытушы болып істеген (1939 – 1950-жылдары) Семей пединститутында әдеби ізденіс-зерттеу жұмыстарымен тынбай шұғылданып, «Абайдың әдеби мектебі» атты ғылыми үлкен еңбек жазғаны және Ақылбай мен Мағауияның, Әсет Найманбаевтың, Әріп Тәңірбергенов пен Көкбай Жаңатаевтың шығармаларын тұңғыш талдап, ғылыми-зерттеу аясына енгізгені. Бұл тұрғыда бұрын ешбір сөз-әңгіме болып көрмеген еді. Аталған осы ақындардың, Абай мектебіндегі басқа да талаптылардың жарық көрмеген, негізінен өзі іздеп тапқан шығармаларын зерттеу барысында Қайым диссертация жазды (мәшіңкемен 318 бет, қосымша-түсініктерімен -478 бет). Ол еңбегі Абай ауылын аралағанда жазып алған естеліктермен еселеніп, неғұрлым құнды болды.

Ақын Ақылбай бірнеше дастан жазған екен, алайда қайсысының қайда екені белгісіз болып қала берген. «Зұлқс» дастанының 104 беті ғана бар. Ал Қайым ол дастанның да, басқаларының да толық нұсқасын ел ішінен тапты. Әсет Найманбаевтың ғажап әсерлі «Салиха-Сәмен» дастанын да жалықпай іздестіре тауып алып, жан-жақты талдау жасады.

Ғалымның абайтану тарихында қалуына осы еңбектері-ақ жетіп жатыр еді, бірақ ол тоқмейілісіп тоқтамады, өзіне тән білмекке құмарлықпен ілгері аттап, Абайдың ізін қуушы әдебиетшілер мектебінің іргетасын қалап, босағасын бекітіп, шаңырағын биік көтерді. Ол жаңалығы революцияға дейінгі қазақ әдебиетін, арасында Абай бар, кейінгі – кеңестік қазақ әдебиетімен байланыстарған көпір болды. Қайым сол арқылы

Абайдың және оның ізбасарларының шығармаларын зерттеу, Абай алға тартқан әдеби міндеттерді шәкірттерінің түсіну, орындау қабілет-шеберліктерін саралау, жас талап ақындардың әрқайсысының жанрлық өрісін, өресін анықтау, шығармаларын сыни тұрғыдан салыстыра пайымдау әрекеттерін жүргізді. Әрбір әрекеті ойлағанындай, күткеніндей жеміс берді. Демек, жас ғалым мақсатына жетті: іздену, зерттеу жұмыстары тыңғылықты, жүзеге асырған әдеби-ғылыми жаңалықтары бар. Енді жұртшылық алдына шығару, бағын сынау қажет. Ол диссертациялық жұмысын 1951-жылғы көкек айында республика Ғылым академиясының: Тіл және әдебиет, Тарих, Археология және этнография институттарының Біріккен ғылыми кеңесіне ұсынды. Диссертацияны қорғау үш күнге созылды. Үш күн бойы пікірталас болды. Ол жәйт Абайды, оның шәкірттерін ұлықтау күресінің, оған әдеби, мәдени және саяси астар берілген бір бұлыңғыр қарекеттің басталғаны еді. Сонда, басқасы «жә» дейік, ал саясаттың ақындар мен тіл мамандарының жұмысына килігетін не жөні бар?

Мәселе тоталитарлық жүйеде. Ол қашан болсын әр саладан біреуді шашбаулап шығарады да, оны сол салаға өнеге, яғни идеологиялық бағдар етіп, өзгелерді соның ізімен жүруге мәжбүрлейді. Ақылың өзіңе болсын, бірақ біздің айдағанымызға жүр. Сталиннің батасымен, мысалы, Маяковский «заманымыздың заңғар ақыны» атанды, оның шығармалары көп жылдар бойы басқаларға өлерменді өлшем болды. Совет өкіметін суқаны сүймеген Горькийді «революцияның дауылпазы» деп атап, оны Кремльдің алтын торына қайтарып алды. Қазақ әдебиетіндегі жалғыз тұлға – Абай. Енді әлдекім оның «поэтикалық мектебін» ашпақшы, оған совет басшыларына беймәлім біреулерді жинамақшы. Ғылыми мәні жоқ әурешілік. Әдебиет әрқашан билікпен үндес болуға тиіс. Қ. Мұхамедханұлының диссертациясы қажетсіз. «Сарай филологтары» қайдағыбір «Абай мектебі» дегенге жол бермеуді жөн көрді, өйткені бізде бір ғана мектеп – «марксизм-ленинизм» бар!

Диссертацияны талқылау барысында профессор Х. Жұмалиев: «...автор бисаяси бағытта. 1928-жылы байлығы тәркіленген

Тұрағұлды, Абайдың баласын, енді келіп Абайдың шәкірті дейді... «Көкбай Абайдың ең сенімді, ең жақын досы болды» – дейді. Көкбай ешқашан Абайдың шәкірті бола алмайды. Оның дастандары... керартпалық сарында. Қасымовтардың хандық-монархиялық қозғалыстарын дәріптейді. Қазақ хандарын дәріптеу Көкбайға Абайдың шәкірті деген құқық алып бере алмайды. Партиялық баспасөз совет жұртшылығы алдына Кенесарыны мақтау идеяларының көріністерінен бас тарту міндетін қойды» деп шықты. Басқалардың пікірлері де одан кем соқпады. Мысалы, профессор С. Нұрышев: «мұны диссертацияны қорғаушының да, Мұхтар Әуезовтің де советтік ғылымға антимаркстік көзқарасты тықпалауы деу керек!» деп екіленді.

Ғылыми жетекшісі М.Әуезовтің ғылыми еңбектерінен үзінді алып пайдаланғаны да Қайымға кінә болып тағылды. Өйткені жетекшісінің бұрын саяси қателігі үшін жауапқа тартылып, түрмеде отырып шыққаны бар.

Жас ғалымға ең өкінішті нәрсе қазақ әдебиетінің ақсақалы, сергек те сезімтал Сәбит Мұқановтың сыңаржақ сыншыларды жақтағаны болды.

Әншейіндегідей ғылыми пікірлесу саяси сайысқа ұласып кетті. Ленин мен Маркеске алынып, феодализмнің құбыжықтарына лағнет айтылды, панисламизм туралы шу көтерілді. «Ғалым төрешілердің» көпшілігі Абай шәкірттерінің шығармаларын оқып көрмесе де, оларды тілдерінің жеткенінше күстәналады. Лакпасөзге құмарлар М.Әуезовтің: «Абайтану үрдісінде өздерің ғылыми еңбек жаза алмасаңдар да, бұл салада жүзеге асқан жұмыстарды, жетістіктерді көргілерің келмей, оның бәрін бір-ақ сызып тастамақшы болып отырсыңдар... Абайдың әдеби ортасына назар аудару, жете танысу, ғылыми-зерттеу жүргізу орнына Абайды ол ортадан бөліп тастауды көксеудесіндер. Бұларың – осы тақырыпты он екі жыл бойы тәптіштеп зерттеп, тартымды еңбек жазған, шын мәнінде талантты, ізденімпаз жас ғалымды ғалым болып қолдау емес, оны іштарлықпен аяқтан шалу!» дегеніне тоқтамады. Қазақ әдебиетінің білгірі профессор З. Кедринаның: «...Мұхамедханов диссертациясының тақы-

рыбы ауқымды, әдеби сынның аса зәру мәселелерін зерттеуге көмектеседі. Бұл жұмыс – мұрағатжайлық зерттеу емес, жетіліп келе жатқан ғылымның ықпалды құралы!» дегеніне де құлақ қоймады.

Алайда, аяусыз айтыстың ақырында естиярлық күш алып, диссертация қорғалды, бірақ егес-талас алысты мензеп кете барды. Диссертацияның негізгі мәні абайтану жөніндегі пікірлердің тууы мен түзу қалыптасуына жол ашқаны еді. Тек Қайымның ой түйіндеріне бас қарсылас С. Мұқановтың болғаны жараспады. Қайым да бетінен қайтпай, мәселе өзінің жұмысын бағалатуда емес, Абайдың әдеби мектебі барын мойындатуда екенін баса айтты.

1951-жылдың маусымында Қайым ғылыми жұмысы жайында арнаулы баяндама жасап, онда былай деді:

«...Абайдың қанатты сөздерінің бірі: «Шәкіртсіз ұстаз – тұл». Халыққа аса қадірлі Абайдың өзіне қол көтере алмаған жаулары оны шәкіртсіз қалдыруға жанталаса тырысуда. Қорқыту, үркіту, сатып алу, мүгедек ету, өлтіру сияқты қарулары бар «қасқырлар тобы» Абайды шәкірттерінен, жақтаушыларынан айырмақшы. Абайдың әдеби мектебі барын жоққа шығарғысы келетін жолдастар ол әрекеттерімен ұстазды шәкіртсіз, ақынды тыңдаушысыз қалдыратындарын, Абайды қасіретті жалғыз, тұл ететіндерін ойлай ма екен? Абайды жоққа шығару оның біздің әдебиет, мәдениет тарихымыздағы асқақ орын-дәрежесін жоққа шығару екенін ұға ма екен? Бұл – Абай кездейсоқ құбылыс, өлді, бітті деген сөз!»

Пікіргаластың соңы «Казахстанская правда» газетіне барып тірелді. Республиканың «бас газеті» 1951-жылдың 13-қазандағы санында жариялаған мақаласында Қ. Мұхамедханұлына, оның «жалған» ғылыми тұжырымдарына шүкшиып: «...Қазақстанның кейбір әдебиеттанушылары поэтикалық «Абай мектебі» деген буржуазияшы-белсенді бейғылыми тұжырымды насихаттап, үлкен саяси қателік жасады... Істің насырға шапқаны соншалық, биылғы көкек айында ҚазКСР Ғылым академиясы гуманитарлық институттарының Бірлескен ғылыми

кеңесі Қ. Мұхамедхановтың «Абайдың әдеби мектебі» деген диссертациясын мақұлдады, ал онда Абай «шәкірттері» деген атпен буржуазияшыл ұлтшылдар – Совет өкіметіне өтіп, оның жеңісін жауына айналғандар дәріптелді» деп айқұлақтанды.

Қайым Мұхамедханұлы кандидаттық диссертациясын қорғауы үстінде «жауған қамшыға» да, орталық баспасөздің шабуылына да, жергілікті партия белсенділерінің нұсқауына да мойын ұсыған жоқ. Бірақ табандылығы үшін іле-шала жазаланды. Сол кезеңнен көп жыл кейінде Д. Қонаевтың «Менің кезімдегі туралы» деген кітабында жазғанындай жағдай болды. Оқиық:

«...Қазақстанның көрнекті мәдениет және ғылым қайраткерлерін жазықсыз жазалау соғыстан кейінгі жылдары да тоқтамағанын атап айту керек. Тарихшылар Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов тұтқындалып, ұзақ мерзімге сотталды. Филолог ғалымдар Е. Ысмайылов пен Қ. Мұхамедханов та тұтқындалды, соңғысының кінәсі Абайдың әдеби мектебі туралы жазғанда «ұлтшылдық қателер жібергені» болды».

Ол тағы былай деп жазды: «... Ж. Шаяхметов ұлт зиялыларына қатысты мәселелерде үлкен қателіктер жіберді. Ол қателіктер М. Сужиков Орталық комитеттің идеология жөніндегі секретары болып тұрған 1951 – 1954-жылдары ерекше асқынды. Қазақстан КП Орталық комитеті ауыз әдебиеті дастандарының озық үлгілерінің мәні халыққа қарсы деп тауып, ол дастандар туралы ғылыми еңбек жазған көптеген ғалымдарды, тарихшыларды, тіл мамандарын, тұтас ұжымдарды қаралаған қаулы қабылдады. Көркем әдебиеттің таңдаулы туындылары тас-талқан етіліп сынналды. Мысалы, «Казакстанская правда» гәзетінің 1953-жылғы маусымдағы санында шыққан редакциялық мақалада М. Әуезовтің Абай жайындағы романы қатты сынналды. Баспасөздегі сондай ұр да жық сындардан, жұртшылықтың сондай жиналыстарынан кейін жоғарыда аталған көрнекті қайраткерлер абақтыға жабылды...».

(Аудармашыдан: Мұхтар) Омарханұлы Әуезовті құғындаудың ең сорақысы да соғыстың Ғылым академиямыз бен Жауыншы-

лар одағымыздың қазақ эпостары жайында бірлесіп өткізген конференциясы болды (1953-жылы, көкеайының 11-15-күндері). Конференцияны Академияның президенті Дінмұхаммед Қонаев ашып, Мәлік Ғабдуллин баяндама жасады. Мұхаң төрт күн бойы кергіленіп, оған «буржуазияшы-феодалшы, ұлтшыл» деген қара таңба басылды. Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің оны тұтқындау туралы түпкілікті шешім жасауы содан кейін. Яғни Д. Қонаев өзіне тікелей қатысты оқиғаның ақиқатын айтпай, бұрмалап жазған.)

«Қазмемкөркембас» 1951-жылы шығарған «Абай төңірегіндегі ақындар туындыларының жинағы (алғымсөзін жазған – М. Әуезов; құрастырған және өмірбаяндық, текстологиялық түсініктерін жазған – Қ. Мұхамедханов)» теріс кітапқа айналды. «Абайдың шәкірттері» диссертациясының негізінде жазылған монография баспаханада тәркіленді. Ол еңбек 42 жылдан кейін, 1993-жылы, «Абайдың шәкірттері» топтамасының бірінші томы шыққан соң ғана жарық көрді. Топтаманың соңғы, төртінші томы 1997-жылы шықты. Бұл мол еңбек абайтанудың ғылыми негізіне, хрестоматиялық құралға айналды. Оған Қайым Мұхамедханов енгізген ақындардың шығармалары бүгінде қазақ әдебиеті жөніндегі оқулықтарда, ал ақындардың атында көшелер, мектептер бар. Тек бұл игі істің мән-жайы әлі баяндап берілген жоқ...

V-ТАРАУ ТАМҰҚ БАР БОЛСА, ОЛ – ОСЫ

«...Қайым аға кіммен болсын әңгімелескенде жұқалтан аққұба жүзі арайлана жымыып, лекіте күліп қойып отырады екен. Ойды ой қозғап дегендей, сөз жүйелеп өрістеп, қаншама тақырыпты шалсаң да, аға бәріне даяр. Әдебиет, өнер, тарих, жағрафия, тіл, дін, саясат, экономика, педагогика, философия... Көнеден бүгінге дейін айта алады, айтыса алады. Айтыс қызуы артқан сайын ағаның сәл қиықша кішкене қоңыр көзі өткірленіп, дауысына шыңыл бітіп, сөзі шапшаңдайды. Бір қызығы: сондай

жағдайда да лекіте күліп қоюдан жаңылмайды... Қаншама жыл аралас-құралас, сырлас болып жүргенімде қатты ашуланғанын көрген емеспін. Тегі ағаның адами жаратылысында ашу жоқ шығар... Қанша майысқанмен сынбай, қанша шатынағанмен шашылып қалмай, ұзақ жасауы ғажап. Әлі есімде, бірде: -Аға, темір тордың тауқыметі сұмдық шығар?– деп қалғаным. Ол Мұхтар Әуезовтің сонау жылдары түрмеге түсу себебін айтып отырғанды. Менің сұрағым өзіне қатысты болған жәйтті жағалауым екенін аңғара қойып: -Құрысын, қайтесің соны, мен өзі ұмытып та барамын, – деп күлді...».

Жазушы Ғаббас Қабышұлының осылай дегені бар.

Шынында Қайым Мұхамедханұлы өзіне жаманшылық жасағандарға кектенген емес. 50-жылдарда көрген қорлық-зомбылықты жадынан өшіріп тастағанына кейбіреулер иланбаса, – мейілі. Ал төл тарихымызды таразылауда «бәрін білмей қоймаймыз» деп жүрген біз Қайым ағаны үлгі тұтуға тиіспіз.

1951-жылғы 1-желтоқсанның кешінде үй есігінің тарсылдан талқан бола жаздап, әлдекімдер алқын-жұлқын кіріп келді де, үй ішін астаң-кестең тінте бастады. Кітаптарына, қолжазбаларына жаудай тиіп, тіркеп жазып, шығарып әкетіп жатыр. Жазу-сызуы бар қағаздарын қидай сыпырды. Мұхтар Әуезовпен жазысқан хаттары бір сандық еді, оны сол бойы алып кетті. Кейін әкелері қанша іздесе де, КГБ-ға, басқа орындарға қаншама өтініш жазса да, сонда тәркіленгендердің ешбірін қайтарып ала алмады.

Тіміскілер қағаздан басқа: жиһаз, сәндік бұйымдар, облигациялар, тіпті балалардың төсектерін, орындықтарын да тәркіледі. Ең соңында Қайымның өзін ала жөнелді. Қайым келіншегі мен балаларына жымия қарап: «Мен көп кешікпей келемін» деп үлгірді.

Қайым Мұхамедханұлы әуелі Семейдің ішкі түрмесіне камалды да, содан кейін Алматының түрмесінде тоғыз ай отырды. Онда бірінші қабатта ма, әлде подвалда болды ма, есінде жоқ, әйтеуір, едені бір шаршы метр, төбесі де аласа камерада отырғанын ұмытқан жоқ.

Үйшіктің едені де, бетон қабырғалары да біраздан соң ыси бастайды екен. Табаның шыдамай ыршисың, тілің аузыңа симай

кетеді. Бір кезде есік ашылып, бақылаушы бір ыдыс ұсынады. Су ғой деп бассаласың, иә, су, бірақ ыдысы тесік екен, ұрттап үлгіргенінше ағып кетеді. Дәрет қысқанда есікті ұрғылап айтасың, – айдап алып барады. Ол жақтан бір тақтай кесіндісін нұсқап: «табаныңа төсегің келсе ал» дейді. Ыстық еденге төсеуіңе керек, аласың, бірақ иісі қолқанды атады. Біраздан соң үйшік суыта бастап, мұздатқышқа айналады... Соны айтқан Қайым ағаның сәл жымып: «Егер тамұқ бар болса, ол – осы, деп ойладым» – дегені әлі де есімде.

Көпшілік камераларындағы жағдай да оңып тұрмады. Ондағылар бақылаушының рұхсатымен ғана отырып, соның рұхсатымен ғана жатады. Жастықтарының «мамығы» – металл жоңқасы. Бар-жоқ тамақ – ішінде қырыққабықтың (капустаның) қасыққа ілнер-ілінбес бірер қабықшасы жүретін сұрқай былымық. Оны ішкенмен тоймайсың және оны тергеудің алдында әкеледі де, еріксіз қалдырып кете барасың, ал қайтып келгенінде егеуқұйрықтың ішіп тұрғанын көресің.

Түрмеде ондай «диетадан» басқа татымды тамақ та болады, бірақ ол темір торлы терезенің арғы жағында тұрады. Оны ішу үшін: «Советке қарсы жұмыс жүргізгенім рас» деп мойындап, қою керек қағазына қол қойып бересің. Өйтпесең, көресінді тағы көріп, егеуқұйрықпен «табақтас» боласың.

Тауқыметті айларда Қайым Мұхамедханұлы тағы не көрді? Қытайлар ойлап тауыпты деген азапты тартты: қырыннан жатқызады да, самайыңа суық су тамшылатады. Тырнағыңның көбесіне ине сұққылайды. Басы-көзің бар демей тепкілейді. Тісінді опырып, мұрныңды бет қылады. Аяқ-қолыңды байлап, басыңа резеңке қапшық кигізіп, резеңке камшымен сабайды. Сөйтіп, есің кіресілі-шығасылы болып жатқаныңда: «Қылмысыңды мойындап, мына жерге қол қой!» деп қағазын тықпалайды. Қайым қорлықтың бәріне төтеп берді, қол қоймады. Дене бітімі де, жаны да нәзік адамның ешқашан қайыспағанына қайран қаласың! «Өзектіге өлім бар. Менің жаным Алаш арыстарының жандарынан ардақты ма, өліп-ақ қалайын дегенді ғана ойлап жүрдім», – дейді Қайым аға. Айуандық азапқа дәнiккен тергеушiлер оны

жасыға алмады. Қайым аға өзінің ғылыми идеяларынан бас тартпады, Абайдың әдеби мектебін жоққа шығармады, ұстазы Мұхтар Әуезовті сатпады!

Қайым аға өзіне жасалып жатқан зұлымдықтың бәрі Мұхтар Әуезовке қарсы қаскөйлік екенін бірден сезген. Әпербақан тергеушілер де біраздан соң жасырынбақты қойды, бір күні жетеуі кезек-кезек қинап, «Абайдың әдеби мектебі туралы диссертация жазуға сені Мұхтар Әуезовтің мәжбүр еткенін мойында!» – деп арсылдады. «Олай деп жала жапқаннан өлгенім артық!» – Қайым Мұхамедханұлында осыдан басқа ой да, сөз де болмаған!

Бертінде М. Әуезов түрмеде қандай ойда болып жүргенін сұрағанда Қайым онда отырып жазған бір өлеңін оқып беріпті. Соның Мұхаңа қатысты шумағы мынау екен:

*«...Отқа салды, отырдым жігер қайнап,
Тордағы арыстандай көзім жсайнап.
Шыңдалып шарболаттай шықтым, міне,
Отырмын өзіңменен күліп ойнап!»*

Тағдыр қанша тарынса да тәлкек болмаған Қайым тұтқындалғаны туралы сөз бола қалса: Алматы түрмесінің бір кісілік «люкс» бөлмесінде тұрдым, деп қалжыңдайтын еді.

Қайымның отбасы да күтпеген күйзеліске ұшырады. Күні кеше есігін босатпайтын дос-жолдастардың көбі жоламай кетті. Қайсыбірі тіпті отағасыз қалған бала-шағаның, ол үйге аз болса да кіріп-шығып жүргендердің ізін аңдып, тиісті орындарға домалақ хат жазатын болды. Отанасы Фархинұрға «шалық жауының» балаларын панасыздар үйіне тапсырып, пәле-жаладан құтылып, адамша өмір сүрсеңші дегендей «жанашырлық ақыл-кеңес» берген «қамқоршылар» да табылды. Фархинұр мен балалары үш бөлмелі пәтердің ең кіші бөлмесіне көшірілді де, кең бөлмесіне бірде әскери кісілер, бірде партия қызметкерлері орналастырылды.

Отбасының күнкөрісі қиындады. Фархинұр Ахметжанқызы үйге жақын Физинститутқа, ауруханаға жұмысқа орналас-ты. Оның айлығы тамаққа там-тұм жетсе де, кейде пәтеракы төлеміне жетпей, пәтерден шығып қалу қаупі төне берді.

Дегенмен, Қайымның үй-ішімен бұрынғыша араласып жүргендер болмай қалған жоқ. Солардың бірі – Абай мұра-жайының байырғы қызметкері Б. Акерман жиі келіп, хал-ахуалдарын біліп, жылы сөзімен де, қаржылай көмегімен де қолдап жүрді. Қайымның жағдайын жеңілдету ниетімен тиісті орындарға өтініш жазады, отбасының пәтер мәселесін шешуге араласады.

Қайым аға болса, отбасының, туған-туысқандарының не күйге ұшырап жүргендерін ойша ғана долбарлап, анық ештеңе біле алмады.

Қазақстанның Ерекше назардағы лагерьлер басқармасының өтінішін қараған республика үкіметі Ақмола, Қарағанды округ-тарында жаңа лагерьлерге ашуға 110 000 га жер бөлу жөнінде 1930-жылғы 13-мамырда шешім шығарған болатын. Совет жерінде тағы бір Гулаг – Карлаг солай ашылған. Ол жапан дүзде лагерьлік «төбешіктерден» құралған, тұрғындары – жартылай құлдар мен жартылай жер аударылғандар – социалистік жұмаққа жауыққан өте үлкен аймақ еді. Қайым Мұхамедханов бірнеше жылын сонда өткізді.

Айтқанынан қайтпай қасарысқан жас ғалым Қайым ҚазКСР Жоғарғы сотының қылмысті істер жөніндегі сот алқасының үкімі бойынша 1952-жылы албастыдай әйгілі 58-бап негізінде 25 жылға сотталды. «Қылмысты» Алматының түрмесінен Се-мей қаласының түрмесіне апарылып, сонда үш күн (29-31ма-мырда) сот болды. Әрине, сот айыптының «қылмысты емеспін» деген ақиқат сөзін елемеді, кеше қызметтес, бүгін айыптап куә болған кейбіреулердің «дәлелдерін» ғана ескерді. Фашистік Германияға дізе бүктірген КСРО сол жеңістің құрметіне елде өлім жазасын қолдануды тоқтатқандықтан Қайымға да ол жаза қолданылмады. Бірақ оның орнына 25 жыл тірі өлік болу кімге керек дейсің?! Сол да өмір ме екен?!.

Тұтқын Мұхамедханов көппен бірге ертелі-кеш жер қазды, тас тасыды. Оған да аты-жөнін ұмыттырмақ болды. Бәрі нөмірленген. Еститіндері: «Пәленінші нөмір, тұр, жүр!». Онымен қоймай, бәрін ай аралата басқа жаққа айдап апарады, араластырып жібереді. Сол «тәртіппен» Қайым аға: Теміртауда, Қарабаста, Долинкада, Дарияда, Құлаайғырда... болды. Барған жерінің бәрінде «дене жұмысына жарамды» деген анықтама бұйырып, адам төзгісіз азапты хал кешіп жүрді.

Азап алуан түрлі. Ең жақын адамдарыңмен хабарласа хат жазысып қарық болмайсың. Үйден келетін хаттың айтары: «Деніміз сау, балалар оқып жүр, ауа райы жақсы». Үйдегілерге жазылар хат та соған ұқсас. Амал не?! Ал жүйкеңе тыным жоқ: түнде адамша ұйықтай алмайсың, құпия бақылаушылар оғаш бір қылығыңды, артық бір сөзінді қожасына жеткізіп, сол үшін таңертең таяқ жейсің. Лагерь қызметкерлері тұтқындардың хаттарын ашып оқиды, елден келген посылканы ашып, керегін алып қояды. Ондай сұмпайылыққа Қайым да тап болып жүрді. Қорқыныш билеген көпшілік оны айта алмаса да, озбырлыққа қарсы тұрғандар болмай қалмады. Сол аздардың бірі – Қайым Мұхамедханұлы тұтқындар көріп жүрген қорлық-зорлықты тізе лагерь бастықтарына хат жазудан қаймықпады. Кімнің кімнен, қашан, қандай жәбір көргенін нақты атап жазған хаттары кейінде табылды. «Хат жазу себебім кек сақтаушылық емес, лагерьде адами ар-намысыңды аяқасты етуге қарсы тұру, сізге осыны мәлімдеймін» деп ашық, батыл айтып отырыпты.

Лагерь күнін құрым қара бұлт үнемі тұмшалап тұрды, саңылау көрінбеді деуге болмайды екен. Соңғы жылдардағы бір әңгімесінде Қайым ағаның осылай деп, мысал келтірген бар. «Сталин заманындағы лагерьден университеттік білім ала аласың» деген «қанатты» сөз болыпты. Жаны бар сөз екен, себебі лагерьлерде жоғары білімді саяси қайраткерлер, әр саланың көпке белгілі құрметті, атақты өкілдері болыпты. Қайым аға совет жұртшылығының сүйікті әншісі Лидия Руслановамен лагерьлес болғанын, ол анда-санда «Валенки» әнін жігерлене

шырқап, көңілдерін бір желпінтіп тастап жүргенін айтты. Ал бір бейбақта Н. Карамзиннің «Бедная Лиза» хикаясы шыққан кітап болыпты да, Қайым аға оны сұрап алып, қазақ тіліне 15 күнде өлеңмен аударып, атын «Сормандай Лиза» деп сәтті қойыпты. Сірә, хикаяның мазмұн-мәні айдау-қамаудағы аудармашының тірлік мәнімен үндес болғандықтан шығар.

Тірліктің тұщысын қалаған пенде де оның немен тынарын біле бермейді. Ал Қайым түбі өзінің жеңерін біліп, әрбір күні үшін күресуін жалғай түсті. 1952-жылы КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы Г. Маленков пен СОКП ОК бірінші хатшысы Н. Хрущевке, КСРО Жазушылар одағының Бас хатшысы А.Фадеевке хат жіберді. Сол хатынан бір үзінді:

«...литературный вельможа С.Муканов и его последователи, желая, во что бы то ни стало, опорочить, скомпрометировать и унижить своего противника писателя М. Ауэзова, действовали испытанными методами врагов Абая – клеветой и интригами. Я оказался жертвой беспринципности этих литературных вельмож и отдельных работников органов МГБ КазССР, которые пошли на грубейшие нарушения советской законности, вплоть до прямой фальсификации обвинительных материалов и применения недопустимых и строжайше запрещенных советскими законами приемов следствия. Я не мог добиться справедливости, гуманного подхода к судьбе советского человека и со стороны органов прокуратуры и суда... Каменной стеной вставали передо мной равнодушные работники и этих органов. Они, мне кажется, придерживаются правила: упавший да будет растоптан».

Бұл сөздерден қайыспас тұтқынның әділдіктен әлі де күдер үзбегені, әділетсіздікке төзбес ашу-ызасы, шарасыз шамырқанысы, арыз-шағымының жол табатынына сенімі бар.

Қайым хатын өзіндей сорлап жүрген бір тұтқынның лагерьге келіп қайтқан әйелі арқылы сыртқа шығарған.

Мұхамедхановтардың отбасы мұрағатжайында лагерьдегі Қайымның сондағы бір мәшинкашыға Фадеевке жіберуі керек хатын басып беруді сұрап жазған запискасы сақтаулы. Онда былай депті:

«Уважаемая! Прошу Вас печатать на одной стороне, через 1,5 или 2 интервала. В тексте моей жалобы встречаются имена двух исторических личностей, очень близкие в орфографическом отношении. Это – поэт Абай и хан Абылай. На что особо обращаю Ваше внимание. Эта жалоба – моя судьба. Это Вы, конечно, глубоко понимаете. Отпечатав мою жалобу, Вы сделаете мне великое добро. Надеюсь, что Вы не откажете несчастному в этой любезности...».

Жоғарыға жолдаған хаттарына жауап болған жоқ. Алайда дәтке қуат еткені – үйіне анда-санда хат жазуға мүмкіндік берілгені. Міндетті түрде орыс тілінде жазылатын, цензордың оқып тексеруімен жіберілетін ол хаттары әйелі мен балаларын сағынып сарғайған жанның нәзік сезіміне толы болатын еді. Сол хаттарынан бірнеше сөйлем оқылық:

«...Милые мои, я жив и здоров. Мне понятно, я глубоко чувствую, мои дорогие, что вам без меня трудно и скучно. Мне тоже очень тяжело, когда думаю о том, что я не с вами. Все это, конечно, временное явление. Но пока нам с вами придется мириться с трудностями... Мои дорогие, все что есть в юности – силу духа и мысли, хватку рук, наблюдательность глаз, все отдавайте учебе, труду. У меня нет других желаний, кроме того, чтобы вы учились хорошо, были счастливыми в жизни»; «... я глубоко благодарен тем людям, которые не забыли протянуть руку своему близкому в трудном случае жизни. Особенно я благодарен им за то, что они помогают вам. Пусть они живут долгой, богатой и счастливой жизнью. Честь и слава им!»

Сазарған сары далада, тікенек сыммен қоршап тасталған лагерде жаны сыздаған Қайымның сүйікті жары – тағдырдың тауқыметіне тап болған Фархинұрының досқа күлкі болмай, дұшпанға таба болмай жүрген қайрат-жігеріне, парасаттылығына тәнті бола, тебірене, кіршіксіз сүйген жүрегін аша алғыс айтқан. Ол өлеңін баспасөзге 40 жылдан соң ғана ұсыныпты. Әрбір сөзі жан сезімді толқытады, тербейді. Бірер сөйлемін келтірейін: «...Сен мені шексіз сүйесің, қуанышымыз да, қай-

ғымыз да – бір. Сен – менің періштемсің! Жарына адал серік, балаларына пана асыл Ана, саған басымды иіп, сені мақтаныш етіп жүрмін!»).

Қайым аға Фатхинұрын әрқашан шынайы сүйіп, аялап, алақанына салып жүрді. Жарының фотосуретін жанынан тастаған емес!

1954-жылғы желтоқсанда Қайым ақталды (А. Фадеевтің жәрдемі болған көрінеді), бірақ бостандыққа 1955-жылы шықты. Тиісті құжаттарды әзірлейтіндердің тоңмойындығы бөгепті.

Азаптың ақыры қайырлы болып, Семейіне апаратын пойызбен Алматыға жеткен Қайым вокзалдан Есмағамбет Ысмайыловтың үйіне асыға телефон шалды. Өзі де тұтқын лагерінен сәл ертерек босап келген жолдасы қатты қуанды, Мұхтар Әуезовтің тағатсыз күтіп жүргенін айтып, тезірек хабарласуын қалады.

Телефон тұтқасынан шәкіртінің дауысын естіген Мұхтар Әуезов балаша қуанып, тез кел деп шақырды. Үстінде жөні түзу киімі жоқ және бала-шағасын сағынып қалжырап келе жатқан Қайым ұстазынан біраз күнге мұрсат сұрап, қалтасындағы алты сомына белетке жұмсап, Семейге жол тартты.

Араға екі апта сала Алматыға жеткен Қайым күткен ұстазымен қуана қауышты. Сағаттан сағатқа созылған әңгімелері аяқталар емес дерсің. Екеуіне ортақ жәйттер көп. Қара құрыққа екеуі де 35 жастарында іліккен (айырмасы: Мұхтар 30-жылдары, Қайым 50-жылдары). Біріне әке, біріне аға Мұхамедхан Сейітқұлұлының өмірі де екеуара әңгіменің арқауы болды.

Мұхтар түрмеде Мағжан Жұмабаевпен, Жүсіпбек Аймауытовпен, Ахмет Байтұрсыновпен бірге отырғанын Қайымға сол жолы айтты. Мұхтарды партиядан кешірім сұрай хат жазуға Ахмет көндіріпті. Ол Абайдың ісі мен сөзін, әдеби асыл мұрасын аялап аман сақтап қалу үшін Мұхтардың бостандыққа шығуы қажеттігін, қазақ халқына керек Абайдың атын ардақтап, шығармаларын насихаттаудай ұлы мақсат-мүдде үшін бір рет дізе бүкпей болмайтынын айтыпты.

...Ақталып оралған Қайым енді ғылыми атағын қайтарып алу күресіне кірісті. Жұмысқа орналасып еді, бір кафедрадан екіншісіне ауыстырып, штат қысқартуға іліктіріп, есін шығарды. Еңбек стажын қалпына келтіру де қиямет болды. Пәтерін қайтарып алу үшін жазбаған қағаз, бармаған кеңсе, ашпаған есік қалмады. Соттың «қызығын» да көрді. «Үш әріптің» салпаңқұлақтары да ізін аңдып жылтындайды. Біз оның отбасы мұрағатжайында сақтаулы шақыру қағазды көрдік, 1955-жылғы 8-желтоқсанда жазылған. Қайымға КГБ-ның Алматы қаласындағы бір қызметкеріне келуді ескертіпті. Пәлен жылын лагерьде өткізуге мәжбүр болған соң өздеріне «майшелпек» болды дессе керек. Жоқ, олар Қ. Мұхамедхановты айдаған жақтарына жүргізсе де, айтқандарына де көндіре алмады! Ол «ақырын жүріп, анық басатын», көзі жеткен ақиқаттан аумайтын, батыл да әділ сөйлейтін, анық та ашық жазатын, өктем күшке өзеуремейтін, білекті емес, білімді силайтын қалпынан өзгерген жоқ.

Ол домбыраны жақсы тартатын. Ал лагерьден мандолина ала келді. Кейде соны сылап-сипап, Н. Некрасовтың «Тройка» өлеңіне жазылған әнді «Что ты жадно глядишь на дорогу...» деп қоңыр үнмен баяу бастап, ойлы пішінмен айтып отыратын.

Ол:

«...Прощай, немытая Россия,

Страна рабов, страна господ.

И вы, мундиры голубые,

И ты, им преданный народ...» – деп М.Лермонтовка жиі жүгінетін.

Лениннен бастау алған коммунистік идеологтар өздерін декабристер мен халықшылдардың ұрпағымыз деді. Ал олар сталиндік кезеңде бөтен ойды тұмылдырықтайтын күшке айналып, патшаның «көгілдір мундирлі» жалдаптарының ізімен кеткендерін аңғармай да қалды. Анна Ахматова 1939-жылы-ақ «көгілдір мундирлілер» мен НКВД-ның көкбөріктілерін салыстыра теңеген болатын. Киімдерінің түсінен саяси түйсіктері

сезіліп тұрған ғой. Сірә, лагерьде, қиямет құрсауында, жүрген қазақ ақын, А. Ахматованың «Реквиемін» оқымақ тұрғай естімесе де, М. Лермонтовтың құлдар мен мырзалар, көгілдір мундирлер мен жаншылған халық туралы тармақтарын жиі қайталап, салыстыра сан рет ой өрбіткен болар. Соның нәтижесінде 1952-жылы жазған, ғұмырының тұмары дерлік:

*Туған ел – алтын бесік, ұшқан ұям,
Көз жұмылмай тұрғанда қайтіп қиям?!
Тарта гөр, Семейімнің топырағы,
Төстіктей әсеріңе мен еркін сиям!*

– деген сағыныш назды өлеңі көп-көп жайды аңғартпай ма?!. Иә, оған сүйікті де сүйкімді адамдарымен бірге жүргеннен артық ештеңе керек емес еді. Оны сол бақытынан айырғысы келгендер...

Қайым Мұхамедханұлымен қайтыс боларынан екі жыл бұрын бір әңгімелескенім әлі есімде. Өмірінің теріскейі туралы сабақтап отырған сөзін кенет үзіп, өңі бозғылт тарта бір ауық үнсіз қалды. Ой бейнетінің белгісі-ау... Ауыр тиді. Аямады. Жыл өткен сайын артпаса, кеми қояр ма... Суалыңқыраған саусақтары көрпесінің бұрышын бүрді. Сәлден соң өңінің бозғылт бояуы шайылып, жылы шырайы орала бастады. Байырғы кешірімділігінің нышаны-ау... «Олар бұйрықты орындауды ғана білді. Сол үшін жазғыруға болар ма?» деді.

VI ТАРАУ АБАЙ АРУАҒЫНА ІЗЕТ

Абайдың әдеби мұрасы. Жас ғалымды ғылым жолына бастаған, айналысуың осы болсын деп ұқтыра қызықтырған бұл әлем шексіз еді. Ол соны біле тұра оған қадам басты. 40-жылдардың басында. Абайдың ақындық шалқар ой-әуені орыс әдебиетінің алыптары Пушкин мен Лермонтовтың, Крыловтың поэтика әлемімен астасып жатқанын аңғарып, олардың өзара байланыс сырына қанығуға шын қызықты. Бұл байланыс бүгінгі абайтанушыларға өзінен өзі түсінікті табиғи қалып болып көрінуі мүмкін. Орыс және еуропа поэзиясын кезінде оқыды, тоқыды дер. Өйткені бүгінгілердің алдында ХХ-ғасырдың ортасында Қайым Мұхамедханұлы салған жол жатыр. Абайтанудың қазіргі даңғылына соқпақ болып қосылған ол жол бірте-бірте кеңіп, жолаушылары көбейе берді. Соқпас иесі қазақтың кемеңгер ақынының ой өрісі мен өресі бүкіладамзаттық поэтика әлеміне ұласып жатқанын, олай шарықтауына табиғи дарыны, ізденімпаздығы, танымпаздығы және шығыс, орыс, еуропа мәдениетімен, әдебиетімен байланыса алғаны ықпал жасағанын алғаш рет ғылыми жүйеледі.

Әдегеннен абайтануға ден қойған Қайымаға қара құрсаудан босап шығысымен бірнеше жылға үзілген жолын жалғап, Абайдың ел аузындағы өлеңдерін жинауға қайта кірісті де, бірінші жылы үшеуін, 1956-жылы алтауын тапты. Оларды жариялаудан бұрын шын мәнінде Абай өлеңдері екенін текстологиялық зерттеуден мұқият өткізіп, көзі жеткен соң дәлелді түсінік жазды. Оның 1955–1959-жылдары абайтану тақырыбына жазған мақаласының ғана саны – он бір. Негізгілері: «Мағауия Құнанбаев. Өмірі мен шығармашылығы», «Абай туындыларының текстологиясы». Соңғысы қазақ текстологиясындағы баға жетпес басты еңбекке айналып, күні бүгінге дейін бұл бағыттағы үлгі-өнеге болып келеді. Абай шығармаларын түгендей топтауы, оның ауқымы кеңдігін, тереңдігін, қайталанбас қуаттылығын танымды да тапқыр әңгімелеуі, Қазақ әдебиеті оқулығында айтылғандай, «әдебиеттануымыздың көкжиегін кеңіткен жаңалық болды».

Қайым Мұхамедханұлы 1959-жылғы 12-маусымда Ғылыми кеңесте Абай тұсындағы ақындар жайында диссертация қорғады. Сәтті болды, ойы орындалды.

Абайтанушы ізденімпаз ғалым 1970-жылы үлкен жаңалық ашты: Абай өлеңдерін 1909-жылы Санкт-Петербургта алғаш рет шағын жеке жинақ етіп шығарған адам Илияс Бораганский екенін паш етті! Ол еңбегі Қазақстан, Ресей, Башқұртстан мұрағатжайларымен байланысып, шаң басып жатқан гәзет және құжаттар тігіндісін жылдар бойы қажымай ақтаруының жемісі еді. Сөйтіп, ол Абайдың ғылыми өмірбаянындағы тағы бір ақтаңдақтың орынын толтырды.

Абайдың ақындық, философиялық танымы тұтас бір кең әлем десек, Қайым аға ол әлемді өмірінің соңғы сәтіне дейін зерттеп өтті. Абайдың туғанына 150 жыл толуына орай 1995-жылы шығарылған қостомдыққа сіңірген еңбегі өз алдына бір төбе. Ұлы ақынның туындылары бірінші рет ғылыми түсініктермен шықты! Көркем әдебиетіміздегі ол жаңалық Абайдың ақындық, ойшылдық құдыретіне тәнті көпшілікті шексіз қуантса, оларға сол қуанышты силаған бірегей ғалым Қайым ағаның қабағын кірбең шалды: қостомдықты ол дүкеннен сатып алды...

«Ештен кеш жақсы» дегендей, Қайым Мұхамедханұлына Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді. Басқа да құрметті атақтар мен награда болды. Олар: «Абай» энциклопедиясын, «Абай» қостомдығын және Абайдың шәкірттері жайындағы төрттомдықты шығаруға жұмсаған ғалымдық қажыр-қайратының өтеуі сияқтанды.

Қажымас Қайым аға ат шалдырмайтын ғадетінен жаңылған жоқ: мұрағат жайларды тынымсыз аралап, керегіне сұрау салып, тапсырыс беріп, алыс-жақындағы әдебиетші ғалымдармен сөйлесіп, хат жазысып, абайтану аясын кеңітіп, жас ізбасарларын көбейте берді.

VII - ТАРАУ

ҰМЫТЫЛҒАННЫҢ ОРАЛУЫ

Баршамызға аян және бір жәйт – қазақ әдебиетіндегі шәкәрімтанудың көшбасы Қайым Мұхамедханұлы екені. Ол озбыр билік өктемдікпен атын өшірген Шәкәрімді ақтап алу күресін отыз жыл бойы жүргізді. Қазақтың төл әдебиетінің төрінен орын алуға тиіс ақынды ғалым болып қана емес, түбі бір туыстық дәстүрдің талабымен де іздеді. Әкесі ерекше ғажап адам Шәкәрім туралы арасында қызықтары да бар көп әңгіме айтатын. Шәкәрім 1912-жылы бұлардың үйінде біраз уақыт мейман болып жатты. Ел-жұртқа танымал ақын он саусағынан өнер тамған шебер де екен. Өз киімдерін, етік-мәсіні қоса, өзі пішіп-тігіп алуы былай тұрсын, музыка аспаптарын да: қазақы домбыраның түр-түрін және сайын далада кездесе бермейтін скрипканы өзі жасап алады.

Бір күні таңертеңгі шайдан кейін Шәкәрім қала аралайтынын, түске таман оралатынын айтып шығып кетеді, бірақ межелі уақытта да, одан кейін де келмейді. «Бұлай болмаушы еді ғой?» деп Мұхамедхан мазасызданады. Сөйтіп отырғандарында бір полицей келіп, оны участок бастығы шақырып жатқанын айтады. Сөйтсе, киім киісі ерекше сұнғақ бойлы бейтанысты тәртіп сақшылары тегін кісі емес, бұл шпион шығар деп ұстап, участокке алып барыпты.

Айтпақшы, Шәкәрім бүгінде қолымызда бар жалғыз фотосуретке Мұхамедхан Сейітқұлұлының үйінде жатқан сол күндері түскен көрінеді.

Шәкәрімнің әдеби бүркеншік аты – «Ұмытылған» (*ақынның өзі «Мұтылған» деп жазған, – F. Қ.*). Жекебатырға айналған Шәкәрімді бір күні Шыңғыс тауының қойнауында атып өлтіріп, мүрдесін бір терең шұңқырға тастай салған қызыл-жағалылар оның атын өшіру, ұмыттыру үшін қолдарынан келген сойқандықтың бәрін істеген: ақынның кітаптарын, қолжазбаларын, киім-кешек пен нәрсе-бұйымдарын құртқан. Оны-мұны қағаздарын, суреттерін өртеуді кеңсенің мылқау

күзетшісіне тапсырған. Шәкәрімнің бізге мәлім фотопортретін ақынды сырттай білетін, іштей құрметтейтін сол мылқау сақтап қалыпты. Байқатпай ала қойып, екі бүктеп, қойныны тығып жіберіпті. Кейін сол жарымжан адам берген болар, ол сурет Сейітқұловтардың үйінде сақталған.

Әлмисақтан бері айтылып келе жатқан, «қолжазба күймейді» деген әсірелеу сөз Шәкәрімнің кезінде мүлде жоққа шығарылды. Ақынның қолжазбалары да, өзінің көзі тірісінде Семейде, Ташкентте, Қазанда шыққан кітаптарына дейін жанып кетті. Егер ұлы Ахат әкесінің үш бума қолжазбасын, бір кітабын қалайда сақтап қалудың жолын таба алмаса, ақынның әдеби мұрасынан біз мақрұм қалар едік.

Ахат та аз тауқымет тартқан жоқ. Талайды жазықсыз теніреткен, қазаға ұшыратқан «халық жауының баласы» деген сөз оған да қара таңба болып басылып, түрмеге қамалды. Қайым, өзі де бақылауда жүргеніне қарамай, тұтқындағы Ахат Құдайбердиевке тамақ апарып жүрген. Ахат одан келе бермеуді әлденеше өтініп, ол жүрісінің ақыры жақсы болмасын ескерткен. Қайым оның тілін алмапты. Ұлы ақынның баласын қиынқыстау кезде қолдауды адами парызым деп білген.

Түрмеде бірнеше жыл отырып, әйтеуір, аман-есен босап шыққан Ахат 1957–1967-жылдары ұлы атасы Абайдың мұражайын басқарып, содан кейін ғылыми жұмыстармен шұғылданған. Әрине, әкесін ақтап алуға шындап кірісті де, соның нәтижесінде 1958-жылы КСРО Бас прокуратурасынан: «...айыбы дәлелденбеуі себепті Шәкәрім Құдайбердиевтің ісі тоқтатылды» деген, отбасы көптен күткен жауап алды. Алайда Ұмытылған ақынның талантын тануға, шығармаларының жарық көруіне өкіметтің ол шешімі қолма-қол көмек бола алған жоқ. Шәкәрімнің тұмшаланған түнектегі жолын ашу әлі де көп арпалысты керек ететінін Қайым Мұхамедханұлы да жақсы біліп, ақынды толық ақтап алу күресіне бел шеше кірісті.

Марқұм ақынның ақталғаны мәлімденсе де, оған ашық наразылық, қарсылық жасалмаса да, Шәкәрім туындыларын жарыққа шығаруға мұнда ешкім асықпады. Ақынның

таңдап алған «Мұтылған» аты сол ұмытылған күйінде қала беретінге ұқсады. Қайым гезет-жорналдарға макала, партиялық басшылық орындарына хат жазып, Шәкәрімнің ұлы ақын екендігін, ресми ақталғанын, яғни оның әдеби мұрасын жарыққа шығарып, насихаттау, таныту керектігін айтты. «Әлдекімдердің әлдекалай болар екен деген әсіресақтықтары кедергі болып, ашылған жолды әдейі жауып тұрған сияқты», – деп ашынды. Ахатқа жаздырған хаттарының да көшірмесі бар.

«Тоқырау» жылдарының бірінде Семей облысына Ресейден келген ресми делегация Абай туып-өскен өңірге барыпты. Делегацияны обком қызметкерлері алып жүріп, өңірдің тарихи жерлерін аралатқан, Абайдың үйін көрсеткен, тәу етуге зиратына апарған. Зират басындағы бір сәтте Қайым Мұхамедханұлы: «Мұнда қазақтың ұлы перзенттерінің бірі – Шәкәрім жатыр» деп, делегацияға ақынның моласын көрсеткен. Ол қылығы обкомдықтарға оқтай тисе керек, олар шошып, сасқалақтап қалған. Сәлден соң біреуі Қайымға тістене күбірлеп: «Сен бізді тірідей өлтірдің!» – депті. Арының асқақ сөзін қорқынышсыз айтқан ғалым айылын жимапты. Оның ойы ұлы ақынның шығармаларын халқына қалайда жеткізудің жолын ашу ғана болған.

Горбачевтің «қайта құруы» да дәрменсіз болып шықты. Басталған сөз тиянақтар емес. Қимылды еселемей іс бітпесін байқаған Қайым жаңа жол іздеді. Ол Шәкәрімнің өмірі және шығармашылығы туралы нақты деректі материал әзірлеп, ақынның ғылыми өмірбаянын жасауды жобалаған еді. Енді соны жоғарыдағыларға жеткізбей болмайды деп түйіп, 1987-жылғы шілде айында Қазақстан КП ОК хатшысы Г. Колбинге, КСРО Жазушылар одағының Бас хатшысы В. Карповқа хат жіберді. Сол хаттан бір үзінді:

«...восстановление имени Шакарима является важнейшей животрепещущей проблемой в истории литературы и всей культуры Казахстана. Об этом же недавно на пленуме Союза писателей СССР в Москве говорил Первый секретарь правления республиканской писательской организации поэт

О. Сулейменов». Ақынның шығармаларын қайтадан шығару ойластырылмай отырғанына назар аударған Мұхамедханұлы одан арыда былай деген: «Я смею высказать свое убеждение по этому поводу: кое-кому не по нутру интернационалистический дух творчества поэта Шакарима, оттого изо всех сил тщатся приписать ему национализм. Этот грязный прием мне знаком, я сам в одно время был жертвой такого метода».

Сол тұста Қайым «Қазақ әдебиеті» гәзетіне Шәкәрім жайындағы ғылыми-зерттеуінің нәтижелері туралы мақала апарып берген екен, бірақ редакциядағылар тартыншақтаумен бірнеше айды өткізіп, ақырында баспай қойыпты. Ұмытылған ақынды ұлағаттаудан сескенген.

Өзімізде онды ештеңе болмасына көзі жеткен соң Қайым аға «Огонек» журналының редакторы В. Коротичке хат жолдап, былай деген (бірер сөйлемін ғана келтірелік):

«... чем и как объяснить, что с 1958 года, когда Шакарим был полностью реабилитирован, до сих пор не осуществлен I выпуск подготовленного Академией наук КазССР к печати в середине 60-х годов двухтомного собрания его произведений? За столь долгое время была всего лишь одна публикация (и то не в Казахстане, а в Ленинграде) четырнадцати стихотворений в переводе на русский язык в книге «Поэты Казахстана». Очевидно, что восстановление подлинной правды о Шакариме встречает серьезные препятствия со стороны некоторых ответственных чиновников в нашей республике».

(Аудармашыдан: «Поэты Казахстана» жинағын шығаруды ойластырған, оны құрастыруды Мұхтар Мағауинге тапсырып, Мәскеудегі, Ленинградтағы дос-жолдастарымен ақылдасып, баспаға жол тапқан – айгілі жазушымыз Әнуар Әлімжанов.)

Бір ай шамасында КСРО Жазушылар одағынан жауап келді (үзінді):

«Мы внимательно ознакомились с вашим письмом по поводу судьбы выдающегося казахского поэта и мыслителя Шакарима. Переговорили с товарищами из ЦК КП Казахстана. В данное время мы ждем от них труды Шакарима, чтобы полнее

ознакомиться с творчеством поэта (бұл сөздері шынғыстаулық Жекебатырдың шығармашылық мұрасына бейтараптылық емей, немене?! Шәкәрімнің еңбектері партия шенеуніктерінің қайсысында болды екен?!-автор). Наш Роллан Сейсенбаев ведет переговоры с журналом «Литературное обозрение», чтобы напечатать Ваше письмо-статью на страницах данного журнала. Если редакторы предложат Вам кое-что выправить и дополнить текст, то, пожалуйста, примитесь со всей душой. Как Вам известно, Шакарим по силе и значению второй поэт Казахстана после Абая».

(Аудармашыдан: соңғы сөйлем Қайымның өз сөзін, «как Вам известно» деп қойып, өзіне көлденең тарту зой? Партияның «ақылгөйлерінде» қымсыну болмаған.)

1988 жылғы көкек айының 7-сі күні Қ. Мұхамедханұлына Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының бірінші хатшысы Әди Шәріповтен: «Тиісті органдар Шәкәрімді ақтады! Құттықтаймын!» деген жеделхат келді. Мұндай құттықтау естуге оның – Семейде тауы шағылып жатқан ғалымның құқы бар еді. Шексіз қуанышқа бөленді.

Көпшілік сарғайып күткен іс сәтте оңға басып, Шәкәрім туындыларын жинақ етіп шығаруды бірнеше баспа дереу қолға алды. Ақиқат жеңді. Жинақтар шықты. Алайда қуаныштын соңы үлкен өкінішке айналды. Ақын шығармалары өрескел бұрмаланыпты. Қайым Мұхамедханұлы қатты налып, орынсыз бұрмалауларды түпнұсқамен салыстыра отырып, текстологиялық мақалалар жазды. Семей мемлекеттік пединституты құзырындағы Шәкәрім ғылыми-зерттеу орталығының директоры Тұрдықұл Шанбайдың бір күні кеңсесіне Қайым ағаның келгенін, өзін үстел басына отырғызып, қолына қарындаш ұстатып, Шәкәрім шығармаларының жаңа жинағын алдына қойып: «Мен Шәкәрімнің өлеңдерін жатқа айтамын, ал сен андағы кітапқа қарап, бұрмаланған сөздерді түзетіп отыр» дегені бар. Тұрдықұл Қасенұлы кейін сол жәйтті есіне алып: «Мен оның есте сақтау қабілетіне еріксіз таңдандым! Қанша қате, қанша бұрмалау тапқан десеңізші! Ол түзетпесе, кім түзете алар еді?!» – деді.

Қайымның «Ақынның оралуы» деп аталған мақаласы алғаш рет Семей облыстық «Ертіс» гәзетінде 1988-жылы 23-көкекте жарияланды. Онда Ұмытылғанның өміріне, өлеңдеріне, философиялық ой-пікірлеріне гәзет көлеміне қарай қысқаша шолу жасалып, ақын тағдырының қандай қасіретпен аяқталғаны айтылды. Бірақ қазақтың: «бір айналдырғанды шыр айналдырады» дегені келіп, мақаланы мүдірмей оқу мүмкін болмады: әріп қатесі быжынап, кейбір тұстары ақ басқан көздей шелиіп, мүлде көрінбейді. Жұртқа белгілі биязы, ұстамды, кешірімді Қайым қатты ашуланып, табандап талап етіп, мақаланы гәзетке қайтадан жариялатты. Ақын туралы пікірін: «Өмірі де, шығармашылығы да ерекше Шәкәрім халыққа керек, ол біздің рухани тірлігімізді байыта түседі», – деп тұжырды.

Сан жылдар бойы санатта болмаған Шәкәрімнің халыққа, әдебиетке оралуы жөніндегі сол мақала ақынның «ақтаңдаққа» айналған өмірбаянын қалпына келтіру хақында 1980-жылдардың соңында айтылған алғашқы қуатты сөз еді.

VIII – ТАРАУ

БІР ӨЗІ – БІР ИНСТИТУТ

Ғалым Қайым Мұхамедханұлының мұрағатжайында сақтаулы кітаптары мен монографияларын, мақалаларын көріп, оның ғылыми еңбек бағытын ұғындыратын жүздеген папка жазбаларын шолып отырып, бір адамның тұтас бір ғылыми-зерттеу институтының жұмысын тындырғанына қайран қаласың!

Ғылымға алғаш қадам басқанынан іргелі істерге құлшынулы Қайымда кездейсоқтық дер дәнене болған емес, бәрі де жүйеленген. КСРО Ғылым академиясының Қазақ бөлімшесі ашылған 40-жылдардың басында-ақ оған ғылыми жазба еңбегін тапсырушылардың бірі болған Қайым үлесі ерекше мол еді. Оның: «Қабанбай батыр» және «Бөгенбай батыр» (әрқайсысы 4 баспатабақ, 1943-жыл); «Әріп ақын» (25 баспатабақ, 1944-жыл); «Абайдың әдеби мектебі» (32 баспатабақ), сондай-ақ:

Абайдың жарияланбаған өлеңдері мен шешендік сөздері, Шәкәрім мен Әріп туралы пайымдау еңбектері жоғары бағалана қабылданыпты.

Қайым 1945-жылы «Қазақ әдебиеті тарихының» 1-томын дайындауға қатысқан. Мұхтар Әуезов оған қазақтың өткен дәуірлердегі ұлттық батырлары жайын баяндаған дастандар бөлімін тапсырыпты. Ғалым қолда барды сұрыптап (Қабанбай, Бөгенбай және басқа батырлар туралыны), қолда жоқты іздестіруге кіріскен. Өзінің, өзге ғалымдардың еңбектерін екшеп, көлемді қолжазба жинақ әзірлеген де, ол 1948-жылы кітап болып шыққан. Қайым одан өзінің мақаласын... таба алмапты. Ол қалай, қайда кетті?! «Мен таңданып, Мұхтар Әуезовке бардым. «Менің қолымда не бар, жоғарыдағы басшылар: қабанбайлар мен бөгенбайларды насихаттамаңдар деп алдырып тастапты, деді» деп еске алған-ды Қайым аға. Мұхтар Омарханұлының дәл сол кезде «жұмысты ақсатты» деген айыппен қызметінен босатылғанын екінің бірі білген жоқ еді.

Әйтеуір, Қайымның ол ғылыми-зерттеу мақаласы түбегейлі жылы жабылып қалмады, ондаған жылдардан кейін жарық көрді.

Атап айтар бір жәйт: Қ. Мұхамедханұлының қаламынан шыққан зерттеу еңбектердің көбі қазақ әдебиеттану ғылымындағы жаңалық болды. Мәселен, Бұхар жыраудың қайда, қашан туғандығын нақты дәлелдеп, өзіне дейін сан жылдар бойы жасалған долбарларды тиянақтады. Немесе Ф. Достоевский мен Ш. Уәлиханов суретке бірге түскен жыл 1856 делініп келсе, Қайым ол екі тұлғаға қатысты құжаттарды: өмір-деректерін, жазысқан хаттарын ғылыми тәсілдермен мұқият зерттеп, суреттің екі жыл кейінде түсірілгенін анықтады. Ф. Достоевскийдің Семейдегі әдеби мұражайының қызметкерлері оның ізденімпаздығына дән риза болды.

Тізе берсек, ғалымның зерттеушілікке үлгі мұндай еңбектері аз емес. Ол әп деп шұғылдана бастағанынан беріде: К. Рылеев, В. Даль, Л. Толстой, Ф. Достоевский, А. Чехов, М. Горький, В. Иванов, Т. Шевченко, Ғ. Тоқай, К. Насири, У. Ғаджибеков, М.

Налбандян, С. Стальский, Я. Райнис, Лу Син, А. Мицкевич, Е. Юрандет және басқалардың шығармашылық қырларын зерттеген әдеби мақалалар жазды. Бұл оның әдебиетке қатысты әңгімеде ұлттық оқшаулықта қалып қою рухани тынысты тарылтатынын жақсы біліп, басқалардың озық туындыларынан нәр алып отыру қажеттігіне жүгінгенін көрсетсе керек.

Әрине, ол ең алдымен қазақ мәдениетінің, әдебиетінің тарихын, тағдырын білуге, егер әсірелеп айтсақ, ғашықтыққа бергісіз құштарлық сезіммен кіріскен. «Бұхар жыраудың өмірбаяны және шығармаларының текстологиясы», «Махамбет шығармаларының текстологиясы», «Мұхтар Әуезовтің ғылыми-шығармашылық өмірі» деп аталған еңбектері бірден бір дәлел. Абайдың шәкірті Уәйіс Шондыбаевтың туындылар жинағын баспаға әзірлеуі де – сол сезімінің және бір көрінісі.

Қайымның қаламынан туған ғылыми еңбектерге тағы бір үңілсек, онда: Әміре Қашаубаев, Естай Беркімбаев, Садыр мен Бейсенбай ақын, Шоқан мен Мақы Уәлихановтар, М. Өтемісов, М. Дәулетбаев, Жамбыл, Ж. Шанин, К. Байсейітова, Ш. Мусин, Ж. Саин, С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, Ы. Алтынсарин, Т. Жомартбаев, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, С. Торайғыров, Т. Хасенов, Б. Момышұлы, Б. Қалиев, Т. Жароков, тағы басқалар жайындағы деректерге қанығамыз. Мұхтар Әуезов, Жамбыл, Естай, Ж. Саин, Вс. Иванов, Қажымұқан турал естеліктері – қазақ әдебиеті тарихының қорына қосылған нағыз сүбелі үлес. Ұлттық театр өнеріміздің тууы, қалыптасуы хақындағы толғаныстары өз алдына бір төбе...

Шынында, тізе берсең, тауысқысыз емес пе? Иә, бұл бір бөлігі ғана болуы да мүмкін. 1977-жылы тұңғыш Қазақ совет энциклопедиясының 12 томы жарыққа шықты. Соның әрқайсысында Қ. Мұхамедханұлы қаламының ізі бар! Халық өмірінің барша саласын қамтыған материалдардағы көптеген фактілерді сұрыптау, салыстыру, анықтау, түзету, толықтыру және соның бәрін мұрағатжай қорларындағы деректер негізінде жазу қаншама уақытты, құмарлықты, күш-қуатты керек еткенін бір құдай білсін! Қайым аға зейнетке шыққанына қарамаған, ты-

ныш тірлікті қаламаған. Абай энциклопедиясын шығаруға қам жасаса жүріп, қазақстандық мәні бар тарихи-әдеби тақырып атаулының бәрінде қалам тартқан.

Оның ғылыми еңбектеріне берілген ең жоғары баға қазақ әдебиетінің абызы Мұхтар Әуезовтің пікірі болғаны аян. Тағдырлары тоғысып, жолдары қиылыс келеді. Шәкіртінің кандидаттық екі диссертация қорғағанына куә ұстазы бір әңгіме кезінде: «Сенің екі диссертацияң да – ғылымға қосылған мол үлес. Мазмұндылығы мен жаңашылдығы жағынан екеуі де докторлық диссертацияның талайына татиды. Шектеулі ереже шіркін болмаса, докторлық дәрежені алар едің» депті.

Иә, саяси астарды сылтау етпегеннің өзінде, оның текстологиялық еңбектеріне әділ бағаны М. Әуезовтен басқа бере алар ешкім жоқ та еді. Диссертациясын орыс тіліне аударып, Мәскеуге, БАК-қа (Бүкілодақтық аттестация комитетіне) жіберу шарт болды. Ал одан шарапат күтудің қисыны жоқ. Құнарлы да бай өз тіліндегі дүниені өресі жетпес өзге тілге аударту бос әурешілік қой. Өзге тіл жазба еңбегінің мазмұнын, рухын жеткізсе де, қазақ тілінің дыбыс үндестігі мен сөз үйлесімділігі жарасып, көңіл пернелерін дөп басатын талғамды көркемдігін, нәзік те қуатты нақышын игере де таныта алмайды. Ал жалпы советтік әдебиеттануда текстологиямен айналысып жүрген маман екеу-ақ: Д. Лихачев пен И. Жирмунский. Олар да орыстілді авторлардың ғана еңбектерін күйттейді. Қазақтілді Қ. Мұхамедханұлының ғылыми жұмысын жан-жақты талдаушы бола алулары екіталай.

Тындырымды ғалымның үлкенді-кішілі еңбектерінің бәрі де – отандық ғылымға қосылған әдеби-тарихи мәні бар дүние. Диссертацияларына арқау болған тақырыптар да, марқұмның мұрасында қалған жүздеген материал да – оның шәкірттері зерттер, өнеге алар рухани байлық. Қайым дерек жинауға жауапкершілікпен қарап, мақалаларын зерлей жазған. Бір мақаланы жазу үшін оның көлемінен әлдеқайда көп дерек жинаған. Бір тақырыпты жан-жақты игеріп жазған мақалалары бір папка десек, оған дайындық барысында жинаған құжаттар он шақты

папка екенін көреміз. Ол қолына түскеннің бәрін сан көбейтуді қуып жаза бермеді, әңгіме арқауын мейлінше ширатып, дерек көзін тап баса мейлінше сапалы, қысқа да нұсқа етіп ұсынды.

Оның жазғандары жаңалық болушы еді дедік. Шын мәнінде солай. Ол бір жаңалықтың шетін көрсе, оны игілікке жарату үшін өзінің уақытын да, күш-жігерін де, тіпті қаржысын да аямайтын. Соның түпнұсқасын таппай тынбайтын. Құдай біледі деп айтайын: кешегі кеңбайтақ еліміздің баспасөз, кітапхана, мұрағатжай атаулысында, жазушы-аудармашылардың біразының мұражайларында Қайым Мұхамедханұлынан алған мақала, хат, тапсырыс дегендей құжат бар. Өйтіп ізденбейінше қапысыз жазу мүмкін еместігіне мән берудің үлгісі.

Жаңашыл ғалымның сол қырынан бір мысал – Ілияс Бораганскийдің кім екенін анықтағаны. Абай өлеңдерін алғаш басып шығарған адамды іздеу жұмысын былайша баяндайды: *«1966-жылы Мәскеуге, КСРО-ның Ленин орденді мемлекеттік кітапханасына Ілияс Бораганскийдің кім болғанын сұрай хат жібердім. Ондағылар ешқандай дерек таба аламаған да, менің хатымды КСРО Ғылым академиясының Азия халықтары институтының кітапханасына жолдаған. Олардан да көп кешікпей келген жауапта І. Бораганский жайында ешқандай материалдары жоғы, менің өтінішімнің шығыстанушы профессор Б. Данцигке жіберілгені айтылыпты. Б. Данциг маған хат жазып, Азия халықтары институтының Ленинградтағы бөлімшесінде қызмет істейтін профессор Кононовпен, сондай-ақ Ленинград мемлекеттік университетінің шығыстану факультетіндегі Новичовпен хабарласуға кеңес беріпті. Ол келесі хатында бұл екеуінің әдрістерін жазып жіберді де, мен аталған екеуіне хат аттандырдым.*

Кононовтан жауап хат келді. Оның тапсыруы бойынша іздеу жүргізген қызметкері Дулинаның жолы болыпты. Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінің 1855 – 1905-жылдардағы шолу құжаттары арасынан: «Илияс мырза Бораганский с 20 августа 1898 года преподает турецкий язык...» деген дерек қағаз табылыпты! Бірақ, амал

не, ол жақ оған басқа ештеңе тауып бере алмады да, мен тығырыққа тағы тірелдім.

«Илияс мырза...»

Арада екі жыл өтті. «Қазақ тілі» газетінің тігіндісін қарап отырып, оның 1922-жылғы қазан айының 28-і күнгі санынан ірі әріпті: «Бораганский – ақсақал» деген тақырыпты көріп үңілсем, ол Башқұртстан үкіметінің оны 70 жылдығымен құттықтауы екен! Бәрекелді, енді Башқұртстанмен хабарлауым керек!

Қуанышым қойныма сисмай, Башқұртстанның орталық кітапханасы мен мұрағатжайына хат жібердім. Олардан қайыр болмады. Ешбір дерек таба алмапты. Сондада үміт үзбедім. Башқұрт ақын-жазушыларының бәріне хат жазып, сұрау салдым. Қарт жазушы Сайфи Құдаштан келген жауапта маған қажет деректің қай кітапханаларда болуы мүмкін екені айтылыпты. Содан соң КСРО-ның сол кітапханаларына хат жаздым. Сөйтіп, 1970-жылы Бораганский туралы мақала мен оның портреті басылған журнал қолыма тиді!»

Міне, ол болмаса, кім деген сауалдың жауабы осы емес пе? Абайдың алғашқы баспагерін іздеу, ол іске қаншама уақыт, төзім, жүйке, қаржы жұмсау Қайымнан басқа кімнің қолынан келер еді? Келген күннің өзінде зауқы барлар табылар ма еді? Әлдекімдер үшін мәні шамалы көрінер бұл дерек қазақ тарихының Абай тарауына қажет екенін ғалым Қайым, зерттеуші Қайым түсінді!

Қажуды білмеген Қайым ағаның бастаған ісін аяғына жеткізу талабы, табандылығы кім-кімді болсын еріксіз таңқалдырары және сөзсіз. Мәселен, оның өзімізден тыс жерлердегі мұрағатжайларға, басқа да орындарға жолдаған өтініш-сұрақ хаттарына жауап: араб, татар, башқұрт, орыс, т. б. тілдерде келеді. Қайым солардың бәрін бір өзі қазақ тіліне аударып, пәленбай қызметкері бар ұжымның жұмысын жалғыз атқарды. Тағы бір ерекшелігі: ол өзінің бүкіл еңбегін, оның ішінде шәкірттерінің, студенттердің жазба жұмыстарына білдірген пікірі, берген бағасы да бар, әрпін маржандай етіп қолмен жазатын. Сондай-ақ,

қай материалының қай папкада жатқанынан жаңылып көрмеген. Басқа жақта жүргенінде бір материалынан дерек қажет бола қалса, үйіне дереу телефон шалып, ол материалдың қай папкада жатқанын, оның нешінші бетін қарай қоюды өтінеді екен және ешқашан қателеспепті. Ұстазының ондай ой сергектігіне тіпті ол төсек тартып, екі өмірдің ортасында жатқанында хал-ахуалын білуге келген шәкірттері куә.

Ол кітаптардағы, гәзет-жорналдардағы өзіне қажет мақалаларды қолына қарындаш алып отырып оқыған. Құп көрмеген қате тұстарына сұрақ белгісін қойып, немесе түзете түсінік жазып, аямай «шимай салады» екен. Гәзет мақалаларын қиып алып, сол тақырыптас материалды жинайтын папкасына салып қоятын, кейінде керегіне жарата сілтеме жасайтын болған.

Әдеби шығарманың қадір-қасиетін ерте түсінген, сол ыңғаймен бірнеше тілді меңгерген, бойында құлшыныс-талап бар Қайым айтулы аудармашы да еді. Оның әдебиетке бет бұруына аудармашылық әсер етті деуге де болар. 14 жасында бір күні Ыдырыс Мұстамбаев үйіне ертіп барып, араб әрпімен жазылған қалың қолжазбаны ұстатып: «Мынаны оқып көрші», – депті. Мұхамедханның үйінде жиі болатын кісілердің бірі Ыдырыс еді.

«Бірнеше сөйлемді мүдірмей оқып бердім, – деп еске алады Қайым аға. – Содан соң ол:

– Осы қолжазбаны арабшадан кирилицаға түсіріп бере аласың ба? Шамаң келе ме? – деді.

Келеді, – дедім. Қолжазбаны үйге алып кетіп, күндіз-түні дерлік әуре болып, жиырма күнде жасап, апарып бердім.

– Ұқыпты екенсің, жақсы жасапсың, – деді Ыдекең, шолып шығып. Шынайы риза болды. Қолымды қысып, құшақтап, арқамнан қақты. Кетуге ыңғайлана бергенімде кідіртіп, ақша ұсынды. Мен ыңғайсызданып қалып, ақшаны алудан бас тартып едім, ол:

– Мұның жарамайды. Сен еңбек еттің, ал еңбектің ақысы төленуге тиіс, – деп ақшаны алдырды. Менің ең бірінші еңбек-ақым сол болған».

Сөйтіп ол қаламын кәсіби аудармашалыққа да бұрды. Әзірбайжан У. Гаджибековтің «Аршин мал алан» музыкалық комедиясын 1940-жылы қазақ тіліне аударып, оны Семейдің қазақ драма театры қабылдап, өнер кестесіне енгізді. Мемлекеттік опера және балет театрының сахнасынан да бірнеше жыл бойы көрсетілді.

Қайым аға 1941-жылы А. С. Пушкиннің «Русалкасын» қазақшалады.

Бомаршенің «Фигароның үйленуін» қазақ тіліне аударуға ресми тапсырыс алғаны жөніндегі дерек те отбасының мұрағатжайында сақтаулы. Ол аудармасының қолжазбасы да өзі 1951-жылы тұтқындалғанда басқа еңбектерімен бірге тәркіленіп, ол да із-тұссыз кетті. Қайым оны кейін, тұтқыннан босап келген соң, қайтадан аударған екен, өкінішке қарай, қолжазбасының үзінділері ғана табылды.

Лагерьде жүргенінде «Сормандай Лизаны» аударғанын айттық. Ал 1955-жылы Қазақ мемлекеттік әдебиет баспасының тапсырысы бойынша Боккачоның «Декамеронын» қазақшалады.

Ол татар тілінен 1973-жылы аударған «Қожанасыр үйленеді» атты пьеса Семей сахнасында он жылдан астам уақыт бойы қойылды.

Польша драматургы Е. Юрандеттің «Заман осындай» драмасы да Қайымның сәтті аудармаларының бірі болды.

А. Фадеевтің «Жас гвардия» романы желісімен М. Граков сахналаған драманы да аударды.

1968-жылы С. Анисимовпен бірлесіп «Жас шағымның қаласы» деген киносценарий жазды. Ол Семейдің 250 жылдығына арналды. Сол мереке қарсаңында Абай мұражайын әңгімелеген жолбастауды жазып, оны орыс тіліне М. Шаталин аударды.

Қайым телеклуб сахнасынан ұлы отандастары хақында айына бір рет әңгіме өткізіп тұруды 1970-жылдан бастап, ол игі ісін біразға дейін мұқияттап іске асырды.

Бірнеше пьесаны, көптеген өлеңді қазақшалаған Қайым аудармашылық әсерімен өзі де пьесалар жазды. Ұзын саны

жүзден асады. Бірақ ол еңбектері әзірше, өкінішке қарай, жеке кітап болып шыққан жоқ, ал шыққандары «күзеуге» ұшырады. Мысалы, Қазақстан КП Орталық комитетіне 1981-жылы жолдаған өтінішінде (жоғарыда аталған) М. Әуезовпен жазысқан хаттарын қайтарып ала алмай отырған халіне күйінгенімен қатар мынадай жолдар бар:

«...мною в 1978 году сдан сборник избранных пьес «Комиссар Габбасов», «Майданнан – майданга», «Ер Билицай», «Перне», «Хаджа Эфенди женится» в издательство «Жалын». Однако до сих пор этот сборник не выпущен, а какая-то мизерная часть его объема, переданная издательством «Жалын» в издательство «Онер», вышла в этом году в плачевно исковерканном виде (сборник «Волшебный занавес», «Онер», 1981 г.). Грубо попирая элементарные нормы и законы об авторском праве, издатели, по существу, занялись настоящим издевательским оперированием главных сюжетных линий, ключевых сцен, центральных героев произведения, в результате дали жалкое сознательно-пародийное антипредставление моему тексту».

Сол хатында: «Шығармаларымның тағдыры шырғалаңға ұшырап, жанымды ауыртып жүр...» десе, әдеби мұрасының ол шырғалаңнан құтылуы, арада ондаған жылдар өтсе де, әлі күнге дейін беймәлім. Орын алған қателіктер түзетілген жоқ. Қайым Мұхамедханұлының әдеби, ғылыми еңбектеріне текстологиялық зерттеу жасауды қолға алған да ешкім көрінбейді.

IX ТАРАУ «АДАМ БОЛА БІЛІНДЕР»

Өзінің қалауымен, әдетімен басынан асып жататын жұмысы Қайымға жайшылық жандардың ұғымындағы «жеке бас тірлігі» дегенді ұмыттырып жіберіп, дем алуға да уақытын қалдырмайтын. Үнемгі ой жұмысы, оқу-жазулар, ішкі толқыныстар, дүдәмалдар, салыстырулар оны жайшылық топтан екшеп шығар-

ған еді. Әйткенмен, төңірегіне үңілуге уақыты болмай жүретін «томаға тұйық» немесе «өзі мен өзі әлек» деп күлкіге айналдыруға жатпайтын ғалымның басынан кісі сенгісіз хикаялар өтетін.

Қайым ағаның асыл жары Фархинұр оған үй ішінің ұсақ-түйек шаруа атаулысын жүктемейтін. Үлкен отбасын асырап-сақтайтын қаржы тауып жүргенінің өзі қаншалық! Алайда, соғыстан кейінгі кез болар, бір күні дүкеннен нан әкелу керек болып, Қайым «мен әкеле қояйын» – деп кетіп, дүкенге барып, сатушыдан бір кило нан өлшеп беруді өтінеді. Сан жылдар бойы нанды грамдап сатып алуға мәжбүр болған әдетінен әлі жаңылмаған ағаның ол қылығына сатушы мәз болып күліп, бөлке ұсыныпты.

Бірде темекісі таусылып қалады. Ол «Беломорканал» деген шылымды ғана шегеді екен және оны Фархинур апай әкеліп жүреді екен. Ол жолы апайдың қолы тимейді де, өзі баруға жиналады. Қайым аға әмиэн ұстап көрмеген, үйге қажеттінің бәрін әйелі, ересек балалары сатып алып жүрген. Темекісінің бір қорабы қанша тұратынын білетін әйелі сонша ақшаны санап ұстатады да: «Бағасын артық-ауыссыз төлегенде, керек нәрсенді кезексіз-ақ алауына болады», деп ескертеді. Біраз уақыт өтеді. Ерінің институтқа баратын мезгілі таяп қалады. Фархинұр мазасызданып, дүкенге барса (дүкен өздері тұратын үйдің астыңғы қабатында екен), Қайымы балаша тымпиып, кезекте тұр! «Кезексіз алу ыңғайсыз ғой» деп күңк етеді. Сатушы елең етіп: «Аға келді де үн-түнсіз тұрды, сізді тосатын шығар деп ойладым, жалғыз қорап темекі алуға келгенін білмедім» дейді.

Отбасында болсын, жолдас-жора ортасында болсын әрқашан сыпайы, биязы Қайым – он баланың әкесі – баршаға беделді болған. Үй ішінде ренжу, қатты сөйлеу дегенді білмеген.

Қайым балаларымен шүйіркелесе, ақылдаса қалған кездерінде: «Адал, әділ болындар. Адам бола біліңдер!» – деп отырады екен. Ол ат-атағын, беделін, еңбегін, қызметін ешкімге, ешқашан пұлдап көрмеген. Бас пайдасын ойламаған. Республикаға еңбегі сіңген зейнеткер болуы себепті мәртебесі биік емханада қаралуына, сондай ауруханада жатуына құқы болса да, оны құнттамаған.

Мұны оқығанда кейбіреулердің: «Өй, шіркін!» деулері мүмкін. Ал Қайым аға әу баста өзінің ақыл-ойы қалыптастырған қарапайым қағидасын бұзған емес, адам бола білу ұстанымынан жаңылмады. Ақын жерлесі Қалихан Алтынбаев бірде: «Қайым қай биікке болсын ендікпей шығып жүрді... Өйтуге өзгелердің жүрегі шыдамады» деді. Мұны Қайым ағаның табиғи сана-сезім тазалығынан нәр, қуат алған жүрегі мықты болды деп ұққан жөн болар.

X ТАРАУ БАУРАП АЛАТЫН

«Жақсыда жаттық жоқ» дегендей, Қайым аға бір көрген кісіні жылы шырайымен баурап алатын. Танысып, білісіп, әңгімелері жараса кеткенде көп жылғы дос-жолдастарша шүйіркелесетін. Оның үйінде кейде бірлі-жарымды, кейде топтап мейман болмаған күн сирек шығар. Қызметтестері, шәкірттері, оны-мұны шаруамен шалғайдан іздеп келгендер... Көбінесе бүгінде тарихта аты қалған жайсаңдар: атақты балуан Қажымұқан, жазушы Всеволод Иванов, ақын Естай жиі келетін. М. Әуезовпен қарым-қатнасы өз алдына, Жамбыл, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Марғұлан, А. Жұбанов, Ж. Саин, Е. Ысмайылов және басқалармен араласты. Алыс-жақын қалаларда, жазушылар қауымының Кавказ бен Қырымдағы, Мәскеу төңірегіндегі шығармашылық үйлерінде, санаторийлерде Фархинұр екеуі болғандарында қалмақ әдебиетінің классигі Д. Құғылтиновпен, әйгілі орыс әртістер Е. Моргунов, С. Мишулин, Е. Миронов және басқалармен небір көңілді сәттерді бірге өткізді. Көркемдеп жазылған тартымды, дәлме-дәл деректі хикаяға бергісіз естеліктерінде сол бір күндер жайында шерткен сыры бар.

* * *

1938-жылы бүкіл еліміз Жамбыл Жабаевтың шығармашылығына 75 жыл толуын тойлауға әзірлікті бастады. Семейге

Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының төрағасы Сәбит Мұқанов келді. Ол тойдың қашан өтетінін, оған жер-жерден кімдердің қатыса алатынын айтты. Бір жаңалық: Жамбылға арнаған әңгімелері, ән-күйлері, өлең-дастандары арнаулы комиссиядан жақсы баға алғандар шақырылады екен. Ол бәйгеге Семей мұғалімдер институтының соңғы курс студенті Қайым Мұхамедханұлы Жамбыл» атты дастан-толғауымен қатысып, жүлде алды. Халық ақындары мен жыршыларының өнер жарысы 18-19-мамыр күндері болып, оған Мәскеуден, Ленинградтан меймандар қатысты. Мұхтар Әуезов баяндама жасап, Иса Байзақов пен Нүрпейіс Байғанин жырдан шашу шашты. Ол жиын ресми шара емес, халықтық тойға айналды.

19-мамырда Жамбылдың Ленин орденімен марапатталғаны хабарланды да, қарт жырауды құттықтауға Семейден Алматыға баратындардың тізімі жасалды. Ішінде Қайым бар. Олар қоңыр қаңылтыр шатырлы үлкен үйге ат басын тірегенде Жамбылдың әдеби хатшысы топ алдына шығып, сәл бөгеле тұруларын өтінді. Жәкен мен Орынбай Тайманов (ақын) намазға жығылған екен.

Сәбит Мұқанов Жамбылды жас ақындар атынан құттықтауды Қайымға тапсырыпты.

Сол күндер туралы Қайым Мұхамедхановтан естіген әңгімені «Абай» журналының ғылыми қызметкері М. Сұлтанбеков былай баяндады:

«Жамбылды идеологиялық және саяси насихаттың кейіпкері еткендері жарамады. Өкінішті болды. Ал Жамбылдың намаз оқығаны, өзі жайындағы желпінді сөзге елпілдегені, жоғары награда алғанына мән бермегені мені тандандырды, мен іштей қуандым. Ол ақын Орынбайға қарап: «Осының бәрі о дүниеде маған қалай болар екен?» деп басын шайқады. Өкімет Әулие-ата қаласын «Жамбыл қаласы» деп атау жөнінде қаулы шығарғанын естігенде бабаларына жыр арнап, кешірім сұрады. Ал Сталиннің құттықтағаны хабарланғанда уытты әжуамен жауап өлең айтты».

Сол тарихи кездесу күндерінде жас жазушылар қарт Жамбылды ортаға ала суретке түсті. Жазушылар одағының Жам-

былға арналған салтанатты пленумы кезінде (20-22-мамыр-да) Қайым қазақ әдебиетіндегі қаламдас аға-інілерімен, құрбы-құрдастарымен де суретке түсіп, жырауға арнаған дастанын биік мінберден оқыды. «Мен дастанымды оқып болып, оны президиумда отырған Жамбылға апарып ұсындым. Ұлы ақын ерекше риза болып, қатты құшақтап, батасын берді, – деп еске алады Қайым аға. – Бұрылып кете бергенімде Сәбит Мұқанов тоқтатып, екеуіміз Семейде түскен фотоны қалтасынан алып, сыртына қолма-қол бір шумақ өлең жазып, залдағыларға оқып берді де, фотоны маған силады. Ол шумағындағы ой-тілек Жамбылдың шыншыл болу, өлеңнің қадір-қасиетін білу туралы жыр-тілегімен үндес еді, тегі Сәбит соны ескерген де болар.

Қайым одан кейінгі салтанаттарда: жазушылардың құрылтайларында, ақындар айтысында Жамбылмен бірнеше рет кездесті, жырларын тыңдады. 1945-жылы Жәкенді ақтық сапарына аттандырысты.

* * *

Жамбылға арналып өткізілмек салтанатты жиынға аттанған Қайым онда тағы бір құрметті кісімен – ақын Жұмағали Саинмен танысамын, одан арыда дос болып кетеміз деп, әрине, ойлаған жоқ. 1938-жылдың мамырында семейліктердің делегациясын Алматыда Саин қарсы алып, әр жердегі кездесулерде, жиналыстарда – салтанатты шаралардың бәрінде бірге жүрді. Жай ғана таныстықтың ақыры екі ақынның өзара түсіністігіне, достығына ұласты. Ал бір жылдан соң, 1939-жылдың көкек айында, Жамбылдың ең дарынды шәкірті Саяділ Керімбеков пен Жұмағали Саин Семейге келді. Қуана табысқан сол күндердің бірінде Жұмағали мен Қайым қала сыртына шығып дем алып қайтуды ұйғарысты. Табиғат жаңа оянып келеді. Кең дала бусана керіліп жатыр. Тап-таза көгілдір аспан шексіз күмбез тәрізденіп көз тартады. Үйлесімді ғажап көрініс көңілді желпіп, қиялыңды тербейді. Бір сәтте Жұмағали қарындаш сұрап алды да, бірдізерлей қалып, ақ паракқа әлдене жаза бастады. Сәлден

соң көтеріліп, ол қағазын Қайымға ұсынды. Өлең екен. Қайым кастерлеп сақтаған ол өлең мінеки:

ҚАЙЫМҒА

Құлпырып жастық шақта жайнап тұрған,
Аспанда алтын күнге құлаш ұрған.
Қартайып жас жеткен соң талай жүйрік
Қайтадан келер ме деп арман қылған.

Біреулер өзі сүйген сұлуды айтқан,
Біреулер көппен ойнап-күлуді айтқан.
Біреулер құрыш қанат көк дауылдай,
Аспандап шарқ ұрып жүруді айтқан.
Балғындай балаусалы кезін айтқан,
Торғындай үлбіреген ақ маралдың
Гауһардай жалтылдаған көзін айтқан.

Ал, біз айтсақ қызыл гүлдей күнді айтамыз,
Жүректен ақтарылған сырды айтамыз.
Ақыннан Саяділдей толқып шыққан,
Балауыз, шырын дәмді жырды айтамыз.

Семейден Алматыға біз кеткенде,
Сағынар, сағынысар күн жеткенде,
Қайым-ау, сен де бізді еске аларсың,
Досыңмен жүрек сырын тербеткенде.

Өрен жүйрік Саяділ, ақын Қайым,
Өткізген біз бұл жерде жаздың айын
Әр кезде сағынышпен ойласын деп,
Өлең ғып бір-екі ауыз жазған – Саин.

*Жұмағали САИН.
Семей, 28-көкек, 1939 ж.*

1939-жылы маусымның 21-інде Қазақстан жазушыларының екінші құрылтайы ашылды. Оған республика жазушылары ғана емес, Кеңес Одағының шартабынан меймандар келді. Мұхтар Әуезов, Иван Шухов, Леонид Соболев қатысты.

Құрылтайға Семей облысы делегациясының құрамында барған Қайым Мұхамедханұлына повлодарлық ақын Естай Беркімбаев ерекше әсер етті. «Кең мандайлы, көзіне ой тұнған, қас-кірпігі қалың, қияқ мұртты, шоқша сақалды кісі екен, – деп жазыпты Қайым аға естелігінде. – Жанына жақын бару қиын болды. Делегаттар, ақсақал ақын-жазушылар, әнші-күйшілер, журналшылар қоршалап ала қояды. Ол домбыраны келістіре тартып, ән шырқайды...

Біз үйге қайтқанда бір пойызда, бір вагонда болдық. Жолаушы жұрт жол бойы біздің вагонға жиналып, Есекенді ортаға алып, әңгімелесіп, ән салғызып маз-мәйрәм болысты. Ақын ақсақал, жасы 70-те болса да, жігітше көңілденіп, көріктеніп отырды. Мен одан Семейде түсіп, менің үйімде біраз уақыт мейман болуды өтіндім. Ол келісті.

Үйде оны сөзбен, әңгімемен мазалаған жоқпын. Дем алуына, тынығуына жағдай жасадым. Өте қарапайым кісі екен. Күй-күтім талғаған жоқ. Қоңыр үнді домбырасын анда-санда қолына алып, баяулата ән салады».

Әрине, екеуі сырласа әңгімелесті де. Жас ақын, ғалым Қайым өзіне ғажап ұнаған ағасының өмірі мен шығармашылық жолын білуге құмартты. Бірде ең алғашқы әні туралы айтып беруді өтінді. Естай сәл аңтарылып, содан кейін ойға шомып біраз отырды да, баяулау қоңыр үнмен әңгімесін бастады. Қайымның естелігіне үңілесің: «Алғашқы әнімнің аты – «Хорлан». 20 жасымда шығардым. Ол ғашықтықтан туды. Сұңқар болысындағы Қыпшақ-өрік руы сұлтанның Хорлан деген қызы бар екен. Мен оны бір тойда байқап қалдым. Ән шырқап отырғанмын. Ынталана тыңдаған топтан ерек екі қызға көзім түсті. Көркемдеуінің аты Хорлан екен. Тойға сіңлісі екеуі келіпті. Мен бірден ғашық болып қалдым. Сол кеште таныстық, сөйлестік. Ол да мені

ұнатып қалыпты. Сөйтіп... екеуіміз табыстық. Айрылмасқа серттестік. Келесі жылы қызды алып қашатын болдым, себебі менде айттырар мал жоқ. Бірақ алып қаша алмадым. Әкесі қалайда біліп қойып, басқа біреуге ұзатып жіберді...».

Арада алты жыл өткенде Естай Хорланды әдейілеп іздеп барып, көріп қайтқан. Олар 1931-жылы, жастықпен хош айтысқан, кәрілікке аяқ басқан кездерінде, соңғы рет көрісіпті.

Естай Қайымның үйінде екі апта құрмет-қошемет көріп, үйіне кемемен қайтқан. Екеуі содан кейін 1945-жылы – Абайдың 100 жылдығына арналған салтанатта жүздесіпті. Тойды өткізу жөніндегі комиссияның жауапты хатшысы Қайым оны құрметті мейман ретінде әдейілеп шақырған. Естай сол жолы Қайыммен хоштасу өлеңін және фотосуретін кейін Ахмет Жұбановқа табыстап, олар сазгердің «Замана бұлбұлдары» кітабына енгізіліпті.

Қайым Естаймен кездесулерін, оның «Хорлан» әнінің тарихын дос-жолдастарына айтып беріп жүрген. Сол әңгімелері бір күні гәзетте жариялансын. Басқа біреу өзінің көріп-білгені етіп қымсынбастан жазыпты. Оны естіген Қайым аға ашу шақырмай, сәл жымыып: «Е, мейлі. Әннің шығу тарихы жұртқа тарай берсе болды емес пе?» – дей салыпты.

* * *

1948-жылдың маусымы... Семейлік ақын-жазушылардың бір тобы ұшқыр қайыққа отырып, Ертісті өрлей әуежайға жол тартты. Көрнекті орыс жазушысы Всеволод Ивановты қарсы алмақшы. Қайықтың соңында қайнағандай бұрқырап қалып жатқан суға қызыға қарап тұрғандарында жолаушылардың бірі Всеволодтың Максим Горькийге оқып берген бірінші әңгімесі «Ертісте» деп аталғанын еске алды.

Олар кешіккен ұшақты әуежайда ұзақ күтсе де, құрметті мейманды қуана қарсы алды.

«Оның сол алғашқы жүздесудегі әлпеті маған қалайда ерекше ұнап, өмір бойы көз алдымда тұрды. Дархан даланың баласына тән кесек тұлға, кең мандай, сәл таңқыш мол мұрын,

– деп жазыпты Қайым аға, «Партизан хикаяларының» авторын еске алуында. – Көзәйнегі қалың болса да, көзінің күлімдеп тұрғанын байқадым. Ол бізбен өзінің жиі кездесіп жүрген байырғы таныстарын көрген кісіше жайдары амандасты. Жасы 53-те болса да, жігітке тән шалт қимылды. Жайдары. Жүрісі ширақ».

Малды ауылды, ірі кәсіпорындарды аралағанда, жергілікті газеттердің редакцияларында болғанда, қысқасы: «совет әдебиетінің ту ұстаушылары» көруге тиіс жерлердегі кездесулердің бәрінде Қайым Мұхамедханұлы құрметті мейманмен бірге жүрді. Ол Семей қаласын аралағандарын, әсіресе мұражайларда, оның ішінде Абайдың мұражайында болғандарын ерекше ілтипатпен еске алатын еді. Өйтпегенде ше?! Абай мұражайын ашу үшін ұлы ақының киім-кешегін, бұйымдарын, қолжазбаларын іздестіруге қаншама уақыт, қаншалықты күш-жігер жұмсалды десеңізші! Мұражай шағыншағын бес бөлмесі бар ағаш үйде орналасқан. Ол кезінде кеменгер ақын Семейге келгенінде қонып жүрген үй болатын. Всеволод Иванов қызыға, құмарлана аралап көрді. Алған әсерін кейін М. Әуезовтің «Абай» романы хақында жазған мақаласында тұщына айтыпты.

Қадірлі мейманы мен екеуінің қаланың көрікті жерлерін аралап, көп әңгіме-дүкен құрғандарын Қайым ризашылықпен еске алып отыратын.

«Достоевский тұрған үйде болғанымызда, – дейді Қайым, – Всеволод Вячеславұлы маған:

– Қайым, сен зой Абай мұражайының директорысың. Олай болса, сен Федор Михайловичті ұмытпауға тиіссің. Ол Шоқан Уәлихановтың өмір бойғы досы болды емес пе? Қолжазбаларын Шоқан сиға тартқан, таңдаулы қайың тозынан жасалған жәшікте сақтағанын білесің, – деді. Мен ол жәйтті білмейтін едім, сәл абдырап қалдым да:

– Иә, екеуі шынайы дос болған, – дедім.

– Бұл үйді мұражайға айналдыру керек, мен облыс басшыларымен сөйлесейін, – деді Всеволод».

Қайың тозынан жасалған жәшік туралы мағлұматты кейін, Анна Григорийқызы Достоевскаяның естелігінен оқыдым. Болашақ әйелімен әңгіме сәттерінің бірінде Федор Михаилұлы: «Мына ғажап жәшікті қарашы! Мұны маған сібірлік досым Шоқан Уәлиханов силады. Бұл – менің ең бағалы бұйымым. Қолжазбаларымды, хаттарды, өзге де қымбат нәрселерімді осы жәшікте сақтап жүрмін», – депті.

Всеволод Вячеславұлының бір көргенін, бір оқығанын есінде сақтау қабілеті күшті екен. Достоевскийдің үйін, жер-аударылған петрашевшілердің үйлерін аралап шығып, телеграф ғимаратына бет алдық. Оған жақындай бергенімізде мейманым:

– Омбы мен Семейді жалғастырған телеграф сымы 1872-жылы тартылды, – деді...

Екі-үш күннен кейін Ертісті өрлеп, Өскемен қаласына барып қайтуды әңгімеледік. Всеволод сәл жымыып отырып:

– Семейден Өскеменге, одан ары Зайсанға пароход алғаш рет 1863-жылы жол тартқан болатын. Пароходтың аты «Ура» еді. Қызық, ә?! «Ура», – деді де, қарқылдап күлді.

Всеволод Иванов Семейде болған күндерінде Қайымның үйінде жатты. Фархинұрдың қолынан дәм татып, алты жастағы Розамен бала мінездене сөйлесіп жүрді. Қайымның құлдыраңдаған қызы ақ-сұр костюм киген, жымыып отыратын мейманға: «Міне, менің ауылым. Міне, менің үйім» деп басталатын әңгімені оқып берген-ді.

Мейман мейлінше дем алды. Ал Қайым екеуінің әдебиет, тарих, көркем өнер жайындағы әңгімелері таусылмастай болатын. Қайым ол туралы да жазыпты:

«...ол бір кеште қазақ әдебиетіне қатысты ойларын ортаға салды. Бейімбет Майлин, Ғабит Мүсірепов үшеуінің «Аманкелді» фильмінің сценарийін жазу жайында пікірлескендерін еске алды. Өзі туралы аздап айтты. «Мен көзім жетпеген жәйтті мандытып жаса алмаймын... Осы Семей облысында туып-өстім. Қазақ ауылдарына жиі барып жүрдім, қазақ балаларымен бірге жүріп, бірге ойнадым. Ол кезде қазақша жап-жақсы сөйлейтінмін...»

1916-жылғы көтерілісті білемін. Оған қатысқандармен сөйлестім. Ол турады кітап жазуға да кіріскенмін...» деді».

Екеуінің одан кейінгі әңгімесі қазақ жазушыларының шығармаларын орыс тіліне аудару жайына ойысты. Всеволод Вячеславұлы жолма-жол аударма дегенді ұнатпайтынын айтты. Ол аудармашы Маршакты ерекше құрметтейді екен. Маршак Шекспир мен Бернстен аударма жасағанда жолма-жол аударманы неге керек етпеді? Ал Абайдың туындылары, біразына ақынның өзі, кейбіріне басқалар ән шығарған ғажап дүниелері де, орыс тіліне аударылмай, кең тарамай жатыр...

Қайым Мұхамедұлының ажарқын мінезді, білімпаз әңгімешіл Всеволод Ивановты керімсал кейіпкер еткен естелік-жазбалары мейлінше көркем тілмен көсілте жазылған, бас алмастан оқисың. Оны жазушының жары Тамара Владимирқызы Иванова жоғары бағалапты. Қайым ағаны туған күнімен құттықтаған жеделхатынан, Переделкиноға дем алуғы шақырған хатынан ризашылығы анық аңғарылады (Бс. Ивановтың семейлік досы жазушылардың Мәскеу маңындағы Переделкино шығармашылық үйіне бір барып қайтуға уақыт таба алмады). Айта отырар бір жәйт: Т. Иванованың Қайым Мұхамедханұлы еңбектеріне назар аударып жүргендігі (Қайым аға ондай ниетті жерлестерінен де көрмеген). Ыстық ілтипатқа бір куә мына үзінді:

«Пишу Вам второе письмо. Первое написала, когда дошла до меня «Звезда Прииртышья» с Вашей статьей «Всеволод Иванов в Семипалатинске». А теперь пишу, прочитав Вашу статью в газете «Иртыш» – «Одним дыханием со степью», – деп жазыпты Тамара Владимирқызы 1973-жылы. – Я Вас от всего сердца благодарю за обе эти статьи, и мне очень, очень бы хотелось, чтобы, объединив их в одну, Вы опубликовали бы свой труд в журнале... Такая статья была бы очень уместна на страницах журнала «Дружба народов». Я знакома с главным редактором и могла бы предложить ему Вашу статью, если Вы этого хотите и пришлете мне ее. Простите, коли мое предложение не к месту...»

Өзіміздің мәдениет қайраткерлерімізбен, әдебиетшілермен, тарихшы қауыммен әңгімелерінде, сұхбаттарында Қайым Мұхамедханұлы ортаға салған мәселелер, қамтыған тақырыптар қыруар. Әрқайсысы жеке-жеке зерттеу жұмыстарына арқау, өзек екені анық. Бәрі де көркем тілмен тұжырымды жазылған.

Төңірегіндегі көпшілік Қайымды ғалым деп қана емес, Қазынаны сақтаушы деп те бағалайтын. Басқалардың өзінде сақтаулы қолжазбаларын ғылыми зерттеулерге қажет қазына деп Қайымша күтіп ұстаған, ұқыптап сақтаған жан сирек шығар! Абай немересі Мәкеннің (Тұрағұлқызы) өздерінің ататегі жазылған көне дәптерді Қайым ағаға сеніп тапсырғаны сондықтан деп ойлаймын. Ол кісі Қайым Мұхамедханұлын кіршіксіз қадірлейтін. Жасы сексенге толғанда тойын әдейілеп шақырып, құрметтілерінің құрметтісі ете силап, қасына отырғызып, көпшілікке: «Міне менің жанымда Қайым отыр, Гүлнәр Дәулетова отыр!» деп масаттана жар салғаны бар.

...Арада жылжып жылдар өтті. Қайым аға естелік кейіпкеріне айналды. Онымен таныс-біліс, қызметтес, сапарлас болған адамдар ғажап қарапайым, кішіпейіл, ақ көңіл ғалым-жазушының жүріс-тұрысын, кісіге қарасын, жылы жымиысын, әдеппен ақырын ғана күлетін әсем әдетін, ойлана сөйлейтін әрбір сөзін еске түсіріп, сағынышты сезіммен жазып жүр. Қайым Мұхамедханұлының шағын да қарапайым бейнесі бүгінде таутұлғаға айналып, көптеген шәкіртеріне шапағатты үлгі-өнеге бола бастады. Бұл құбылыс – мәдениетіміздің, әдебиетіміздің кешегі мен бүгінгі, ертеңгі тарихын өзара жалғап, тоғыстырып тұратын сетінемес өрнек деу ләзім.

ОЙ ТҰЖЫРЫМЫ КӨҢІЛ КӨГІНДЕГІ СҰХБАТ

Менің осындай сұхбат жасау тілегіме Қайым Мұхамедханұлы қалай қарар еді деген ой кештім. Оның өзгелерден бір ерекшелігі: ойдың орнықтылығын, сөздің нақтылығын, деректің барынша дәлелділігін, шындықтың шырайлылығын қалайтын. Иә... енді ортамызда жоқ ақсақалмен әңгімелесу мүмкін емес. Алайда ойланып көруге болады! Оның толып жатқан ғылыми еңбектері, көсемсөз мақалалары, естеліктері, арақидік қағаз бетіне түсіре салып жүрген ой түйіндері – қандай сұрағымызға болсын жауап тауып алуға жәрдемдесетін байлық көзі. Рас, кезінде көп сұрағымызға жауап алғанбыз. Дегенмен, алынбай қалғандар, бүгінге қажеттер бар. Мәселен:

– Ұзақ та ой-шұңқырлы болған өткен жолыңызға көз жіберіп отырып, көрген-білгендеріңізді қорытындылап бере аласыз ба?

– Өмірде әркімнің өз тағдыры, өз жолы бар. Қорытынды жасайтын кез де көп күттіре қоймайды. Өкінгеніңді елемей жетеді... Ғылыми-зерттеу және әдеби жұмыс ауқымындағы еңбегім аз ба, көп пе, сапалы ма, сапасыз ба, – оған өзім төреші бола алмаймын. Десем де, айызымды қандыра еңбек еткен жылдарым аз емес сияқты. Дүниеге қақаған қаңтарда келсем де, өмірімде аяз бен бораннан гөрі жылы, сәулелі, нұрлы күндерім көп болды.

– Небір елеулі ғылыми еңбектеріңіз жеткілікті. Көбі – академиктік деңгейдегі ғылыми-зерттеу жұмыстар. Солай бола тұрса да, докторлық диссертация қорғамағаныңыз қалай?

– Оған себеп те жеткілікті. Оның неғұлым дәлелдісін айтсам, ол: ойда жоқта, жазықсыздан жазықсыз репрессияға ұшырап, жаныма да, тәніме де тым ауыр соққы тигені; ғылыми және қоғамдық жұмыстарымның шамадан тыс көп болғаны; жастың да, денсаулықтың да мұрша бермегені; отбасыма қарайлап, он

баламды өсіріп-жеткізуге көп алаңдағаным; КСРО Жазушылар одағының мүшесі болған соң, шығармашылық жұмысқа ден қойғаным.

– *Негізгі болмаса да, қоюым қажет сұрағым: етек-жеңі жиылған көп те саналуан еңбектеріңізді өмір бойы неге жарыққа шығармай сақтадыңыз? Ол әлде кейінгілер керек ақиқатына көздерін жеткізгенше іздесін деп «тығып қойған» педагогтік бір тәсіліңіз бе?*

– Қолжазбалар ақпардың ақиқатын анықтау үшін сақталуы қажет.

– *Абайдың әдеби мектебін қалыптастыру, сондай-ақ, ұлы ақынның шығармашылық мұрасын адал, әділ зерттеу жолында ғылыми-зерттеушілік ұстанымыңызды дәлелдеуге көп жылыңызды жұмсадыңыз. Сол үшін Сізді түрмеде азаптады, қинады, лагерьге айдады. Ғылыми идеяларыңыздың өтемі сол болғаны ма?*

– Мұхтар екеуіміз идеямызды қорғай алдық. Әріптестеріміздің, дос болғандарымыздың көбі сатылып, жалақорға айналды. Олар Мұхтардың отыз жыл бойғы еңбегін жоққа шығаруға тыраштанды; мені Әуезовтің құйыршығы деді; Шәкәрімді қарақшы деді. Тағдыр бізді төкпештеді, бірақ жасыта алмады. Мені қойшы... Абай, Мұхтар, алашордалықтар әділетсіздік тауқыметін көп тартты. Әсіресе Мұхтар пәлеқор-жалақор тобырмен өмір бойы дерлік алысты-жұлысты... Иә, біз ғылыми идеямыздан ауытқымадық. Уақыт – төреші деген рас. Ол бәрін де өз орнына қойды. Біздің идеямызды бүгінде ұлтымыз қуаттап, мақтаныш етіп отыр.

– *Замана өзгерді, жаңарды, жақсарды. Абай мен шәкірттерінің шығармаларын жан-жақты ғылыми зерттеу енді әрі кең түрде әрі неғұрлым әділ жүргізілетін болар?*

– Абай идеологиялық мақсаттарға пайдаланылып келді. Ұлы ақынның философиясы әлі зеттеліп болған жоқ. Мұхтар да жоқ. Кейбір академиктер Абайды әлі күнге түсіне алмай жүр. Менің төртөмдық болсын дегенім ескерілмей, екітомдығы шығарылды. Әрине, ғылыми түсініктермен шықты. Бірақ

жұмыс әлі көп. Абайды әбден білу, жете түсіну қажет. Бүгін де бар жалған ғалымдық жаңылыстарды, бұрмалауларды түзету үшін зерттеу ғылымының өзін жетілдіру шарт. Абай: «адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ» деген. Өмір – алдамшы. Біз бүгін қандай мемлекет құрудамыз? Идеологиямыз қандай? Халқымыздың тарихы жазылып жатыр... Кейбір рулардың өмірде болмаған батырлары ойдан шығарылып, беталды әспеттелуде. Ондайлар шын батырларды көлеңкелеп, тарихты бұрмалауға жол ашты. Мен тарихшы емеспін, алайда ұлттық әдебиетіміздің өзіміз өмір сүріп отырған дәуірдегі тарихын таза жазуға ғалым қазақ ретінде міндеттімін. Біреулер өтірікті жазады. Біреулер сол өтірікке сенеді. Біреулер жалған атаққа құмар. Сондайға жол беруіміз халықтығымызға сын емес пе?

– Сіз Абайға қатыстының бәрін білетін сияқтысыз. Бәрін болмаса да, көбін білесіз. Поэтикалық парасатты сөз әлемін Сіз жақсы көріп қана қоймай, жақсы зерттеп білгенсіз. Егер Ұлы жолбасшыңызға бір сұрақ қоюдың сәті түссе, ол сұрағыңыз қандай болар еді?

– Онда Абайға қарапайым ғана сұрақтың бірін: «Сіз қалай ақын болдыңыз?» – дегенді қояр едім, ал ол күліп: «Адам жүре ақын бола алмайды, ақын болып туады» – дер еді.

– Бақыт деген не? Сіз оның не екенін білесіз ғой?

– Меніңше, нағыз бақыт – еркін, азат болу, ақиқатты айту, ештеңеден, ешкімнен қорықпау. Тек осылай өмір сүру керек! Адам – осындай болғанда ғана адам!

*Алла Белякина,
филолог, жорналшы.
Орысша нұсқасынан еркін аударған –
Ғаббас Қабышұлы,
жазушы, жорналшы.*

ҒАЛЫМ МҰРАСЫ ҚАЛАЙ ЖИНАҚТАЛДЫ?

(Құрастырушыдан)

Қазақтың көрнекті ғалымы, абайтанушы, әдебиет зерттеушісі, текстолг, аудармашы, жазушы-драматург Қайым Мұхамедхановтың көп томдық шығармалар жинағының 10 томдық басылымының аяқталуына байланысты құрастырушы ретіндегі құқымды пайдалана отырып оның қалай жүзеге асырылғаны туралы айта кетуді жөн санадым.

Бұл іс былай басталды. Өмірде кезігетін кездейсоқ құбылыстар мен іс-әрекеттер адамның өміріне ерекше бетбұрыс жасап, мүлде басқа арнаға салып жіберетіні болады. Бұл не? Зандылық па? Мүмкін солай да болар... Әйтеуір, 2004 жылдың жайма-шуақ күнінде тағдыр мені жазушы-ғалым Тұрсын Жұртбаймен жолықтырды. Жаз уақытында «Жадыра» моншасында адамдар аз болады, парға кірсем моншаның ыстық буы денесін балбыратып Тұрсын аға рахаттанып отыр екен. Жазғандары жаныңа жақын, есімі жақсы таныс болғанымен, ғалым ағамен бұрын бетпе-бет кездесіп, әңгімелесіп көрген емеспін.

– Құнанбай қажының тойына бардыңыз ба? – деп сөзге тарттым.

– Барған жоқпын, шақырмады, – деп жауабын келте қайырды.

– Құнанбайды зерттеген Сізді шақырмағанда кімді шақырады? – деп сұрауымды жалғастырдым.

– Шақыратындарының болған ғой, – деді.

Сөзінің ар жағында өкпенің жатқаны білінді. Бұл әңгіме осымен аяқталды.

Моншаның дем алатын бөлмесіне шықсам, Тұрсын аға терлеп-тепшіп көк шай ішіп отыр екен. Бағана сөйлескенім бар, батылданып қасына бардым. Әңгімеміз жарасып әдебиет жайында болып, ақындар айтысы тақырыбына қарай ойыстық. Бүгінгі айтыс ақындары туралы айтып, сөзіміз «Біржан-Сараға»

қарай ойысты. Мен Қайым Мұхамедхановтың: «Біржан – Сара» айтысы тарихта болмаған, айтысты жазған Әріп ақын» – деген пікірін айттым. Мені сынағысы келді ме: «Е, Қайым не депті?», – деді. Ғалымның Біржан мен Сараның туған жылдары туралы, айтыстың текстологиясы жөніндегі дәлелді ойларын көлденең тартып айтып жатырмын. Бір кезде: «Сен кімсің?», – деп төте сұрақ қойды. «Мен Астананадағы орта мектепте мұғаліммін», – дедім. Жауабыма көңілі толмады білемін «Е, е ...», – деп ойланып қалды. Содан соң: «Қайымды қайдан білесің?», – деді. Мен: Семей педагогикалық институтын бітіргенімді, Қайым Мұхамедханов ұстазым болғанын айттым. Терең ойға түсіп кеткен Тұрсын аға: «Сенің ұстазыңның бүкіл ғылыми мұрасы «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығында тұр. Келіп көр, шамаң жетсе жұмыс жаса», – деп маған сынай қарады. Мұндай ұсынысты күтпеген мен қуанып, бірден келісім бердім.

Дүйсенбі күні уәделескен мезгілде «Отырар кітапханасының» директоры Тұрсын Жұртбайдың қабылдауында болдым. Аға мені жылы қабылдап, екінші қабаттағы Әлкей Марғұлан кабинетіне алып барды. Кабинеттегі шкафтың төменгі бөлігінде Қайым Мұхамедхановтың қолжазбалары мен папкаларда материалдары сақтаулы екен: «Ал, бала қолжазбалар міне, мыналарды талдап, сараптап, библиографиялық көрсеткіштерін жаса», – дап тапсырма берді. Сөйтіп, Тұрсын Жұртбайдың жетекшілігімен Қайым Мұхамедхановтың ғылыми мұраларын жинақтап, баспаға шығару жұмысына тосыннан кірісіп кеттім.

Профессор Тұрсын Жұртбайдың «Бесігінді аяла!..» атты монографиялық-эссесінде: «Дүние мәдениетінің тарихына туған халқының ой-сана, рухани қабілет, парасатын бар болмысымен танытқан даналардың танымы мен тағдыры – өзі тіршілік кешкен заманның топырағынан тамыр тартады», – деген пікірі бар. Сол сияқты, Қайым Мұхамедхановтың да көрген тәрбиесі мен алған өнегесінің тамыры тереңде әрі Абаймен сабақтасып жатыр. Балалық шағынан Абайдың өлеңдерін жаттап өскен, ес білген кезінде алаш арыстарының тізесінде отырып сөзін естіген, ат жалын тартып азамат болғанда ғұлама Мұхтардың басшылығымен ғылым жолына түскен Қайымның танымы мен ой-санасы, зейін-

зердесі мен түсінік-түйсігі балталаса бұзылмастай берік болып калыптасты. Адалдық пен әділеттілікті ту етіп ұстаған ғалым өзі өмір сүрген заманның «тар жол, тайғақ кешуін» басынан өткерсе де арын сатпады, адамдық атын ешқашан жоғалтқан жоқ.

Қайым Мұхамедхановтың өмірі мен ғылымдағы жолы – қажырмен қайраттың, еңбекқорлықтың, армен адамгершіліктің, әділдік пен кіршіксіз тазалықтың эталоны.

Қайым Мұхамедханов – елі мен жерін сүйген, ұлты үшін басын бәйгеге тіккен, кеңестік қызыл жазалау машинасының қысымына шыдаған, оның адам айтқысыз ауыр азабына төзе білген, «қабырғасын сөксе де қабағын шытпаған», сағы сынбаған алмас қылыш. Сондықтан да ұлты үшін аянбай еңбек еткен ғалымның соңында қалған мол мұрасын жинақтап, бір ізге түсіру үлкен ізденісті, еңбекті қажет етті. 2004 жылы жазушы-ғалым Тұрсын Жұртбайдың басшылығымен алғашқы томы жарық көрді. «Ең жылдам да, ең шабан да уақыт» дегендей, әрі ұзаққа созылғандай, әрі қас-қағымдай көрінген мерзімнің ішінде ғалымның өмір бойы жазған ғылыми еңбектері мемлекеттің қолдауымен «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша сегіз жылдың көлемінде 10 том болып жарыққа шықты.

Іздестіру, жинақтау, жүйелеу, мәтіндік салыстырулар жүргізу, баспаға дайындау жұмыстары жоба жетекшісі Тұрсын Құдагелдіұлы Жұртбайдың жетекшілігімен жүзеге асты. Ол жұмыстар мынадай бағытта жүргізілді.

Бірінші, Қайым Мұхамедханұлының бар ғұмырын сарп етіп өмір бойы зерттеген Абай және оның ақын шәкірттері мен М. Әуезов туралы еңбектері;

Екінші, ғалымның қазақ әдебиетінің тарихына және мәтінтануға байланысты жазылған сын-зерттеу мақалалары;

Үшінші, ғалымның әдебиет, өнер, мәдениет қайраткерлері және шетел ақын-жазушылары жөнінде жазылған мақалалары;

Төртінші, ғалымның орыс тілінде баспасөз бетінде жарияланған мақалалары;

Бесінші, драмалық шығармалары, шағын әңгімелері мен өлеңдері және аудармалары тақырыптық және жылнамалық жүйеге түсірілді.

Басылымның қорытынды томына ғалымның ғана емес, бүкіл қазақ мәдениетінің тағдырына үлкен зауал әкелген 1951 жылғы 7 сәуірде қорғалған «Абайдың әдеби мектебі» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясының стенограмасы берілді.

Көзі тірісінде біреудің «бағы мен тағына таласпаған», «алтын көріп адал жолдан таймаған» ғалымның еңбектері бұрынсоңды мұндай көлемде және ғылыми негізде жарық көрген жоқ. Қ.Мұхамедхановтың Он томдық шығармалар жинағына осындай іздестіру жұмыстарының нәтижесінде жинақталған ғалымның әр жылдарда жарық көрген 170-тен астам зерттеу мақалалары, «Абайдың әдеби мектебі» және «Абай өлеңдерінің текстологиясы» (1951, 1957) атты еңбектерімен қатар драмалық шығармалары, аудармалары мен өлеңдері қамтылды.

Соның ішінде: ғалымның көп томдық шығармалар жинағының бірінші томына «Абайдың төңірегіндегі ақындар» («Абайдың әдеби мектебі»), «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» атты зерттеу еңбектері енгізілді.

Жинақтың екінші томына 1945-1997 жылдар арасындағы әдебиет тарихы мен текстология мәселесіне арналған көлемді зерттеулері және М.Х.Дулатидің, Қ. Жалайыридың, Бұқар жыраудың, Жанак ақынның, Махамбеттің, Дулаттың, Шөженің, Мәшһүр-Жүсіптің шығармашылық өмірі жөніндегі ғылыми очерктері хронологиялық тәртіппен берілді. Соның ішінде монографиялық сипатта жазылған «Келелі іске кемелдік жара-сады», «Түсініктемелер жайында біраз сөз», «Қаракерей Қабанбай батыр» жыры атты еңбектері ғалымның пайымды парасатын танытатын ғылыми маңызы терең, білікті де бірегей зерттеулер болып табылады. Екінші бөліміне Абайдың өмірі мен шығармаларының жазылу тарихы, сонымен қатар ұлы ақын поэзиясының текстологиясы жайында жарты ғасыр бойы қалам тартқан бес мақаласы мақсатты түрде топтастырылып берілді.

Жинақтың үшінші томына оның Құнанбай немерелері: Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл Абайұлдары, Кәкітай Ысқақұлы, Әрхам Кәкітайұлы және Әубәкір Ақылбайұлы туралы жазылған зерттеу мақалалары және осы аталған ақындардың архивтерден ғалымның өзі тапқан төл шығармалары топтастырылды.

Ал Шығармалар жинағының төртінші томына Көкбай, Әріп, Мұқа, Баймағамбет сияқты Абайдың ақын шәкірттері және Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Ыдырыс Мұстамбаев сынды алаш арыстары туралы зерттеу еңбектері, сондай-ақ ғұлама ғалым Қайымның өзі жөніндегі көрнекті ғалымдардың пікірі мен естеліктері орын алды.

Жинақтың бесінші томына Махамбет, Шоқан, Жаяу Мұса, Орынбай, Шашубай, Майра, Естай, І. Жансүгіров, С. Ғаббасов, Ж. Шанин, А. Ярмұхамедов, Ә. Марғұлан, Е. Ысмайылов, С. Әлімбетов, Т. Әміренов сынды тұлғалар жайлы жазылған зертеу мақалалары және М.Әуезовтің шығармашылық өмірі жөніндегі ғылыми мақалалары хронологиялық тәртіппен енгізілді.

Алтыншы томға ғалымның әр жылдарда жазған мақалалары мен қазақ әдебиетінің тарихына қатысты зерттеулері, пікір-хаттары енді. Ал екінші бөлімге шетел ақын-жазушыларының шығармашылық өмірбаянын қамтитын мақалалары топтасырылды.

Көптомдық шығармалар жинағының жетінші томына драматург Қайым Мұхамедхановтың драмалық шығармалары енгізілген. Жинақта «Майданнан – майданға», «Комиссар Ғаббасов», «Ер Білісай», «Перне» пьесалары және әр жылдарда жазған өлеңдері мен Карамзиннен өлеңмен аударған «Сормандай Лиза» поэмасы берілген. Ғалымның жинаққа енгізілген драмалық туындылары мен өлеңдері, аудармалары бұрын соңды жеке жинақ болып баспа бетінде жарық көрген емес. М.Әуезов, Ғ. Мүсірепов сынды әдебиет алыптары өз заманында бұл пьесаларға жақсы пікір білдірген болатын.

Драматург, аудармашы Қайым Мұхамедхановтың көп томдық шығармалар жинағының сегізінші томына оның шетел драматургтерінен аударған драмалық шығармалары топтастырылды. Жинақта татар драматургі Шариф Камалдың «Қажы әфенді үйленеді», Узеир Гаджибековтың «Аршын мал алан», поляк драматургі Ежи Юрандоттың «Уақыт сондай», француз

драматургі Карон де Бомаршенің «Фигароның үйленуі», Александр Фадеевтің «Жас гвардия» пьесалары мен А. Пушкиннің «Русалка» дастанының үзіндісі тәржімасы берілді.

Қайым Мұхамедханов орыс тілін өте жетік меңгерген. Тек қана аудармамен шұғылданып қана қоймай, орыс тілінде көптеген ғылыми мақалалар да жазған. Томның екінші бөліміне орыс тілінде жазған үлкенді-кішілі еңбектері жинақталып берілді.

Әдебиет тарихы, өнер, театр жайлы жазған зерттеулері мен мақалалары және Абай өлеңдеріне берілген ғылыми түсініктемелер жинақтың тоғызыншы томына енгізілді. Бұл еңбектерде көптеген тарихи тың деректер қамтылады. Қайым Мұхамедханов жаңа құрылып, қалыптасып келе жатқан театр тарихының қалыптасуы туралы, сахналық қойылымдар туралы зерттеу мен сыни мақалалар жариялап отырған. Мысалы, нақты тарихи деректерді келтіре отырып ғалым: «1915 жылы 13 февраль күні, Семейдегі приказчиктер клубында қазақша үлкен ойын-сауық кеші болып, ол кеште Біржан – Сара айтысы театр сахнасына бейімделіп, музыкалық пьеса – иницировка қойылады. Қазақша тұңғыш ойынды ұйымдастырып, оны сакнаға қоюшылар – сол кездегі алдыңғы қатарлы қазақ интелегент жастары еді. Олардың ішінде: Нұрғали Құлжанов, оның зайыбы, жоғарыда аталған Назипа Құлжанова, оқытушы – әдебиетші, жазушы әрі ақын Тахир Жомартбаев, мұғалімдік семинария оқушылары Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Қаныш Сәтбаев тағы басқа талантты жастар бар еді», – деп Қазақстандағы алғашқы театр тарихының бастау көзінен деректер келтіреді.

Екінші бөлімге «Абай шығармаларына ғылыми түсініктемелер» зерттеу еңбегі берілді. Ғалым Абайдың 169 өлеңі мен үш дастанына мәтіндік талдау жасайды. Абайдың өлеңдері мен поэмаларының мәтіндеріне ғылыми түсініктемелер жазу – ғалымның ұзақ жылғы табанды еңбегінің жемісі. Ғалым терең энциклопедиялық біліммен және текстология ғылымының канондық негіздерін басшылыққа ала отырып, Абай шығармаларының мәнін толыққанды зерттеп, бір ізге түсірген.

Абайтану ғылымы – әдебиеттану ғылымының бір саласы екенін ескерсек, абайтану төңірегінде ізденіс жасаған ғалымдар Қайым Мұхамедханов еңбектеріне бір соқпай өтпейтіні белгілі. Ендеше, осы он томдықтың ұзына құрылымына арқау болған ғалымның Абай туралы зерттеулері – абайтану ғылымының темірқазығы болары қақ.

Бір үлкен істің басы осылай қайырылды. Кеткен кемістік пен олқылықтар жоқ демейміз. Қолдан келген мүмкіндікті пайдалануға тырыстық. Жинақталған мұраны бағалап, пікір білдіруді оқырман қауымның еншісіне қалдырамыз. Өйткені, «Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған», – деп жырлаған, алаш рухында тәрбиеленген қайраткер ғалымның кейінгі ұрпаққа қалдырып кеткен мол мұрасын зерделеп, ел кәдесіне жарату – бүгінгі ұрпақ парызы.

*Ербол Ісләмұлы ІРГЕБАЙ,
Қайым Мұхамедхановтың он томдығын
құрастырушы, Қазақстан Республикасы
Білім беру ісінің құрметті қызметкері.*

ТҮСІНІКТЕР

Стенограмма – Тарих, этнография, археология институты және Қазақ тілі мен әдебиеті институтының бірлескен ғылыми кеңесінің Жоғарғы аттестаттау комиссиясы отырысының стенограммасы. Кеңеске төрағалық жасаған филология ғылымдарының докторы, профессор И.Сауранбаев, Ғылыми кеңес хатшысы Б.Сүлейменов.

1951 жылғы 7 сәуірде Филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін Қ. Мұхамедхановтың «Абайдың әдебиет мектебі» тақырыбында қорғаған диссертациясын қорғады. Ғылыми жетекшісі – М.Әуезов, ресми оппоненті – М.Сильченко болған.

Ғылыми кеңестегі көзқарас екіге жарылады, бірі қолдайды, екіншісі жақ қарсылық білдіреді. Қорғау барысында диссертантқа Әсет Қытайға кетіп қалғандардың ішінде жоқ па екен? Көкпай мешіт ұстаған кісі ме?

«Социалистік Қазақстан» газетінде 1947 жылы 2-августа «Еңлік-Кебекті» жазған адам халық жауы болды дейді. «Челкашты» аударған адам да халық жауы болды дейді. «Сіздің көрсеткендеріңізде олай емес сияқты, сіздің алғаныңыз қате емес пе екен?» Тағы сонда: «Әріпті чиновник болған адам дейді, сіз оған қалай қарайсыз?» – деген небір арандатушылық сұрақтар қойылады.

Ғалым: «Семейдегі әдебиетшілер» деген мақаланың шыққаны рас. Ал, Әріп чиновник болған, ол шәкірт бола ала ма дейсіз, олай қарайтын болсақ, Пушкин де чиновник, Салтыков-Щедрин – вице-губернатор болған адам, Лев Толстой дворянин, солай бола тұрса, Әріп тәлмаш болған екен деп, шәкірттікке жарамайды деуіміздің қандайлық қисыны болар екен?

«Челкашты» аударған Абайдың Тұрағұл деген баласы. Оның халық жауы екенін мен білмеймін. Мүмкін білсеңіз сіз білерсіз», – риторикалық сұрақтармен жауап беріп отырған.

М. Әуезов, Сильченко диссертантты қолдап, ғылымға қосқан жаңалығын, ізденісін айтады.

Усанович: «Ваша диссертация представляет явление незаурядное, она представляет действительный вклад в науку», – деген пікір айтады.

Ұзаққа созылған айтыс-тартыс нәтижесінде Ғылыми кеңеске қатысқан 17 адамның 10-ны Қ.Мұхамедхановты жақтап дауыс береді.

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

АБАЙ КІТАБЫН АЛҒАШ ШЫҒАРҒАН

ИЛИЯС БОРАГАНСКИЙ

КТО ТАКОЙ БОРАГАНСКИЙ?

Свой поиск я начал с просмотра газеты «Тәжіман», которая стала выходить с 1882 года. Абай получал и читал эту газету. Газета была популярна, она освещала вопросы культуры, литературы, искусства всей России. Эта газета распространялась на большей территории казахских степей. В газете публиковали новости научной, культурной жизни тогдашней России. Абай выписывал эту газету (прим: эту газету выписывал и Мухамедхан Сейткулов, отец Каюма Мухамедханова, сподвижник алашевцев, меценат). Просматривая газету «Тәжіман», я вдруг увидел сообщение: в № 23 газеты за 14 июня 1900 года на двух языках была опубликована статья, которая была озаглавлена так: «Дело И. М. Бораганского», «Илияс Мырза Бораганский». В статье сообщалось, что 10-15 лет тому назад в Петербурге поселился один из крымских мурз (господ), родом из Бахчисарая, Ильяс мурза Бораганский, искусный каллиграф. Он является талантливым исследователем тюркоязычных и арабских стран.

Несколько позже Бораганский получил разрешение на открытие в Санкт-Петербурге типографии и отдался этому делу со всей душой. В статье указывалось, что Бораганский издает книги на русском, арабском, турецком и фарси. Он печатает большие и малые книги, а также карточки, счета, объявления. На это обращалось внимание книготорговцев, коммерсантов и людей богатых, печатающих книги ради дела просвещения. Бораганский говорил, что его издательство не преследует коммерческих целей, он любит и уважает культуру разных народов. Некоторые видные ученые России оказывали ему поддержку, видя в нем талантливого и благородного человека.

Именно эту статью о Бораганском и прочитал Абай и его ученики. Это мотивировало их на издание первой книги стихов и песен Абая.

Меня же, как исследователя интересовал жизненный путь И. Бораганского, его судьба до и после революции и вообще все, что касается этого человека. И я начал свой поиск.

В 1966 году я отправил запрос о И.Борагансом в Москву, в Государственную орден Ленина библиотеку СССР. В библиотеке никаких документов о И. Бораганском не нашли и моё письмо направили в библиотеку Института народов Азии АН СССР. Прошло немного времени, и я получил ответ, где сообщалось, что никаких материалов о И. Бораганском в их фондах не обнаружено. С моим запросом сотрудники библиотеки обратились к востоковеду профессору Б.А. Данцигу, который тоже ничего не знал о И. Бораганском. В своем письме ко мне профессор Данциг Б.А. посоветовал обратиться в Ленинградское отделение Института народов Азии к профессору Андрею Николаевичу Кононову и в Ленинградский госуниверситет на факультет востоковедения к Арону Давидовичу Новичову. Мне вскоре сообщили адреса этих людей, и я отправил свои запросы о И. Бораганском.

На мои письма-запросы от 11 октября 1966 года Кононов прислал ответы. По поручению Кононова А.Н. сотрудница Нинель Александровна Дулина вела поиск, и он увенчался успехом. В Санкт-Петербургском университете на факультете восточных языков в обзоре за 1855-1905 годы найдены материалы по истории, и в 4-м томе на стр.194 указано, что «Илияс мырза Бораганский с 20 августа 1898 года преподает турецкий язык». ...Профессор Веселовский Н.И. в книге «Список профессоров и приват-доцентов Санкт-Петербургского университета на стр.27 указывал, что Илияс мырза Бораганский с 20 августа 1898 года по 20 августа 1908 года читал лекции на турецком языке в Петербургском университете на факультете восточных языков, что И. Бораганский получил образование в Стамбуле.

Также в ответе указывалось, что в Ленинградском историческом областном архиве имеются сведения о Бораганском и дали контактную информацию.

Мне выразили благодарность за сообщение о публикации статьи о И. Бораганском в газете «Тэжіман» за 1900 год. Они об этом раньше не знали.

Далее с запросом я обратился в Ленинградский обл. архив, откуда получил фотокопию статьи. В этой статье сообщалось,

что 22 апреля 1903 года в Петербургском университете на факультете восточных языков проходило собрание, на котором было решено продлить срок преподавания лектору И. Бораганскому с 20 августа 1903 года.

Несмотря на мои попытки узнать еще что-нибудь о И. Бораганском, о его творческом пути не принесли результатов, и мои исследования зашли в тупик в 1966 году.

Но уже спустя два года, я случайно обнаружил интересные материалы о

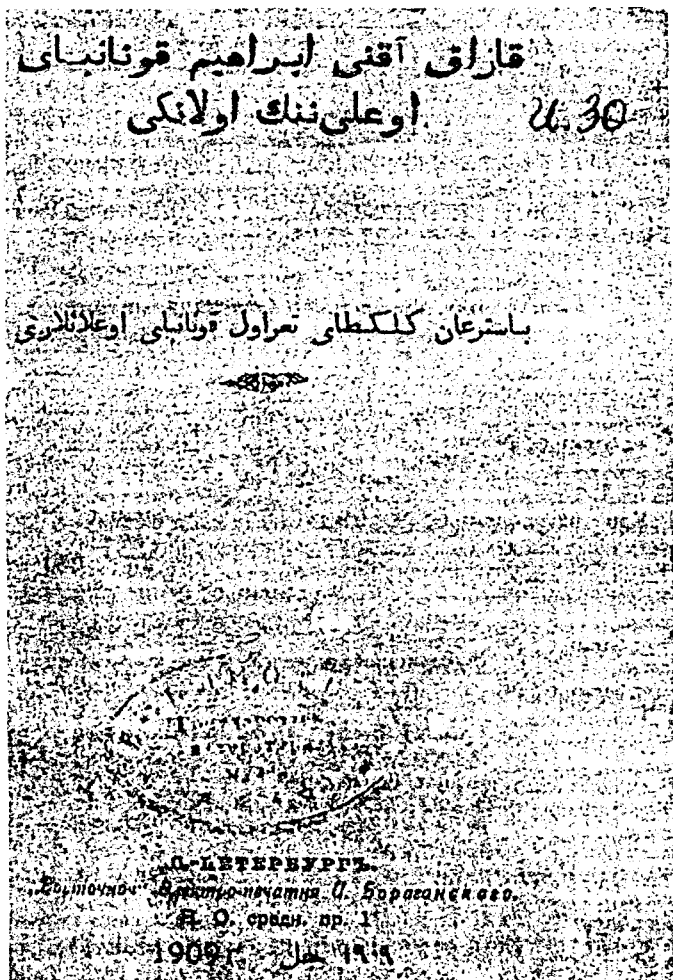
И. Бораганском при просмотре газеты «ҚАЗАҚ ТІЛІ»(сейчас эта газета «СЕМЕЙ ТАҢЫ»).

28 октября 1922 года в этой газете крупными буквами было напечатано «И. Бораганский – старейшина». Правительство Башкирии поздравляло его с 70-летием. В статье говорилось о том, что он открыл в Петербурге 1-ую мусульманскую типографию. Бораганский занимается в течение пятидесяти лет исследованиями тюркоязычных народов и издательством. Он напечатал много книг; был известен как искусный каллиграф. Много И. Бораганский трудился для издательского дела в Башкирии; ездил в Москву за необходимым оборудованием для издательства. Руководство Башкирии будет отмечать 50-летие его деятельности и 70-летний юбилей.

Итак, теперь мои поиски были нацелены на Башкирию.

Воодушевленный этими сведениями я отправил письмо-запрос в центральную библиотеку и архивы Башкирии. Но, увы, все тщетно. Никаких сведений! Но я не терял надежды. Я разослал письма писателям и поэтам Башкирии.

Обратился я с запросом о И. Бораганском и к классику, старейшему писателю Башкирии 80-летнему Сайфи Кудашу.

Рукопись К. Мухамедханова

Вскоре от Сайфи Кудаша пришел ответ: И. Бораганского он видел, но о творческом пути знает не много, так как близко не был с ним знаком.

Сайфи Кудаш сообщил, что, в 1923 году в Уфе выходил журнал «Яны юл» («Новый путь») и в № 4 за 1923 году на 38 стр. приводятся сведения о Бораганском и дано его фото. С. Кудаш

сообщил мне, где возможно имеется такой журнал. Я направил запросы в ряд библиотек Союза.

...И вот наконец-то в 1970 году в моих руках оказался этот самый журнал со статьей о И. Бораганском и его фото! В статье указывалось, что И. Бораганский отдал 50 лет типографской деятельности. Он родился 22 апреля 1852 года в Крыму, в Бахчисарае. С 15 лет обучался в медресе, получил основы каллиграфии. В 1867 году уехал в Турцию. Жил и обучался в Стамбуле издательскому делу более семи лет (издание, фотография, инкрустация, каллиграфия). Затем вернулся в Крым и трудился там.

12 декабря 1876 года И. Бораганский отправился в путешествие по городам России. И вот в 1882 году он прибыл в Петербург. До 1917 года работал в Петербурге, а с 1919 года работал в издательстве газеты «Салауат» и обучал башкирских красноармейцев типографскому набору. С 1920 года И. Бораганский жил и работал в Башкирии, куда перевозит типографское оборудование и в Стерлитамаке возглавляет издательское дело. И в возрасте 72 лет (на время написания той статьи) – он продолжал трудиться на своем поприще.

Қ. Мұхамедханов

***

ҚАДІРЛІ ЕСІМ, АЯУЛЫ ЕҢБЕК

*Абайдың 125 жылдық мерекесі қарсаңында
Абай мұрасын тұңғыш кітап етіп шығарушы
И. Бораганский жайында.*

Абай дүниеден қайтқан соң ұстазының әдеби мұрасын-өлең, поэмаларын жинап, ақынның өмірбаянын жазып, баспа орнына тапсырып, 1909 жылы жеке кітап етіп бастыртып шығартқан – Кәкітай (Ғабдұлхақим) Ысқақұлы Құнанбаевтың қазақ мәдениеті тарихында алатын орны ерекше. Жиырма төрт жыл бойы ардақты ағасының, ұлы ұстазының қасында болып,

тағлым алған, дана ақынды терең түсініп, дұрыс таныған талантты шәкіртінің жазған өмірбаяны – аса бағалы тарихи еңбек. Кәкітай жазған Абай өмірбаяны көлемі шағын болса да аз сөзбен көп нәрсені қамтыған. Егер Абай өмірбаянын Кәкітай жазбаса, ақынды танытатын талай құнды деректерден, тарихи мағлұматтардан мүлдем көз жазып қалған болар едік.

Мұхтар Әуезов ақын туралы монографиялық зерттеу еңбегінде Абайтану мәселесіндегі Кәкітайдың қызметіне ерекше назар аударып:

«Бұл жөнінде қазақтың мәдениет тарихында, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп баулыған жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған-Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айрықша айту керек», -деген еді.

Абай мұрасын кітап етіп шығаруға зор еңбек сіңірген бір кісі және бар. Біздің әңгімеміз сол туралы болмақ.

Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағы 1909 жылы Петербург қаласында басылып шыққаны баршаға мәлім. Кітап мұқабасының төменгі жағында:

«Восточная» Электро-печатня И.Бораганского», – деп жазылып. Абай кітабының қандай баспаханадан шыққаны және ол кімнің баспаханасы екені айтылған.

Кәкітайдың Абай кітабін Петербург баспасынан шығарту себебі не және ақынның өлеңдер жинағын тұңғыш рет басып шығарған Бораганский кім болған?-деген сұрақтар көп уақыттан бері көңілімізде жүретін еді.

Бораганский жайын баяндар алдында бірер мәселеге көңіл бөле кетеміз.

Абай «1896 жылы өзінің бұдан бұрын жазған өлеңдерін «жиналсын» деген. Бізге қаншалық ғажап көрінсе де осы 1896 жылға шейін Абайдың өлеңдері бір араға топталып жиналмаған болатын. Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадан жоқтап, жинап отырмаған», -дейді Мұхтар Әуезов ақын туралы зерттеуінде.

1896 жылға шейін өз өлеңдерін топтап жинауды ескермей келген Абайдың дәл сол жылы «жиналсын» деп шәкірттеріне тапсырма беруіне не себеп болды екен? Абайдың өлеңдерін «жиналсын», деуі келешекте шығармаларының басылып шығып,

халыққа тарауын қажет деп білгендігінен екені, әрине, даусыз мәселе.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жок, барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін, —

дейтін және:

...Өлді деуге сия ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған,

— деп ақындық өнерімен, халқына қалдырған асыл мұрасымен мәңгі-бақи өлмейтін екінші өмір табатынына сенген данышпан ақын өлеңдерінің кітап болып шығуын мақсат етпеген деуге ешкімнің де батылы бармаса керек.

— Өмірінің ақырғы кезеңіне дейін Абай өз өлеңдерін жинауды ескермей келсе, бізше оның себебі-өлеңдерін талантты ақын, әнші, мәдениетті, саналы шәкірттері көшіріп жазып алып, жаттап, әнге қосып айтып, елге таратып жүрген соң, шығармалары жоғалып кетпейтініне сенген деп те айта аламыз.

Өлеңдерім «жиналсын», -деуіне себеп болып, ақынға әсер еткен «Тәржіман» газетінде жарияланған бір мақала бола ма деген де ойға келеміз.

Өйткені 1882 жылдан шыға бастаған «Тәржіман» газеті туралы Мұхтар Әуезов «Абай еңбектерінің биік нысанасы» атты мақаласында:

«...Тәржіман» газеті Абай кезінде қазақ сахарасына да көп тараушы еді», -дейді.

Бұл газетті Абай да алдырып, оқып тұрған. Әрине, Абай газеттің түрікшілдік теріс бағытын қабылдамаған. Бірақ ол газетте бүкіл Россиядағы болып жатқан жаналықтар, мәдениет, әдебиет, өнер-білім жайындағы хабарлар көп басылатын. Сондай бір жаңалық хабар «Тәржіман» газетінің 1900 жылы 14

июнь күні шыққан 23-санында екі тілде жарияланған: «Дело И. М. Бораганского», «Илияс мырза Бораганский», - деп аталатын бас мақала.

Ол мақалада әдемі жазудың (Хусни хат) шебері-Илияс Бораганскийдің 10-15 жылдан бері Петербург қаласында тұратыны, Илиястың жайдары мінезін, адамгершілік қасиетін ұнатқан бір орыс профессоры оған назар аударып, ақыл-көнесін айтып, істейтін жұмыс беріп, қамқорлық жасағаны жазылған.

Кейінірек Бораганский Петербург қаласында баспахана ашуға рұқсат алып, кітап басу ісіне жан-тәнімен беріліп кетеді.

Араб тілінде кітап басып шығарып, өзінің баспа жұмысына маман, өнерпаз адам екенін танытады. Бірақ басқа тілдерде де кітап басып шығарып, қанша талаптанғанымен қаражаты жеткіліксіз болғандықтан әуелде баспахана ісі ойдағыдай өркендеп кете алмайды.

Осындай астанада ашылған мұсылман баспаханасы өмір сүріп, өркендеп кету үшін астанадан алыс аймақтардағы, бастыратын кітаптары бар адамдар болса, Бороганский баспасына берсе, оның жұмысының жанданып кетуіне үлкен жәрдем еткен болар еді.

Петербург университетінде қызмет істейтін және басқа орыс адамдары бастыратын жұмыстарын Бораганскийдің баспаханасына беріп, оның игі бастамасының өркендеп кетуіне барынша жәрдемдесуде, бірақ ол жеткіліксіз, - делінген газет мақаласында.

Одан әрі, Бораганскийдің баспаханасы: орыс, араб, түрік, парсы тілдерінде үлкенді - кішілі қандай кітап болса да басып шығара алатыны айтылған.

Осыны кітап саудасымен шұғылданатындардың, халық ағарту мақсатымен түрлі кітаптар шығарғысы келетін адамдардың есіне салады.

Илияс Бораганскийдің баспахана ашудағы мақсаты күн көріс, кәсіп үшін емес, халық үшін, - дейді мақалада.

Әрине, Петербург университетінде түрік тілінен лекция оқитын дәрежеге ие болып отырған Бораганский, баспахана

ұстап, табыс табуға мұқтаж адам емес екені де мақалада атап айтылған.

Бұл мақаланы Абай және оның шәкірттері оқығандығына күмәніміз жоқ. Осы 1900 жылы жариялынған мақаланы оқып барып: «Өлендерім жиналсын» демеді ме екен деген ойға келетін себебіміз де сол.

1909 жылы Абайдың тұңғыш өлендер жинағын кітап етіп басып шығарған адам – осы Илияс Бораганский.

Біздің көбіміз күні кешеге дейін Бораганскийдің толық аты-жөні кім, қай ұлттан шыққан адам екенін де анық білмейтінбіз.

Абай кітабынан төрт жыл бұрын, 1905 жылы, Илияс Бораганский Шоқан Уәлиханов ел аузынан жазып алған Едіге жайындағы жырдың қолжазбасын да жеке кітап етіп басып шығарыпты. Шоқан қолжазбасын баспаға әзірлеп, сөзбасын жазған профессор П. М. Милиоранский.

Біздің қолымызда Илияс Бораганскийдің баспаханасынан 1909 жылы басылып шыққан «Ислам жазуларының үлгілері» атты кітап бар. Бұл кітап Бораганскийдің өз мамандығы-араб әрпімен әртүрлі нұсқада әдемі, әсем жазу, көрікті етіп кітап басу тәсілдері-каллиграфия мәселесіне арналған еңбек. Кітапта әдемі жазудың (Хусни хат) он бір түрлі үлгісі берілген.

Бұл кітаптің мұқабасының аяқ жағында араб әрпімен: «Илияс мырза Бораганский уа компаниясының матбұғасында басылды. Сәнә 1900»,– деп Бораганскийдің аты-жөні толық жазылыпты.

Бораганскийдің баспаханасы мақтау медальға да ие болған. Оның баспаханасынан шыққан жоғарыда аталған кітаптардың сыртқы беттеріндегі медаль суретіне: «За трудолюбие и искусство» деген сөз жазылған. Сөйтіп Петербург қаласындағы Илияс Бораганскийдің баспа жұмысы өрге басып, өркендеп кетеді.

Бұдан алпыс алты жыл бұрын Шоқан Уәлихановтың, алпыс екі жыл бұрын Абайдың – қазақтың екі ұлы адамының еңбектерін аса ұқыптылықпен кітап етіп, Петербургта басып шығарған Илияс Бораганскийдің өмір жолын, революция жылдарындағы, онан соңғы кездердегі хал-ахуалын айқындап білу-Шоқан, Абайтану ғылымдары үшін де аса маңызды мәселе.

Бораганский тек қана баспахананың қожасы емес, ол өз ісінің маманы, өнерпаз, білімді адам. Ол – өткен ғасырда Петербург университетінде шығыс тілінен лекция оқыған ғалым-оқытушы, орыс ғалымдары қадірлеп, сыйлаған өз заманындағы көрнекті мәдениет қайраткері.

1966 жылы, сондықтан да Бораганский туралы сұрау салып, Москвадағы Ленин кітапханасына хат жаздық. Ленин кітапханасы өздерінде ешқандай дерек болмағандықтан, менің хатымды СССР Ғылым академиясының Азия халықтары институтының кітапханасына жіберергенін хабарлады.

Көп кешікпей Азия халықтары институтынан да хабар-хат алдым. Олар да Бораганский туралы ешбір дерек таба алмай, Шығыстану мәселесімен шұғылданатын, профессор Б.А. Данцигтен сұрастырыпты. Ол кісінде де Бораганский жайында ешбір мәлімет жоқ болып шығыпты. Бірақ профессор Данциг Азия халықтары институтының Ленинградтағы бөлімінде істейтін ғалым, профессор Андрей Николаевич Кононовқа және Ленинград университетінің Шығыстану факультетіне Арон Давыдович Новичовқа жазсын депті. Тікелей орыс тюркология ғылымының тарихын зерттеу жұмысымен шұғылданатын Ленинградтың екі ғалымының адрестерін көрсетіпті.

1966 жылы 11 октябрьде Кононовқа жолдаған хатыма жауап келді. Профессор Кононовтың тапсыруы бойынша, оның бір қызметкері Нинель Александровна Дулина жауап жазыпты.

– Қазір мен сізге азғана ғана мағлұмат бере аламын, өйткені И. Бораганский туралы мақала әзірге жазылған жоқ. Егер бізде қосымша мәліметтер табыла қалса, сізге жіберермін, – дей келіп:

– Академик В.В.Бартольдтің жазған, 1909 жылы Петербургте басылып шыққан, Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінің 1855-1905 жылдар арасындағы жұмысына тарихи шолу жасайтын «Санкт-Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінің тарихи үшін материалдар» деп аталатын кітаптардың IV томның 194 бетінде:

– Илияс мырза Бораганскийдің 1898 жылы 20 августан бастап түрік тілінен сабақ беретін лектор болып тағайындалуы туралы бұйрық жазылғанын хабарлайды.

Және профессор Н. И. Веселовскийдің «Санкт-Петербург университетінің профессорлары мен приват доценттерінің тізімі» деп аталатын кітабының 27 бетінде Илияс мырза Бораганский 1898 жылдың 20 августінен 1908 жылдың 20 августіне дейін Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінде түрік тілінен сабақ беретін лектор болғаны жазылып, Бораганскийдің Стамбулда оқып білім алған адам екені айтылған, – депті.

Тағы осы хатта: -Ленинград облыстық тарихи архивында Бораганский жөнінде мәлімет-деректер барын білеміз бірақ біз ол деректермен әлі таныс емеспіз дей келіп, ол деректерді қалай іздеп табу жолын көрсетіп жазған.

Хаттың ақырында: «Тәржіман» газетінде 1900 жылы Илияс Бораганский туралы мақала жарияланғанын хабарлағаным үшін алғыс айтқан. Біз ондай мақала барын білмейтын едік, -деген. Бұл хатты алған соң, Ленинградтың облыстық тарихи архивынан Бораганский туралы сұрап, ол туралы мағлұматтар архивтің қай бөлімінде сақталатынын көрсетіп хат жаздым.

Ленинград архивы бір ғана документтің фото-көшірмесін жіберіпті.

Ол документ Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінің 1903 жылы, 22 апрель күні өткізілген мәжілісінің протоколы екен. Мәжілісте жеті мәселе қаралып, шешім қабылданыпты. Солардың ішінде қаралған бесінші мәселе Шығыс факультетінде шығыс тілдерінен лекция оқитын лекторлардың қызмет мерзімі жайында. Соның ішінде Бораганскийдің лекторлық қызмет мерзімін 1903 жылдың 20 августінен бастап, тағы екі жылға ұзартуды сұрап, шешім қабылдаған. Ленинград архивінің әзірге жібергені осы бір ғана документ.

Протокол Милиоранскийдің қолымен жазылған. Протоколға қол қойғандар бүкіл әлемге аттары әйгілі Шығыстану ғылымының атақты ғалымдары, академиктер: В. Жуковский, Н. Веселовский, П. Милиоранский, В. Бартольд және П. Марр.

Сонымен, Илияс Бораганскийдің өмір сапарын зерттеп, білуге қаншама зер салып кіріссек те іздесу жұмысымыз 1966 жылы тұйықталып, тоқтап қалды. Ол туралы бар тапқанмыз 1898 жыл

мен 1909 жылдардағы Бораганскийдің қызмет жайын ғана баяндайтын мағлұматтар болды.

Баска сан жерлерге сұрау салып жазғандарымыздан нәтиже шықпады. Сөйтіп, одан әрі Бораганский жайын зерттеу жұмысы амалсыз тоқталып қалып еді. Екі жылдан кейін ойда жоқ жерден, мүлдем күдер үзіп қойған зерттеу жұмысын қайта бастауға жөн сілтейтіндей қызықты бір мағлұматқа тап болдық.

Семей қаласында 1919 жылдан бастап шығып тұрған «Қазақ тілі» газетінің (қазіргі «Семей таңы») аман сақталған сандарын қарап отырғанымызда, 1922 жылғы 28 октябрь күні шыққан «Қазақ тілі» газетінің бетінен, ірі әріптермен басылған: «ИЛИЯС БОРАГАНСКИЙ ҚАРТ», - деген сөздер көзіме түсіп қалды. Хабарды 2-3 рет қайталап, оқып шықтым.

Газетте: «Илияс Бораганский деген қарт, Петроградта ең бірінші мұсылман баспаханасын ашқан. Өзгеріс уақытында шейін («өзгеріс» деп революцияны айтып отыр, – К. М.) көп кітап басқан, өзінің әдемі жазуға ұсталығымен атақ алған адам.

Осы күні 75 жаста болса да, жас кісіден кем қызмет қылмай, Башқұртстанның баспасын реттеуде күні-түні қызмет қылады. Жуырда баспаға керек құралдарды алу үшін Мәскеуге барып қайтты.

Башқұртстан өкіметі оның осы қызметі 50 жылға толғанын еске алып, қарттың құрметіне той жасамақ болып отыр», – деген.

«Қазақ тілінің» хабарына қарағанда, Илияс Бораганский кітап басып шығару ісіне кіріскеніне 1922 жылы жарты ғасыр болған. Октябрь революциясынан кейін Петроградтан Башқұртстанға ауысып, жас республиканың баспа жұмысын реттеп, жолға қоюға белсене ат салысқан адал азамат.

Сөйтіп, «Қазақ тілінің» хабары бойынша Бораганский жайын зерттеу ісінің бағыты енді Башқұртстанға ауысты. Бірақ, Башқұртстанның кітапхана, архив орындарынан сұрау салып жазған хаттарымнан тағы нәтиже шықпады. Енді Башқұртстанның, Бораганскийді біледі – ау деген, кәрі құлақ, қарт мәдениет қайраткерлерімен хат арқылы хабарласуды ұйғардым. Соңда ең алдымен ойға келген, башқұрт халқының сексенге аяқ басқан атақты қарт жазушысы, башқұрт әдебиетінің классиктерінің бірі

және қазақ елімен ертеден араласқан, достас адам– Сәйфи Құдаш ағай болды.

Абайдың, Шоқанның кітаптарын тұнғыш басып шығарған Бораганский жайынан білгені болса, хабарлауын өтініп, Сәйфи ағайға хат жазған едім. Ол кісінің 1966 жылдың аяғында жазған жауап хатын алдым. Үлкен адамның хатының өзінен де адамгершілік қасиеті көрініп тұр. Келе жатқан жаңа, 1967 жылымен құттықтай келіп, былай депті:

– Хатыңызға кешігіп жауап жазғаным үшін ғафу өтінем. Неге десеңіз, ұзақ уақыт науқастанып жатып қалдым.

Илияс Бораганский деген кісіні білем және көргенім де бар. Алайда, оның өмір жолын жетік білмеймін. Неге десеңіз, аса жақын таныс болғаным жоқ. Оның өмір жолы турасындағы қысқаша білетіндерімнің кейбіреуін айтып бере аламын. Мысалы: – Уфада шығып тұратын «Яңы юл» («Жаңа жол») журналының 1923 жылғы 4 санының, 38 бетінде: «Матбұғат доньясында илле еллық хезмет» – атты бір беттік мағлұмат бар. Сонда Илияс Бораганскийдің кішкене болса да, фотосы да басылған, – деп сол мақаладан Бораганскийдің өмір жолымен танысуға болатынын айтып, журналдың қайда сақталатынын хабарлады.

Уфаның кітапханасы, қанша сұратсақ та, Бораганский туралы мақала басылған «Жана жол» журналын жібермеді. Москва, Ленинград, Қазан сияқты қалалардың кітапханаларында ол журнал жоқ болып шықты. Уфа кітапханасынан мақаланың, Бораганскийдің суретінің фото-көшірмесін сұрап едік, оларда фото-лаборатория болмайды екен. Сонан соң Уфаның басқа мекемелеріне хат жазып, көмек сұрадық. Ақыры, 1970 жылы ғана Бораганский туралы мақала мен оның суретінің фото-көшірмесі қолымызға тиді.

«Матбұғат дүниесінде елу жылдық қызмет»-деп аталатын мақалада былай делінген:

– Илияс баба Бораганскийдің Матбұға (баспа жұмысында Қ. М.) жолында істеуіне 50 жыл толды.

– Илияс баба, 1852 жылы, 22 апрельде, Қырым– Бақшасарай шәһарында дүниеге келіп, 15 жасына дейін, Қырымның мек-

теп, медреселерінде оқып және хусни хат (әдемі жазу Қ. М.) мұғалімдерінен мағлумат алған. 1867 жылы Туркияға барып, жеті жыл бойы Стамбулда: баспа, сурет, накыш, хусни хат ғылымдарын оқып, үйреніп және тәжірибе жүзінде істеп, жаттығып, ол өнерлерді әбден меңгеріп, жетілген соң, Қырымға қайтқан. Онда 1876 жылға дейін тұрып, өзінің өнер-білімін көрсетіп, еңбек еткен. Сол жылы 12 декабрьде Россия қалаларына саяхат сапарына шыққан. Жеті жыл бойы Россияның көп шәһарларын аралап, көріп, 1882 жылы Петербургқа келген. Онда келген соң да әдемі жазу-сызу өнерімен шұғылданған». ...Бұдан әрі Бораганскийдің Петербург университетінің шығыс факультетінде оқытушы болғаны, шығыстану мәселесімен шұғылданатын ғалымдармен істес болғаны, орыс профессорларының жәрдемімен Петербуртта бірінші мұсылман баспаханасын ашуға мүмкіндік туғаны, баспа жұмысының сәтті болғаны айтылады.

Борганскийдің баспаханасында отыздан артық шетел тілдерінде кітап және журналдар басылып тұрған. Сондай үлкен жұмысты, ұйымдастырып, басқара жүріп, университетте лекция оқу ісінен де қол үзбегендігін айта келіп:

– Сол уақыттағы баспасөз жүзінде Илияс бабаның баспа ісіне аса шеберлігі жайында жарияланған көптеген мақала және хаттарды кездестіреміз – дейді. Одан әрі: -1917 жылғы революцияға дейін де Илияс баба сол Питерде істейді. Революциядан кейін де һәмен сол өз жұмысында болады. 1919 жылы башқұрт қызыл әскері Питер майданына келген шақта, Бораганский башқұрт бригадасының органы болған – «Салауат» атты газеттің баспаханасында істейді. Башқұрт қызыл әскерлерінен әріп терушілер даярлайды.

1920 жылы башқұрт әскерлерімен бірге Башқұртстанға келеді. Бүкіл баспахана құралдарын өзімен бірге Стерлітамақ қаласына алып келіп, ондағы баспаханаға тапсырады. Өзі де сол баспахананың басқарушысы болып, қызметке кірісіп кетеді. Жетіспей жатқан баспахананы жетілдіріп, ретке келтіру жұмысына көп күшін сарп етеді. Мәскеуге барып, баспаханаға керекті құралдар жеткізу жұмысымен шұғылданады.

Оның замандастары , түрлісі-түрлі лагерге бөлініп, совет аппараттарына керексіз болып қалғанда, Бораганский, жасы 72-де болса да, ең бір керекті қызметкер болып танылады.

Ол қазіргі күнде Уфа баспаханасының башқұрт бөлімінің бастығы болып істейді. Сонымен бірге баспахана жұмысына үздік өнер, майталман шеберлікті тілейтін істерді басқарады. Ол әрқашанда жұмысшылар ортасында, олардың мейірімді, қамқор аталары сияқты. Баспахана жұмысында елу жыл еңбек етсе де, ешбір тауаны қайтпаған жан, еңбек дегенде ет жүрегі елжіреп, һәманда жанып түседі.Сөз арасында: «Енді тағы да 50 жыл өмірім болсайшы – көңілім тойғанша еңбек етіп өлер едім мен...» дейді ол.

Оның баспа ісіне сіңірген жарты ғасырлық еңбегінің құрметіне, келесі күзге 50 жылдық мереке-тойы өткізілмек – деп Башқұртстанның «Жаңа жол» журналы, 1923 жылы Илияс Бораганскийге арнап жарияланған мақаласын аяқтайды.

Бірнеше жыл бойы Илияс Бораганскийдің өмір жолын зерттеп, білу ісіндегі әзірше анықтаған тарихи мағлұмат-деректеріміз осы.

Осының өзі, Илияс Бораганскийдің революцияның алғашқы жылдарында-ақ абыржымай, адаспай, адал жүрегімен еңбекші халыққа келіп қосылған, өнер-білімін халық бақыты үшін еңбек етуге арнаған, алдыңғы қатардағы ескі интеллигенттердің бірі болғанын көрсетеді.

Абайдың асыл әдеби мұрасын ең алғашқы кітап етіп баспадан шығарған – Илияс Бораганскийдің есімі мен еңбегін қазақ халқы қадірлейді, ұмытпайды.

Илияс Борагаский туысқан қазақ және башқұрт халықтарының ғазиз досы болған азамат, әржақты білімді, мәдениет қайраткер, үлкен гуманист, интернационалист. Илияс баба Бораганский туралы осы мақаланың жазылуына жөн сілтеп, жол көрсеткен, ақыл – кеңес берген ардақты эз ағамыз – Сәйфи Құдашқа көп алғыс, мың да бір рахмет айтамын!

Илияс бабаның өмір сапарын зерттеу жұмысы әлі аяқталған жоқ.

Илияс Бораганскийдің матбұғат дүниесіне 50 жыл толуына арналған, 1923 жылы күз айында Башқұртстанда өткізілмек юбилей болды ма екен? Илияс баба қай жылы, қай айда дүниеден көшті екен? Оның денесі қай арада жерленді екен? Башқұртстанда оған арналған ескерткіштер бар ма екен? Илияс бабадан қалған тұқым-жұрағат және архивы бар ма екен?

Илияс Бораганскийдің өмірін, қызметін зерттеу мәселесімен шұғылданған қаламдас башқұрт жолдастар бар ма екен?

Осы мәселелерді білуге аса құштармыз.

Бауырлас башқұрт туыскандарымыздан хабар күтеміз.

Қайым Мұхамедханов
«Семей Таңы» №-103, 1971ж, 21-май, 4-бет.

* * *

ПОИСК ИСТИНЫ

«... Более десяти лет тому назад в Петербурге поселился один из Крымских мурз, родом из Бахчисарая, Ильяс мурза Бораганский, искусный каллиграф. Благодаря своему доброму нраву и честности, он приобрел внимание и поддержку одного русского профессора, который советом и даваемыми работами поддержал одинокого крымчака в далекой, шумной столице.

Несколько позже г. Бораганский получил разрешение на открытие в С.-Петербурге типографии и отдался этому делу всей душой. Однако, не имея капитала, он не мог развернуть свое дело как следует, хотя напечатанием объемистой книги «Мишкат», на арабском языке, доказал всю силу своего искусства и старания. Им отпечатаны также и другие книги, но все это не дало возможности поставить, как следует, свою типографию. Ее могут и должны поддержать мусульмане провинции, т. к. весьма желательно, чтобы раз открытая в столице мусульманская типография не только существовала, но и расширялась.

Люди университета и другие русские люди старались дать работу г.Бораганскому и поддержать его полезное дело, но все это были небольшие и случайные поддержки.

Нам известно, что типография г. Бораганского нуждается в поддержке, т.е. в работе. Надо дать ее. Лично г. Бораганский, удостоенный звания лектора турецкого языка при С.-Петербургском университете, не нуждается, и ни в типографском заработке, ни в нашем внимании; но типография его - нечто полезное и необходимое для мусульманского общества и оно должно поддержать ее и просить г. Бораганского продолжать начатое дело, не покладая рук. Каждый из нас может явиться с помощью, в какой ему угодно форме, но я думаю, что самое лучшее – обращаться к нему с заказами всяких печатных произведений и книг. Он может печатать по-русски, по-арабски, по-турецки, по персидски: карточки, счета, объявления, большие и малые книги. Обращаем на это внимание книготорговцев, коммерсантов и людей богатых, печатающих книги ради дела просвещения.

Вместе с тем, мы надеемся, что г. Бораганский терпеливо будет продолжать свое полезное дело на дальней стороне, не падет духом и, рано или поздно, заслужит благодарность мусульман.»

*(«Дело И. М. Бораганского», издание «Переводчик» № 23,
28 июня 1900 года. С. 89.)*

Прим. Составителей:

Вышеприведенный материал обнаружен в архиве и рукописных рабочих записях Каюма Мухамедханова. Это – свидетельство трудного пути в поиске научной истины по нахождению материалов, установлению биографии и возвращению имени Бораганского тюркским народам.

Рукопись К. Мухамедханова

КӘКІТАЙ ЫСҚАҚҰЛЫ ҚҰНАНБАЙ НЕМЕРЕСІ

(1869–1915)

*Абай дүниеден қайтқан соң ұстазының әдеби мұрасын-
өлең, поэмаларын жинап ақының өмірбаянын жазып, ба-
сна орынына тапсырып, 1909 жылы жеке кітап етіп ба-
стырып шығартқан-Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаевтың
қазақ мәдениеті тарихында алатын орны ерекше.
Қайым Мұхамедханов*

Абайдың інісі Ысқақтың тұңғыш баласы Кәкітай, 1869 жылы дүниеге келіпті. Әкесінің қойған шын аты – Ғабдұлхакім. Шешесі еркелетіп: «Кәкітай» деп атағандықтан, ел де Кәкітай деп кеткен.

Кәкітайдың шешесі Текті, тарихта белгілі Қаракерей, Мұрын руының Тана мырза атанған атақты адамының қарындасы, Жанпейістің қызы.

Құнанбай балаларына өзі теңдес аталы жерден қыз айттырып, ерте үйлендіріп, енші беріп, жеке-жеке ауыл етіп шығарады.

Абай мен Ысқаққа, Ақшоқы, Ащысу аталатын қалың қорықтан екеуіне бірдей етіп жер бөліп береді. Сөйтіп, Абай мен Ысқақтың қыс қыстауы, жаз жайлауы, күз күзеуі қатарлас, жақын көрші болады.

Абайдың Мағауия деген баласы Кәкітаймен құрдас болғандықтан екеуі жас бала күнінен үнемі бірге ойнап-күліп, тату-тәтті құрбы, айырылмас дос болып өседі.

Кәкітай мен Мағауия сегіз жасынан бастап, ауыл молдасынан сабақ оқып, сауатын ашады.

Мағауияны он төрт жасында әкесі қалаға апарып, Семейдегі орыс мектебіне оқуға түсіреді. Ысқақ Кәкітайды Мағауиямен бірге оқытпақ болса да, бәйбішесі: «Өзіңнің ел басқару жұмысынан қолың босамайды, мен үйде отырған әйелмін, малға, шаруаға кім қарайды деп, Кәкітайды қалаға оқуға жіберуге көнбейді. Сөйтіп, Кәкітай қалаға оқуға бара алмай қалады.

Жасынан оқуға қабілетті, зерделі, зерек, талапты Кәкітайды өзінің ақылды баласы Мағауиядай жақсы көріп, одан үлкен үміт күтетін Абай Ысқақты шақырып алып:

– Сен қатыныңның тіліне еріп, мына адам болайын деп тұрған Кәкітайды оқудан қалдырдың. Енді бұл баланы мен өз тәрбиеме алам. Сенің мұнда жұмысың болмасын, – дейді. Ысқақ басында анау-мынау десе де, Абайға қарсы тұра алмай: ақыры өзіңіз білесіз дейді. Сөйтіп, Кәкітай бала жасынан бастап, Абайдың тәрбиесінде болады.

Қала мектебінде үздік оқып жүрген Мағауия өкпе науқасына шалдығып, ауылына қайтады. Енді Мағауия мен Кәкітай екеуі де Абайдың қолында тәрбиеленіп өседі.

– Әлде қалай себептермен, – дейді Мұхтар Әуезов, – қалаға барып оқи алмай қалып, өз маңайына жиналған іні, бала, ағайын-туысқан сияқты жастардың тәрбиесін қатты ес-көргендіктен, Абай жалғыз өз өсиетіне қанағат қылмай, бұлардың сезім тәрбиесін толтырмақ болып, музыка үйретпекші болады. Сол мақсатпен Көкен еліндегі Мұқа деген скрипкашыны ауылына алғызады. Тағы сол жылы Әсет деген ақынды да сақтайды.

Енді Кәкітайдың басынан кешкен өмір кезеңдері туралы, оның тұңғыш баласы Әрхамның, 1949 жылы бізге жазып берген естелік әңгімесі бойынша, мағлұмат келтірейік.

Кәкітайды әкесі Ысқақ он төрт жасында үйлендірген екен. Оған себеп: Абайдың Ақылбайдан кейін Ділдәдан туған екінші баласы Әкімбайды Ысқақ бала ғып алыпты. Тегінде Құнанбайдың салған үлгісі бойынша, оның балалары да біреуінің баласын біреуі бала ғып алатын салты болған.

Ысқақ Әкімбайға Қызылмола болысына қарайтын Уақ руының Қалдыбай қазы атанған, көп жыл ел басқарған белгілі адамның Уақбай дейтін (ол да көп жыл болыс болған) баласының Салиқа деген қызын айттырып, көп қалыңмал беріпті. Әкімбай тоғыз жасында дүниеден қайтып (1865–1874), Салиқа әкешесінің, қолында қалады. Салиқа Әкімбайдан екі жас үлкен екен (1863 жылы туған).

Енді қазақтың: «Аға өлсе женге мұра, іні өлсе келін мұра» дейтін салты бойынша, Салиқаны Кәкітайға қаратады. Сөйтіп Кәкітай өзінен алты жас үлкен жеңгесіне үйленеді.

Жасау-жабдығымен келіп, келін боп түскен Салиқа бір жылдай ата-енесінің қолында болып, келесі жылы Кәкітай енші алып, бөлек үй болады. Жасынан аса пысық, шаруаға ыңғайлы Кәкітай тез арада мал құрап, қасына ағайындарынан көрші жинап, келелі бір ауыл болады.

Кәкітай он алты жасқа келгенде, 1885 жылы бірінші баласы Әрхам туады. Ол баланы қырқынан шыға сала, үлкен шешесі бала ғып алып, бауырына басады.

Кәкітайдың Әрхамнан кейінгі екінші баласы Біләл 1888 жылы туған, одан кейінгі баласы – Даниял 1889 жылы дүниеге келген. Бұлардан басқа Салиқадан туған Хақима, Қабида деген қыздары болады.

Салиқа қайтыс болған соң, 1903 жылы алған әйелі Бибіден туған Уалит, Самат деген екі ұлы; Бәзилә деген бір қызы болған.

* * *

Кәкітай өмірінің ең ауыр кезеңі 1904 жыл еді. Сол жылы арылмас қалың қайғы, қатал қасіретке душар болады. 1904 жылы 12 маусымда Мағауия қайтыс болады, 23 маусымда Абай дүниеден көшеді, 2 тамызда Ақылбай өледі.

Абай қайтыс болғаннан кейінгі жылдардағы Кәкітай өмірі жайында, нақтылы толық мағлұматтарды, Әрхамның естелігі бойынша баян етеміз.

Әрхам өзі де Абайды көрген және оның немере балаларының біріндей болған адам. Абай дүниеден қайтқан жылы (1904) Әрхам он тоғыз жастағы жігіт болатын. Сондықтан әкесі Кәкітайдың мінезін, оның адамшылық қасиетін өте жақсы білетін Әрхамның берген мағлұматына сенімді тарихтық дерек ретінде қараймыз.

– 1905 жылы жаз басында, – дейді Әрхам, – Кәкітай Абайдың зор қарызын өтеуге бел байлап, дайындық жасады. Ең әуелі кен етіп, «Абылайша» деп аталатын қос жасатты. Сонан соң, өз ауылында ескіше бала оқытып жүретін, Мүрсейіт Бікі баласы деген молданы босатып алып, бала оқытқаннан табатын пайданды мен беремін деп міндеттеніп, сол қосқа отырғызып, қағаз,

қарындаш, қалам, сия сықылды жазу аспаптарын түгендеп беріп, Абайдың ел аузына тарап, одан әркім жазып алып, сақтап жүрген өлеңдерін, қара сөздерін жинап, өзі қарап шығып, реттеп беріп, Мүрсейітке көшіріп жазуды тапсырады.

Мүрсейіттің әкесі Бікі Ысқақпен көрші тұрып, әрі туысқан есебінде болған адам екен. Мүрсейіт жас шағында ауыл молдасынан оқып, сауатын ашқан соң, Семей қаласындағы Кәмали қазіреттің медресесіне оқуға түсіп, медресені бітіріп, молда болып қайтады. Қалада болған жылдары орысша да үйреніп, аздап сөйлей, оқи, жаза білетін болыпты.

Мүрсейіт жазуды әрі анық, әрі шебер жазатын молда болады. Мүрсейіттің өмірбаяны туралы қысқаша мәлімет осы.

Кәкітай, Турағұлдар жинап берген Абай шығармаларын, 1905 жылы жаз айының басынан бастап, көшіріп жазуға отырған Мүрсейіт жазу жұмысын 3–4 айдың ішінде аяқтап шығады.

Абай шығармаларының көшірме қолжазбасы даяр болған соң, Кәкітай Омбы қаласына аттанады.

Енді Кәкітайдың Омбыға аттануының себебіне келейік. Ол кезде Омбы қаласында Әлихан Бөкейханов тұратын еді. Кәкітай Әлиханмен 1900-жылдан бастап таныс екен. Әзірше, Әлиханның Кәкітай туралы жазған мақаласынан үзінді келтірейік. Мақалаға кейінірек тоқталамыз.

Әлихан былай дейді: «Әуелі Кәкітайды 1900 жылы күздігүні көрдім».

«...1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар деп, балаларына хат жаздым».

«1905-жылғы шілденің аяғында Кәкітай Абайдың қол-жазбасын алып, Омбыдағы маған келді... Кәкітай біздің үйде біреу жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мез-майрам болдық. Анық таныстық».

Сөйтіп, Кәкітай Абай шығармаларының қолжазба жинағын Әлихан Бөкейхановқа апарып тапсырған. Ә. Бөкейханов 1905 жылы Абайдың өмірбаянын орыс тілінде жазып, Семейде шығып тұратын «Семипалатинский листок» атты газетте жария-

лайды. Сол мақаласы (Абай) (Ибрагим) Құнанбай (некролог) деп аталған) екінші рет, 1907 жылы, «Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества» деп аталатын кітапта тағы басылып шықты.

Мақаланың соңында: «Биографические данные для этого некролога доставил племянник Абая Какытай Скакович Кунанбаев» – дейді.

Және жақын арада Абайдың өлеңдер жинағы басылып шығатынын хабарлап, былай деп жазады:

«Оригинальные сочинения Абая и его переводы из Пушкина (отрывок из «Евг. Онегина»), Лермонтова и Крылова собраны его сыном Турагулом и в непродолжительном времени будут изданы Семипалатинским Подотделом им. Ф. Географ. Общества под редакцией А. Н. Букейханова», – дейді. Солай десе де Абай жинағы жарық көрмей қалған. Оның себебі Әлиханнның тұтқынға алынып, түрмеге жабылуына байланысты болады. Әлихан былай деп жазады: «В январе 1906 г. в связи с событиями дней свободы, в Семипалатинске был назначен областной съезд. Меня арестовали на пути из Павлодара в Семипалатинск, в пос. Ямышевском, 8-го января» (Алихан Букейханов. «К десятилетию первой государственной думы», Петроград, 1916 г., стр. 45).

Әлихан Павлодар түрмесіне жабылғанда, оның портфелінде, оған Кәкітай тапсырған Абай шығармаларының қолжазбасы да болыпты. Оны дәлелдейтін архив документін келтірейік:

«1906 г. января 10 дня г. Павлодар. Мне, мировому судье 2-го участка Павлодарского уезда, при посещении сего числа тюрьмы, арестованный по шифрованной телеграмме ротмистра Рутланда из г. Омска Алихан Нурмухамедович Букейханов, содержащийся в Павлодарской тюрьме, заявил, что он просит об аресте его довести до сведения прокурорского надзора..., а также просит принять меры к сохранению рукописи на киргизском языке, имеющейся в арестованном у него портфеле, содержащей стихотворения, так как она оценивается в 5.000 рублей. Стихот-

ворения эти принадлежат киргизскому поэту Кунанбаеву» (Госархив Омской области фонд 270, опись 1, дело 200, лист 10).

Әлихан бұдан кейін, 1908 жылы, тағы да тұтқындалып, Петроград түрмесінде отырып шығады. Осы уақиғаның салдарынан, 1905 жылы баспаға әзірленген Абай өлеңдерінің жинағы төрт жыл бойы жарық көре алмай келіп, тек 1909 жылы басылып шығады.

Бұл жөнінде Міржақып Дулатов, 1914 жыл «Қазақ» газетінде (№67) басылған, «Абай» атты мақаласында былай деп жазады: «1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде, онан кейін Семейдегі «Географический обществаның» шығарған бір кітабында Әлихан Бөкейханов Абайдың тәржіма хәлін жазды һәм кешікпей кітабы да басылатынын білдіріп еді. Бірақ тез шықпады.

1909 жылы, Абайдың балалары мен інілерінің ризалығы һәм Әлиханның ижтиһадымен, Абай кітабы Петербургта Бораганский баспасында басылып шықты. Бұл күнгі қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы».

* * *

Қай ақынды болса да ең мол танытатын баспаға шығу болатынын айта келіп, Мұхтар Әуезов Кәкітай туралы былай дейді:

– Бұл жөнінде қазақтың мәдениет тарихына, Абай мұрасына ерекше еңбек сіңірген, Абай өзі тәрбиелеп, баулыған жас жұртшылықтың көрнекті өкілі болған – Кәкітай Ысқақұлының еңбегін айрықша айту керек.

– Кәкітай Абай шығармаларының ең алғашқы тандамалы жинағын бірінші рет Петербургтегі Бораганский баспасында 1909 жылы шығарады. Сол жинақтың аяғында ақынның Кәкітай жазған бірінші өмірбаяны беріледі деп, Кәкітайдың Абай мұрасына сіңірген ерекше еңбегін атап айтып беріп: «Абайдың баспаға шығуында тарихтық, бірінші зор еңбек етуші – Кәкітай дейміз», – дейді Мұхтар Әуезов.

Кәкітайдың тарихтық зор еңбегін жоғары бағалай отырып, тұңғыш жинақта Абай өлеңдерінің тақырыбына қарай жіктеліп басылуын сынайды.

«Кәкітай өзінше талдау-жіктеу жасаған. «Ой туралы», «Өзі туралы», «Ел туралы», «Ғашықтық туралы» деген сияқты тақырыптарды бөліп шығарып, әр өлеңнің мазмұнына қарай мөлшермен жіктейді... Бұл, шартты түрдегі біраз зорлықпен жасалған жіктеулер. Себебі, көбінше Абай өлең-дерінің ішкі мазмұнына қарасақ, «Ой туралы» деген бөлімде өзі турасындағы сөздер жүреді. «Ақындық туралы» деген бөлімінде – ой туралы, «Ғашықтық туралы» деген өлең тобында көңіл-күйінің лирикасы да араласып отырады. Сонымен, Кәкітай жасаған жіктеулер дәл-дәлді емес», – дейді.

Енді 1909 жылғы жинақта Абай шығармаларының басу тәртібіне келейік. Жинақ 17 бөлікке жіктеліп, әрбір бөліктің тақырыбы аталған, әр бөлікке кірген өлеңдердің әрқайсысының жазылған жылдары көрсетіліп отырған.

«1-бөлік. Халық туралы». Бұл бөлікке, 1886 жылы жазылған, «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінен бастап, тоғыз өлеңі, 1887 жылы жазылған екі өлеңі, 1889 жылғы бес өлеңі, 1890 жылғы екі өлеңі, 1891 жылғы бір өлеңі, тағы басқа жылдары жазылған он бес өлеңі – барлығы отыз төрт өлең кірген.

«2-бөлік. Өлең туралы». Бұл бөлікте: «Өлең – сездің патшасы, сөз сарасы», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Көңіл құсы құйқылжыр шар тарапқа» және «Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңдері басылған.

«3-бөлік. Өзі туралы». «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінен бастап, он жеті өлеңі басылған.

«4-бөлік. Ғашықтық туралы». Бұл бөлікте «Желсіз түнде жарық ай» өлеңінен бастап, он өлең басылған.

«5-бөлік. Ой туралы». Бұл бөлікте «Жақсылық ұзақ тұрмайды» өлеңінен бастап, сегіз өлең кірген.

«6-бөлік. Нәсихат туралы». «Базарға қарап тұрсам әркім барар» өлеңінен бастап, он бір өлең кірген.

«7-бөлік. Замандас туралы». Бұл бөлікте: «Көзінен басқа ойы жоқ», «Менсінбеуші ем наданды» деген екі өлең басылған.

«8-бөлік. Сегіз аяқ» деп аталып, «Сегіз аяқ» өлеңі жеке берілген.

«9-бөлік. Сұлу ұрғашы туралы». Бұл бөлікте: «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңдері басылған.

«10-бөлік. Жазғытұры». «11-бөлік. Жаз», «Жаздыгүні шілде болғанда». «12-бөлік. Күз», «13-бөлік. Қыс». Жыл мезгілдеріне арналған өлеңдер жеке-жеке жіктеліп берілген.

«14-бөлік. Аңшылық туралы». Бұл бөлікте «Қансонарда бүркітші шығады аңға» өлеңі жеке басылған.

«15-бөлік. Переводтар» деп аталып, бұл бөлікке Пушкинен бастап, орыс ақындарынан аударма өлеңдер басылған. Барлығы қырық екі өлең.

«16-бөлік. Аттың сыны» деп аталып, «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» өлеңі жеке басылған.

«17-бөлік. «Әңгіме Масғұд», «Ескендір әңгімесі».

Ақын шығармаларын осылайша жіктеп, шартты түрде болса да, тақырыбына қарай топтап бастыру, сол замандағы оқырман қауымға Абайдың ақындығын таныту жолын жеңілдету мақсатынан туған болады.

Тұңғыш жинақта, Абайдың отыз тоғыз жасында, яғни анық үлкен ақын шеберлігіне жеткен шағында жазған өлеңдерінен бастап, ең тандамалы шығармалары басылған. Шығармалары түгел басылып шықпаса да, осы бірінші тандамалы өлеңдер жинағының өзімен-ақ Абайдың ақындық атақ-даңқы кең жайылып, оның қадір-қасиеті қалың қазақ халқына таныла бастады.

Кәкітай жазған Абайдың бірінші өмірбаяны жинақтың аяғында басылды. Кәкітай ақынның өмір тарихын оның үшінші атасы, қолбасы батыр, ел басы бай болған, Ырғызбайдан бастап, онан соңғы атасы, халық ортасында әділ би аталған Өскенбай туралы мағлұмат береді.

Абайдың өз әкесі Құнанбай қажының мінезін, адамшылық қадір-қасиетін қысқаша баяндап, шешесі Ұлжанның Каракесек, Бошан руының белгілі биі Бертістің тұқымы екенін жазады.

Сөйтіп, Абайдың өзін терең түсіну үшін ең алдымен оның ата тегін, тәлім-тәрбие алып өскен ортасын таныту қажет деп біледі.

Абайдың ата тегімен, нағашы жұртымен таныстырып алған соң барып, ақынның бала жасынан бастап, басынан кешкен өмір тарихының басты кезеңдерін баяндап береді. Ұлы ақынның өзіне тән өзгеше мінезін, табиғи тума талантын, терең білімін, адамгершілік қасиетін сипаттауға ерекше көңіл бөледі.

Бала жасынан бастап, жиырма төрт жыл бойы үнемі Абайдың өз қасында болған Кәкітай, тікелей өз көзімен көргенін, өз құлағымен естіп-білгенін жазады.

Әсіресе, ұлы ақынның ұстаздық мәдени еңбегін, Абайдың алды әдебиет мектебі болғанын нақтылы дәлелдеп, тұңғыш рет сипаттап берген Кәкітай болды.

Абайдың ұстаздығы туралы Кәкітай былайша баяндап жазады:

– «Абай жазған өлеңдерінен басқа, әншейін отырғанда, көбінесе өзінің қызықты көріп, көңілі рахат болатұғыны: сөзін ұғар деген бала-шағасы уа ғайри жаңа талап, байыпты жас жігіттер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін, сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбен түзеледі, қандай қылықпен бұзылады, ғылымды қалай іздеуге керек, өмірді қалай кешірсе жөн болады, бұрын қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір не түрлі нәсихатын болсын жастарға ғыйбрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай ынталы көңілмен бек рахаттанып айтып, ұқтырып отырушы еді. Бұл уақытта бір адам әншейін шаруа жайынан, ел жайынан сөз сөйлесе, бек ренжіп, ашуланып қалушы еді. Қанша халық надан болса да, Абайдың нәсихатын көп тыңдап, қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі, медреседен оқыған, ғылым жолындағы кісі сықылды әр нәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді.

Өз алдын медресе біліп, ұқса, ұқпаса да халыққа білгенін айтып, үйретіп отырғанын ең қызықты өмірім деп жазғаны:

«Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық қылған жалықпас
Үйретуден балаға», –

Абайдың ұстаздық еңбегінің мәдени ағарту ісіндегі мән-мағынасын, тарихтық маңызын терең түсінген Кәкітай, онын, ерекше қадыр-қасиетін дәл көрсетіп, баяндап берген.

Абайдың орыс ақын, жазушыларынан және Европа ғалымдарынан кімдерді оқып, білгенін, бірінші рет нақтылы атап жазып, тарихи дәл мағлұмат берген адам да – Кәкітай.

Ол атап жазған, анық Абай оқыған орыс жазушылары: Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев, Чернышевский, Крылов.

Егер Кәкітай атап жазбаған болса, орыс жазушыларынан Абайдың, кімдерді оқығанын біз бәрін түгел білмеген болар едік.

Европа ғалымдарынан: Спенсер, Льюс, Дрэйсрдің еңбектерін Абайдың оқығанын бірінші рет мәлімдеп жазған да Кәкітай. Ол бұл ғалымдардың Абай оқыған шығармаларын да атап жазады.

Қысқасын айтқанда, Абайды танудың басы төңкерістің бұрын басталғанын және оны бірінші бастаған Кәкітай болғанын көреміз.

Кәкітайдың жазған басқа еңбектері сақталмаған.

Әрхам әкесінің жас шағында өлең шығарып жазып жүргенін айта келіп:

«Бірақ, өзін ақынмын деп санамайтын. Абай жинақтарында басылып келе жатқан: «Әбдірахманға Кәкітай атынан хат: «Тілім, саған айтамын», «Көзімнің нұрысыз» дейтін өлеңдерді шынында Кәкітайдың өзі жазған. Мүрсейіт қолжазбасында да – Кәкітайдың хаты делінген... Ондай өлең жазу Кәкітайдың қолынан келетіні даусыз нәрсе. Және азамат соғысы кезінде, 1918 жылы: «Қытайға қашып бара жатқан ақтардың, әскерін қуып келе жатқан қызылдар жолда Кәкітайдың қыстауында болып, оның үш сандықта сақтаулы тұрған кітаптарын, қолжазбаларын

өртеп кетті. Міне, осындай залалкес жауыздардың қиянаты отыз жыл еңбектеніп жиған Кәкітайдың кітаптары, қолжазбалары, түрлі керекті материалдары кейінгілерге жетпей кетті», – дейді.

Сөйтіп Кәкітайдың архиві жойылған. Сондықтан оның еңбегі туралы нақтылы толық жазып пікір айту мүмкін емес.

Кәкітай 1915 жылы 46 жасында дүниеден қайтты.

* * *

Кәкітай Абай мұрасына ерекше зор еңбек сіңірген мәдениет қайраткері ғана емес, ол сонымен қатар, өз заманында, саяси-әлеуметтік іске белсене ат салысқан, қоғам қайраткері ретінде абыройлы азамат болған.

Ол ең алғаш, 1900 жылы Әлихан Бөкейхановпен танысып, айнымас адал дос болып кеткен.

Саясат ісінде екеуі ниеттес, тілектес, айырылмас жолдас болған. Және жас жағынан да екеуі құрдас адамдар еді.

Кәкітай қайтыс болған соң, жазған мақаласында Әлихан былай дейді: «5-мамырда (1905 жыл. – Қ. М.) саясат ісін кеңесуге, мен Семейге бұғып бардым. Пароходта Кәкітаймен бірге жүрдім. Содан бері саясат ісінде бір одақ болдық.

Қайым Мұхамедханов

* * *

...Да, Каюм Мухамедханович страстный собиратель, спасший многие шедевры. Сколько талантливых людей казахского и других народов Востока вырвал он из плена забвения, привлек к их именам, жизни, творчеству внимание своих современников! Идут в дом Каюма Мухамедхановича письма благодарности за его подвижнический труд. Пишут маститые ученые, начинающие исследователи, просто ищущие и думающие читатели. Вот строки восторженного письма Я.Г.Гафарова, учителя средней школы №6 Тюрякурганского района Наманганской

области из Узбекистана: «С большим интересом прочитал, вернее, «проглатывал» Вашу замечательную статью – «Абайнынъ биринджи китабины нешир эткен адам» – о жизни и деятельности Ильяса Бораганского. Читали вместе с учителями. И восхищались ею. Большое человеческое Вам спасибо. Вы годами пытливо искали жизненные факты, документы замечательного ученого-востоковеда, имя которого было забыто и затеряно среди архивных документов. Какая неутомимая была у Вас работа! Только упорство Ваше, желание найти и доказать жизнь неутомимого труженика Бораганского привели Вас, ученого-искателя, к благополучному исходу. Ваша находка бесценна и нужна...». Подобных писем великое множество. Они могли бы составить не один том.

*Л.И.Одынец-Троицкая,
литературовед, доцент
газета «Иртыш», 17 января 1986 г.*

21/866.
Уфа,
Садфи Курбанова
и. Бораганский
жабдине хан
оказды.
Курбанова

ЗДРАВСТВУЙТЕ, ДОРОГОЙ УЧЁНЫЙ К. МУХАМЕДХАНОВ!

С большим интересом прочитал, вернее «проглатывал» Вашу замечательную статью «Абайның биринджи китабыны нешир эткен адам» о жизни и деятельности Ильяс Бораганского.

Читали вместе с учителями. И восхищались ею. Большое человеческое Вам спасибо. Вы годами, пытливо искали, собирали по крупинкам жизненные факты, документы замечательного ученого-востоковеда, имя которого было забыто и затеряно среди архивных документов! Какая неутомимая была у Вас работа! Только упорство Ваше, только желание найти и доказать жизнь неутомимого труженика Бораганского привели Вас, ученого-искателя, к благополучному исходу. Ваша находка бесценна, очень важна для истории и нужна нам. Мы восхищаемся Вашей работой, Вашим терпением, оптимизмом. Мы – это учителя географии, математики, истории и ни одного языковеда. После чтения Вашей статьи перед нами открылась новая страница о жизни и творчестве человека отдавшего более 50 лет книгопечатанию, науке, трудящимся людям. Вашей статьей убедительными фактами доказано, что Ильяс-баба и после Октябрьской революции остался верным своему любимому делу и свой труд он продолжал в революционном Питере, а потом, в советской автономной Республике Башкирия.

Мы уверены, что миллионы людей будут благодарны Вам – ученому, благодарны за Ваш кропотливый поиск.

Теперь о себе. Я – учитель географии. Много времени и сил отдаю краеведению. Как краевед я завидую Вам. Вы своей статьей показали эталон, пример, как нужно искать исторический материал. Знаю, убежден, что эта работа – поиск по следам Ильяс-бабы стоили Вам много дней и бессонных ночей. Все барьеры преодолели и пришли к счастливому финишу.

Вы – настоящий ученый! Когда-то я читал книгу академика Крачковского «Над арабскими рукописями». Долго ходил под впечатлением прочитанного и восхищался замечательным исходом поисков. Так это произошло и сейчас. Прочитал статью Вашу в газете «Ленин Байрағи». Отложил. И снова читал. Стал подчёркивать (учительская привычка) особенно то, что сильно волнует. Поверьте, вся статья Ваша оказалось подчеркнутой мною синими и красными линиями. Стало даже неудобно. Вырезал статью и спрятал её в папку, где лежат «вкусные», т.е. особо интересные и важные материалы.

Я более пяти лет (1956-1961гг.) собирал, изучал документы мною найденные, рукописи замечательного узбекского поэта, ученого просветителя Исокхона – Тури (Ибрата). Ибрат (это его псевдоним) родился в 1862 г. в Тюрякургане. Умер в 1937 г.

Вместе с юными следопытами я прошел более 2500 км по следам Ибрата в походах и экскурсиях. Побывали мы в трёх республиках Средней Азии, 28 городах. Были и неудачи в наших поисках. А главное – были противники этого замечательного начинания.

Они считали, что это – «детское увлечение». Однако мы нашли много интересных документов. Это шесть рукописных книг : 1) «Ильмий Ибрат» (сборник стихов 1909г). Сборник издан в его Литографии в Тюрякургане. Книга называлась «Исахия»(1907-1909г). Потом литография была переведена в Наманган и до 1930 года называлась «Исахия». А сейчас она называется «Ударник», где печатаются областные газеты. 2) Другая находка наша – «Тарихий Фаргана». 3) «Лугат словарь» на шести языках. 4) « Джамул Хтут». 5) «Спасибо» – стих и 6) 15 Листовок – образцы каллиграфического письма, отпечатанные в его литографии. Нашли мы и личные вещи. Его холодильник, часы, музыкальный инструмент, фотоаппарат, репродукции, и много другое. Часть наших находок мы передали в торжественной обстановке представителю Академии Наук УЗССР ученому Алиму Усманову. Двое ученых – А.Усманов и молодой доцент Улугбек Далимов далее продолжали свои пои-

ски в архивах республики. Очень много ценного, научного материала было найдено. Улугбек недавно стал кандидатом наук. Прислал нам письмо с просьбой зачислить его членом нашего поискового отряда «БАРС-51». (Боевой Авангард Разведчиков Следопытов). Словом, забытое имя Ибрата восстановлено! В этом большая заслуга и наших следопытов. Сейчас самая большая средняя школа №3 носит имя Ибрата. Одна улица и почтовое отделение названы именем Ибрата. А перед нашей школой установлен памятник Ибрату.

В нашем школьном музее имеются все документы и о нашей походной жизни. Много фотографий. Художник-скульптор Антонов подарил нам выполненный им бюст Ибрата. Правда, уже после наших открытий некоторые газетчики заново «открывали» нами исследованное. Без этого не обойтись. Но науку-то не обманешь. След добрый останется в истории, это факт.

В связи с этим мне хочется узнать у Вас: не встречалось ли это имя Ибрат, Исхокхон Тура, когда Вы вели свои архивные изыскания? Мы продолжаем поиски. И как учитель смею заметить, что эти поиски, походы, находки, встречи с современниками Ибрата, – живая и интересная работа повлияла на повышение качества учёбы ребят. С начала нашей поисковой работы прошло уже 15 лет. Многие дети уже окончили школу. Стали врачами, инженерами, учителями, журналистами, офицерами. Но где бы они ни находились, с особыми чувствами они вспоминают наши походы и поиски, посвященные восстановлению имен предков, пишут мне тёплые письма.

Я бы хотел послушать Вашего совета и мнения, узнать Ваше отношение и подходы к такой работе как краеведение. Может быть, мне написать в Ленинград? Но кому?

Прошу Вас, обязательно приезжайте к нам в школу. Посмотрите наш школьный музей. И ведь до сих пор не все понимают значение нашей работы. А Ваше письмо мы будем хранить в школьном музее, рядом с документами Ибрата.

Ждём от Вас ответа.

Разрешите поздравить Вас с наступающим праздником Нового года и пожелать Вам здоровья, хорошего настроения, успеха в Вашей благородной, научно-педагогической работе. Желаю Вам новых творческих открытий и, конечно, крепкого здоровья.

*С уважением к Вам, – Якуб Гафарович ГАФАРОВ,
учитель средней школы №6 (руководитель отряда
«БАРС-51»), Тюрякурганского района
Наманганской области УзССР.
14 декабря 1971г.*

* * *

...Все его труды, как правило, открывали новые факты и данные. А это требовало колоссальной предварительной работы, основанной на установлении, поиске, расшифровке оригинальных источников, архивов, нередко найденных им самим. Свидетельством его научной щепетильности в поиске доказательности могут стать сотни писем из архивов и библиотек страны. Такая обширная переписка с архивистами самых разных городов требовала не только физических сил, но и собственных материальных средств. Но без этого полноценный научный труд был бы невозможен.

Вот лишь один пример того, как велся им этот кропотливый и важный труд. Рассказывая в своей статье о первом издателе стихов Абая Бораганском, Каюм Мухамедханович, среди прочего, подробно излагает и путь поиска сведений об этом человеке: «В 1966 году я отправил запрос об Ильясе Бораганском в Москву, в Государственную ордена Ленина библиотеку СССР. В библиотеке никаких документов не нашли и мое письмо направили в библиотеку Института народов Азии АН СССР. Прошло немного времени, и я получил ответ, где сообщалось, что никаких материалов о И.Бораганском в их фондах не обнаружено. С моим запросом сотрудники библиотеки обратились к

востоковеду профессору Б.Данцигу, который тоже ничего не знал о Бораганском. В своем письме ко мне Данциг посоветовал обратиться в Ленинградское отделение Института народов Азии к профессору Кононову и в Ленинградский госуниверситет на факультет востоковедения к Новичову. Мне вскоре сообщили адреса этих людей, и я отправил свои запросы.

На мои письма Кононов прислал ответы. По его поручению сотрудница Дулина вела поиск, и он увенчался успехом. В Санкт-Петербургском университете на факультете восточных языков в обзоре за 1855-1905 годы найдены материалы по истории, где указано, что «Илияс мырза Бораганский с 20 августа 1898 года преподает турецкий язык...».

...Несмотря на это, мои попытки узнать что-нибудь еще о И.Бораганском, о его творческом пути не принесли результатов, и мои исследования зашли в тупик в 1966 году. Но уже спустя два года я случайно обнаружил интересные материалы о Бораганском при просмотре газеты «Казах тили». 28 октября 1922 года в этой газете крупными буквами было напечатано: «И.Бораганский – старейшина» – так правительство Башкирии поздравляло его с 70-летием. Теперь мои поиски были нацелены на Башкирию.

Воодушевленный, я отправил письмо-запрос в центральную библиотеку и архивы Башкирии. Но, увы, все тщетно. Никаких сведений! Но я не терял надежды и разослал письма писателям и поэтам Башкирии. Вскоре от старейшего писателя Сайфи Кудаша пришел ответ. Он сообщил мне, где приводятся сведения. Я направил запросы в ряд библиотек Советского Союза. И вот, наконец-то, в 1970 году в моих руках оказался тот самый журнал со статьей о Бораганском и его фото!»

Вот уж точно: если бы не он, то кто? Кто смог бы (да и стал ли бы?) тратить столько времени, душевных сил, надежд, собственных денег на многочисленные запросы, чтобы с честью вернуть имя первого издателя Абая казахской истории? У кого другого нашлось бы столько многолетнего терпения и уверенности в необходимости довести дело до конца? А ведь

это — далеко не единственная тема, интересовавшая Каюма-исследователя!

Алла БЕЛЯКИНА, филолог, журналист
(глава 8 из повести «Человек-легенда»,
опубликованной в книге «Слово о Каюме»,
«Фолиант», Астана, 2006 г.)

2 «Переводчик» ^{تاليفچى}

№ 23, 28/VI 1900

стр. 89. ^{بىرىنچى قىسىمى}

2 «Дело И. М. Бурганова» ^{بۇرگانوۋنىڭ ئىشى}

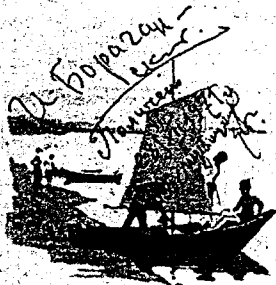
2 Более десяти лет тому
назад в с. Пятигорье поселился
один из Крымских мурз, родом из
Бахчисарая, Имале мурза
Бурганов, именуемый как-

миграф. Благодаря своему доброму
характеру и честности, он и...

Здравствуйте, дорогой Феник.
Н. Мухаммедханов.

С большим интересом прочёл
вернее "проглотывал" Вашу замечатель-
ную статью "Абайның бириндхи
Китабын кешир откен адам" - о жи-
ки даялқыды Шыра Баратаганского
Тығалы шығар с ұғымды. И восхито-
мис ею. Болғалыс человекеске Вам
Спасибо. Ын гадалы, тығлыво иса-
лы, собирали по крупинкам жи-
зненке факты, документты заме-
чательны ұғым - воссодоведимы
Катароғо бныс забныс и зайтырды.
Среди архивных документов. Калы
кеутолшылар бныс у вас работды! Намы
Упорство Вам, делание кайты и докарды
жизни кеутолшылар туғымды Барата-
ганского привали Вас, Уғымды - Искагалы,
К Благочиниялы - Искагалы Вам.

Куда Город Самарканд
Педагогический институт
или Н.К. Крупской
Кому Н. Мухаммедханову
каждодню Феник Коук.

Индекс предприятия связи и адрес
отправления
Наманганская область
Город Курганский район

مخبر قاناق آقنق ابراهيم قونايي
اولى نك اولايي

باسم الله الحكيم تم اوله
قونايي اولايي

С. - Петербургъ.

«Воспитная» Элекира-йезашня
И. Бораганекого.

В. О. средн. пр. 1.

1909 г. 1909 жыл

Рукопись К. Мухамедханова

ПИСЬМА, МНЕНИЯ ЗДРАВСТВУЙТЕ, ҚАЙЫМ АҒА!

Прежде всего, Вас и Вашу супругу от души поздравляю с праздником

Великого Октября!

Аксакал, Вас беспокоит Сафтер Нагаев, с которым Вы познакомились в Пицунде. Как Ваше здоровье, здоровье Вашей супруги? Как долетели?

В Ваших краях, наверное, уже зима? У нас ещё тепло, сбор хлопка в разгаре.

Аксакал! Мы с Вами вели разговор о нашем учёном и полиграфисте Ильясе Бораганском, я пересмотрел всё, что о нём известно нам. Мы искренне благодарны Вам, так как более точно и подробно, как Вы – никто о нем не писал. Ваша статья напечатана в нашей газете 21 октября 1971 года. Известный татарский исследователь А. Каримуллин в своей книге «Татарская книга» (Казань, 1974 г.), ссылаясь на Вашу статью, напечатанную в газете «Казакъ эдебияты» 2 июня 1971 года, приводит сведения о И.М.Бораганском.

Я всё же решил написать о Вас очерк, как о большом друге нашей культуры, близком товарище известных деятелей крымскотатарского народа таких, как Асан Ислямов, Амет Усни Пенерджи и Эмир Файк. Для этого, думаю, нужна Ваша помощь, т.е. некоторые данные. Если Вас не затруднит, прошу выслать мне материалы и ответить на мои вопросы:

1. Нельзя ли получить экземпляры газеты «Казакъ эдебияты» от 2 июня 1971 года? (Если оригинал не найдется, то можно фотокопии статьи).

2. Копию письма академика А.Н.Кононова к Вам от 11 октября 1966 года?

3. Копию статьи газеты «Казакъ тили» от 28 октября 1922 года.

4. Копию письма о Бораганском в журнале «Янги ёл» от 4 ноября 1923 года. «Матбугат дюньясында 50 еллик хезмет».

5. Копию письма Сайфи Кудаша к Вам.

6. Фото И. М. Бораганского.

7. Точный адрес его племянника, профессора Галикеева, который проживает в Семипалатинске.

8. Нет ли у Вас фото А. Ислямова, отдельно, а также совместного фото?

9. Нам неизвестен год смерти И.М.Бораганского. Не сможете ли Вы нам в этом помочь?

10. Вышлите своё фото. Если есть у Вас совместное фото с нашими земляками, а также с М. Ауэзовым, было бы ещё лучше.

Вообще нас интересует всё то, что относится к жизни И. М. Бораганского.

Мне кажется, лучше через Ваши связи с нашими людьми А. Ислямовым, А. У. Пенерджи, Э. Файком и их связи с М. Ауэзовым, с О.Сулейменовым показать благородные дела И. М. Бораганского, который в начале века построил мост дружбы и сотрудничества культур тюркоязычных народов.

Если же Вас затруднит снять копии документов и писем, можете ли Вы выслать мне оригиналы? Я их в сохранности после снятия копий отошлю Вам обратно.

Думаю, Вы будете согласны. Вы прожили славную жизнь и показали хороший пример исследования творчества и дружбы выдающегося поэта казахского народа Абая, примеры сотрудничества тюркоязычных народов нашей страны.

С наилучшими пожеланиями к Вам и членам Вашей семьи.

Сафтер НАГАЕВ.

*«Ленин Байрағы» – орган ЦК Компартии Узбекистана,
Верховного Совета и Совета Министров Узбекской ССР.*

4 ноября, 1986 г.

Құрастырушылардан: Әзілхан Нұршайықовтың «Бұл мақала» дегені – Қ. Мұхамедхановтың И.Бораганский туралы жазғаны.

* * *

АБАЙТАНУ КЛУБЫНЫҢ ОН ҮШІНШІ МӘСЛИХАТЫ

Қайырлы кеш, қадірлі жолдастар!

Бүгін «Абайтану клубының» он үшінші мәслихатын өткізгелі отырмыз. Өткен жолғы он екінші мәслихатымызда Абайдан тәлім-тәрбие алып өскен, ақының ең жақсы көретін жақын шәкірттерінің бірі, немере інісі – Кәкітай Ысқақұлы Құнанбақтың өмірі мен еңбегі жайында айтқан едік. Абай дүниеден қайтқан соң, ұстазынаң әдеби мұрасын – өлең, поэмаларын жинап, ақынның өмірбаянын жазып, баспа орнына тапсырып, 1909 жылы жеке кітап етіп шығарған Кәкітайдың тарихи еңбегін ерекше атап айтқан болатынбыз.

Сөйтіп, Абайдың тұңғын өлеңдер жинағы 1909 жылы Петербург қаласында басылып шыққан кітаптың сыртқы бетінің төменгі жағында:

«ВОСТОЧНАЯ» Электро-печатня И. БОРАГАНСКОГО», – деп жазылып, қандай баспаханадан шыққаны және ол кімнің баспаханасы екені аталған. Сонда Кәкітайдың Абай кітабын Петербург баспасынан шығарту себебі не? Және Абай кітабын басытын Бораганский кім болған? – деген сұрақтар көп уақыттан бері көңілде жүретін еді.

Бораганский жайын баяндар алдында, бірер мәселеге көңіл беле кетеміз.

Мұхтар Әуезов Абайдың өмірі мен ақындық қызметін зерттеп, жазған еңбегінде: Абай «1896 жылы өзінің бұдан бұрын жазған өлеңдерін «Жиналсын» деген. Бізге қаншалық ғажап көрінсе де, осы 1896 жылға шейін Абайдың өлеңдері бір араға топталып жиналмаған болатын. Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадан жоқтап, жинап отырмаған», – дейді.

1896 жылға шейін өз өлеңдерін бір араға топтап, жинауды

ескермей келген Абайдың, дәл сол жылы бұрын жазған өлеңдерін енді «жиналсын» деп шәкірттеріне тапсырма беруіне не себеп болды екен? Абайдың өлеңдерім «жиналсын» деуі, әрине, келешекте шығармаларының басылып шығып, халыққа тарауын қажет деп білгендігінен болады:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жок-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін, –
дейтін Абай, және:
...Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған – деп

ақындық өнерімен, халқына қалдырған асыл мұрасымен мәңгі-бақи өлмейтін екінші өмір табатынына сенген данышпан ақын, өлеңдерінің кітап болып шығуын мақсат етпеген деуге ешкімнің де батылы бармаса керек.

Өмірінің ақырғы кезеңіне дейін Абай өз өлеңдерін жинауды ескермей келсе, бізше, оның себебі өлеңдерін талантты ақын, әнші, мәдениетті, саналы шәкірттері көшіріп жазып алып, жаттап, әнге қосып айтып, елге таратып жүрген сон, шығармалары жоғалып кетпейтініне сенгендіктен болады.

Кейіннен өлеңдерім жиналсын деуіне себеп болып, ақынға есер еткен «Тәржіман» газетінде жарияланған бір мақала бола ма деп ойлаймыз.

1882 жылдан шыға бастаған «Тәржіман» газеті туралы Мұхтар Әуезов: «Абай еңбектерінің биік нысанасы» атты мақаласында:

«...Тәржіман» газеті Абай кезінде қазақ сахарасына да көп тарауш еді», – дейді. Бұл газетті Абай да оқып тұрған. Әрине, Абай газеттің түрікшілдік теріс бағытын қабылдамаған. Бірақ, ол газетте бүкіл Россиядағы болып жатқан жаңалықтар, мәдениет, әдебиет, өнер-білім жайындағы хабарлар көп басылатын.

*Қайым Мұхамедханов,
Семей. 1970 г*

Прим. составителей:

«Более десяти лет являюсь руководителем постоянно действующего телевизионного литературно-исторического клуба «Биография и наследие» и ежемесячно выступаю на телевидении и по радио», – такая рабочая запись найдена в архивах Каюма Мухамедханова о его работе на радио и телевидении.

Этой работе он уделял особое внимание, так как формат телевизионных и радиопередач требовал иного подхода и стиля в преподнесении материала для восприятия слушателей и зрителей. Любое выступление сопровождалось демонстрацией уникальных, установленных самим ученым фотографий, иллюстраций, архивных документов. Одна из передач телевизионного литературно-исторического клуба «Биография и наследие» была посвящена И.Бораганскому, материалы которой приведены выше.

МАЗМҰНЫ

Жұртбай Т. Орындалған аманат (Алғысөз орнына).....	5
---	---

БІРІНШІ БӨЛІМ

Диссертациялық кеңес стенограммасы.....	9
---	---

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Құжаттар сөйлейді.....	177
------------------------	-----

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Белякина А. Аңыз адам – ақиқат тұлға Іргебай Е. Ғалыммұрасы қалай жинақталды?.....	265
---	-----

ТӨРТІНШІ БӨЛІМ

Қайым Мұхамедханов Абай кітабын алғаш шығарған Илияс Бораганский.....	339
---	-----

“Ел-шежіре” Қоғамдық қорының президенті
Дидахмет Әуімханұлы

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ

КӨП ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

X том

Редакторы – Қ. Әбілқайыр
Жинақты құрастырып, баспаға дайындап,
түсініктемелерін жазған – Е. Іргебай
Компьютерге теріп, корректуралық салыстыру
жүргізгендер – А.Тасболатова, Ж.Ислямова, Н.Жұртбай
Компьютерде беттеген – Е. Қабланбекұлы
Көркемдеген – Ж. Айдос

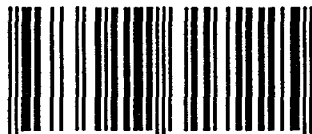
НБ 114

Теруге 15.06.2011 жылы жіберілді.
Басуға 21.07.2011 жылы қол қойылды.
Пішімі 84x108 1/32. Шартты баспа табағы 24.0
Таралымы 2000 дана.
Тапсырыс № 47.

«Ел-шежіре» қоғамдық қоры. 050009. Алматы қаласы,
Абай даңғылы, 143 үйі, 609 бөлме.

Тапсырыс берушінің файлдарынан
“Жедел басу баспаханасы” ЖШС-де басылды,
050063, Алматы қаласы, Яссауи көшесі, 16

ISBN 978-601-7317-22-5

9 786017 317225